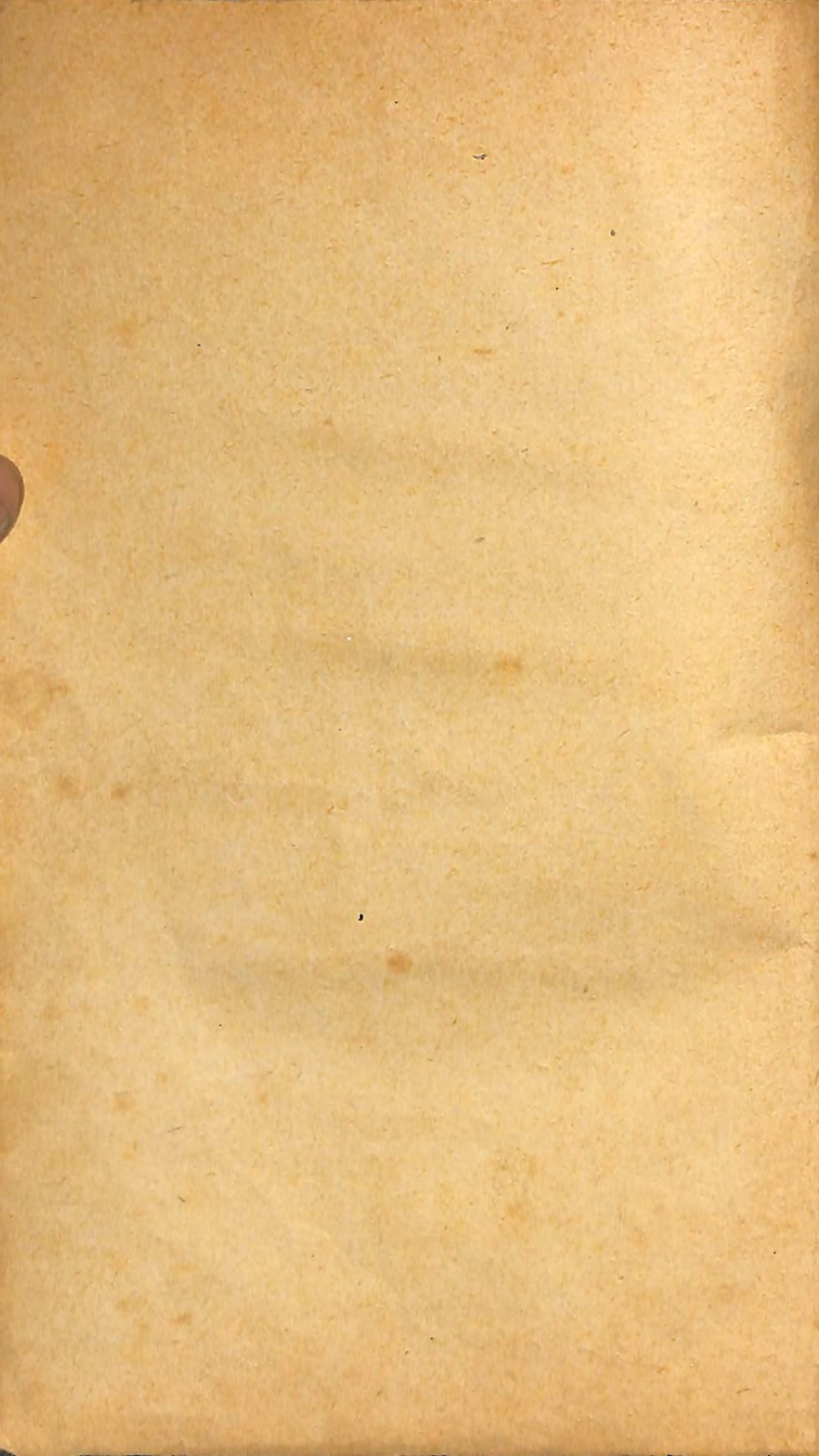

S-72

118

वृत्तरत्नाकरम् ।

श्रीकेदारभट्टविरचितम् ।

कलिकाता-संस्कृत-विद्यामन्दिराध्यक्ष श्रीतारानाथ
तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्यकृत
विवृति सहितम् ।

तथा ।

छन्दोमञ्जरी ।

श्रीगङ्गादास-पण्डित-विरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्किता ।

तेनैव संस्कृतम् ।

पञ्चम संस्करणम्

कलिकातानगरे

नारायण यन्त्रे मुद्रितम् ।

इ. १८८३ ।

।

।

।

।

।

।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর বি, এ,

২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীরামনারায়ণ পাল

৭৫ নং কটন ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

REGISTER

1857-1858

THE REGISTER OF THE
SCHOOL OF THE
MICHIGAN STATE
UNIVERSITY
FOR THE
YEAR
1857-1858
PUBLISHED BY
THE
SCHOOL OF THE
MICHIGAN STATE
UNIVERSITY
LANSING, MICHIGAN
1858

वृत्तरत्नाकरम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सुखसन्तानसिद्धयर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।
गौरौविनायकोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥
वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पाण्ड्यकोऽभूद्विजोत्तमः ।
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥
तेनेदं क्रियते कन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्धये ॥ कलापकम् ।
पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।
मात्रावर्णविभेदेन कन्दस्तदिह कथ्यते ॥
षडध्यायनिबद्धस्य कन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।
प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥
स्यरस्तजम्नगै(१)र्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
सर्वगुर्भो मुखान्तर्लो यरावन्तगलौ सतौ ।
रमध्याद्यौज्भौ त्रिलोकोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः (२)

(१) शेषेण असन्देहाय न जग्भावः । एवमन्यत्रापि ।

(२) त्रीणि अक्षराणि परिमाणमेषां कन् । विवर्णात्मकाः सादयः अष्टौ
गणा इत्यर्थः । तेषां देवताफलादीन्यन्यचिह्नानि ।

भो भूमिस्त्रिगुरुः त्रियं दिशति, यो वृद्धिं जलं चादिलो,

सोऽग्निर्मध्यलघुर्विनाश, मनिनी देशाटनं सोऽन्यगः ।

ती व्योमान्तलघुर्धनापहरणं, जीऽर्को रुजं मध्यजी,
 भयन्द्री यश्च उज्ज्वलं सुखगुरु, नीनाक आयुस्त्रिलः ॥
 एषां मित्रादिसंज्ञाप्यभिहितः शास्त्रकारैः
 मनौ मित्रे भयौ भृत्यादुदासीनौ जरौ स्मृतौ ।
 तसावरौ नीचसंज्ञौ द्वौ दावेतौ मनीषिभिः ॥
 एतेषामाद्यद्वितीययोः सन्निवेशे फलसुक्ताकारे
 मित्रान्मित्रं विधत्ते प्रचुरधनं, मथौ मित्रतौ भृत्यसंज्ञः
 श्रेय्यं, मित्रादुदासी न किमपि च फलं, मित्रतः शत्रुसंज्ञः ॥
 बन्धोः पीडा, मथौ स्याद यदि खलु नियतं भृत्यतौ मित्रसंज्ञः
 सर्वं कार्यं च, भृत्यात् भृत्यगण इह चेदायति सर्वलोके ॥
 भृत्याच्चेत् स्यादुदासी धनविगम, मथौ भृत्यतः शत्रुसंज्ञः
 शीकं कृत्यादुदासात् यदि भवति तदा मित्रसंज्ञोऽत्यकार्यम्, ॥
 तस्माद् भृत्यः प्रभुत्वं, तत इह सततं स्यादुदासी विनाशम्,
 तस्माच्छत्रुः स्ववैरं विविधसुखहरं सर्वसत्कारनाशम् ॥
 शत्रोर्मित्रञ्च शत्रुं, यदि भवति, ततो भृत्यसंज्ञौ गृहिण्या
 नाशं, तस्मादुदासी धनहरमधिकं दुःखदारिद्र्यशीलम् ।
 शत्रोः शत्रुर्भवेच्चेदिह खलु नितरां नायकस्यैव नाशं,
 देशीकासं विधत्ते, कथयति च फलं पिङ्गलो नागराजः ॥
 गणप्रसङ्गेनाचरशुद्धिरप्यभिधीयते “अचरे परिशुद्धे तु नायको
 भूतिमृच्छति” इत्युक्तेरचरशुद्धेरावश्यकत्वात् ।
 अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति, च मुदिवर्णाद्धनशता-
 न्यवर्णादप्यातिः, सरभसम्वर्णात् वरहितात् ।
 तथा ह्येचः सौख्यं, उज्ज्वलरहितादचरगणात्
 पदादाविन्यासात् भवहलपूर्वैर्विरहितात् ॥

भवहलास्तत्पूर्वाणि यान्यचराणि तैर्विरहितादित्यर्थः । हल्वर्णानां फला-
 न्युक्तान्याकरे ।

कः खी गो घञ लक्ष्मीं वितरति, वियशी उ, सथा च, सुखं, कः
 ग्रीतिं, जी मित्रलाभं, भयमरणकरो भूजौ, ठठौ खेददुःखे ।
 उः शीभां, डौ विशीभां, धमणमथ च गस्तस्तु खं, यस्तु युद्धं,

इत्युक्ताः कृन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ।

लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये कृन्दसि प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

लक्ष्मैतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमाख्यायाः (१) ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके नूले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथ्ये रति (२) नाम तस्याः प्रकौर्त्तितं नागराजेन ॥

उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

(१) आख्यायाः प्रथमेऽर्द्धे एतत् नियतं लक्ष्म चिह्नं भवति, किं तदाह,—
गोपेताः अने मात्राद्वयसंहिताः सप्त चतुष्कलात्मका गणाः त्रिंशन्मात्रा इत्यर्थः ।
इह कृन्दसि विषमे प्रथमतः तृतीयपञ्चमसप्तमरूपे स्थाने जगणो न भवति । षष्ठो
गणस्तु अयं जगणात्मकः नलघू वा चतुर्लघुरूपे वा भवेत् । तत्र यतिनियममाह,
षष्ठे नूले नलघुरूपे सति द्वितीयलात् द्वितीयलघोः पूर्वमिति शेषः । सयति-
पदनियमः यतिसहितं पदं समाप्यमित्यर्थः । परके षष्ठापेक्षया परस्मिन् सप्तमे
नूले नलघुरूपे मुखलात् आद्यलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते इति यावत् सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्द्धे पुनः पञ्चमके नूले सति तस्मात् मुखलात् आद्यलघोः पूर्वं चतुर्थगणान्ते
इत्यर्थः । सयतिपदनियमः इह उत्तरार्द्धे षष्ठी गणः लघुरूपे एव तेन मात्रात्रय-
हीनाः पूर्वार्द्धलक्षणरूपाः त्रिंशन्मात्राः । एतद्भिन्नस्य नियमो नास्ति यद्येच्छं गणा-
दिसन्निवेशनं कार्यमित्यर्थः ।

(२) यस्याः आख्यायाः पादः दलयोः उभयार्द्धयोः आद्येषु त्रिषु अंशकेषु
गणेषु द्वादशमात्रात्मको दृश्यते, तस्याः पथ्येति नाम ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुला३मिति समाख्याति ॥
 उभयाङ्घ्रियोर्जकारौ द्वितीयतुर्थ्यौ गमध्यगौ यस्याः ।
 चपले४ति नाम तस्याः प्रकौर्त्तितं नागराजेन ॥
 आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।
 शेषे पूर्वलक्ष्मा मुखचपला५ सोदिता मुनिना ॥
 प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ।
 लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधोभिर्जघनचपला ६ ॥

इत्याख्याप्रकरणम् ।

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
 दलयोः कृतयतिशोभां तां गीति१ङ्गीतवान् भुजङ्गेशः ॥
 आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् ।
 यद्युभयोरपि दलयोरुपगौतिं २ तां मुनिर्ब्रूते ॥
 आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः ।
 सोदुगौतिः ३ किल गदिता तद्व्यत्यंशभेदसंयुक्ता ॥
 आर्यापूर्वार्द्धे यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।
 इतरत्तद्वन्निखिलं यदौयमुदितेयमार्यागौतिः ४ ॥

इति गौतिप्रकरणम् ।

षड्विधमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
 न समात्र पराश्रिता कला वैतालौयेऽन्ते रत्नौ गुरुः (१) ॥

(१) विषमे प्रथमे तृतीये च पादे षट् मात्राः, समे द्वितीये चतुर्थे च पादे अष्टौ मात्राः, ताश्च षट् अष्टौ वा नो निरन्तराः निरन्तरलघुरूपा निरन्तरगुरुरूपा वा न भवन्ति अत्र च षट्सु अष्टसु कलासु मध्ये सर्वत्र समा कला द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च कला पराश्रिता तृतीयाद्याश्रिता न कार्या, तथा च द्वितीयतृतीयकलयो-
 र्योगेन गुरुर्न कार्यः, एवं चतुर्थीपञ्चम्योः, षष्ठीसप्तम्योश्च । सर्वत्र चरणेषु अन्ते चरमे रत्नौ गुरुश्च ।

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः (१) ॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वा पादान्ते त्वसौ ग्वक्को ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लजुः (२) ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।

पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुतापि कचिद्गुरोः ॥

इदमस्योदाहरणम्—

दी, धः, सौख्यं, सुदं, नः, सुखभयमरणकेशदुःखं पवर्गः ॥

यो लज्जीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ शः सुखं, षस्तु खिदं,

लः सौख्यं, हस्तु खिदं, विलयमपि च लः, चः समृद्धिं करोति ।

संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगः

पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, वचसि च सकले, प्राज्ञतादौ समीप्यम् ॥

एतेषां फलाधारनिरूपणमप्याकरे

नायको वर्ण्यते यच्च फलं तस्य समादिशेत् ।

अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दीपावहं फलम् ॥

तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः ।

देवता वर्ण्यते यच्च क्तापि काव्ये कवीश्वरैः ।

मित्रामित्रविचारी वा न तत्र फलकल्पना ॥

देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः सुर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥

(१) सर्वगुरुः अन्तगुरुः मध्यगुरुः आदिगुरुः चतुर्लघुचतुष्कलाः चतुर्मात्राः पञ्च गणाः आर्यादिषु मात्रावृत्तेषु ।

(२) युक्तः संयुक्तवर्णः परी यस्मात् सः गुरुर्भवेत् पादान्ते गद्यचतुर्थभागावसाने वा विकल्पेन लघुरिति शेषः गुरुर्भवेदित्यनुषङ्गः तु पुनरसौ ग् इत्यभिधीयते तद्वज्जकारेखायाः वक्तृत्वात् सीऽपि वक्तुः । अन्यः उक्तलघुपाङ्गिनी वर्णो मात्रिकः मात्रा-
मितकालेन उच्चार्यत्वात् ल् इति तद्वज्जकारेखायाः सरलत्वात् चञ्चुरवका इति
धीच्यते ।

तरुणं सर्पपशाकं नवीदनं पिच्छिलानि च दधीनि ॥
 अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति (१) ॥
 अविभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।
 ज्ञेयः पादश्चतुर्थोऽंशो यतिर्विच्छेदसंज्ञितः ॥
 युक् समं विषमं चायुक् स्थानं सङ्गिर्निगद्यते ।
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम् ॥
 अङ्गुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।
 तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥
 प्रथमाङ्गुसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।
 द्वितीयस्तुर्थवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥
 यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्य भिन्नं परस्परम् ।
 तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥
 आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
 पृथक् छन्दो भवेत् पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥
 तदूर्ध्वं चण्डवृद्ध्यादिदण्डकाः परिकौर्त्तितारः ।
 शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥
 उक्ता१ त्युक्ता२ तथा मध्या ३ प्रतिष्ठा४न्या सुपूर्विका५ ।
 गायत्र्यु६ णि७गनुष्टुप् च वृहती८ पङ्क्ति१०रेव च ॥
 त्रिष्टुप्११ च जगती१२ चैव तथातिजगती१३ मता ।
 शक्नो१४ साऽतिपूर्वा१५ स्यादध्य१६ त्यष्टी१७ ततः स्मृते ॥
 धृति१८श्चातिधृति१९श्चैव कतिः२० प्रकृति२१राकृतिः ॥२२॥
 विकृतिः२३ सङ्कृति२४श्चैव तथातिकृति२५रुत्कृतिः ॥२६॥

(१) ग्राम्येति । चतुर्थचरणादिस्थसंयुक्तवर्णात् ग्राम्यत्वात् पूर्वस्य रीत्यस्य लघुत्व-
 तेन न आर्यायास्तृतीयचरणे द्वादशमात्रताकृतिः ।

पर्यन्ते यौ (१) तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं २ सुधीभिरुक्तम् ।
 आपातलिका ३ कथितेयं भादृगुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥
 तृतीययुग्दक्षिणान्तिका ४ समस्तपादेषु द्वितीयलं (२) ।
 उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण (३) भवेद्युग्मयोः ॥
 पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः (४) ।
 यदा समावोजयुग्मकौ (५) पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकम् ७ ॥
 अस्य युग्मरचिता (६) परान्तिका ८ ।
 अयुग्मवा (७) चारुहासिनी ९ ।

इति वैतालौयप्रकरणम् ।

वक्तुं १ नाद्यान्नसौ (८) स्यातामभ्येयोर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

(१) दलयोः पर्यन्ते षष्ठाम् अष्टानां वा कलानामन्ते शेषे यौ रगण-यगणौ
 स्यातां चेत् शेषं तथैव प्राग्वत् तदा औपच्छन्दसिकं नाम छन्दः ।

(२) समस्तपादेषु द्वितीयलः यकि तृतीययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेकी
 गुरुयेत् शेषं पूर्ववत्, तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्दः ।

(३) अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपादयोर्बहिर्द्वितीयलः द्वितीयलघुः अग्रेण तृतीय-
 लघुना सक्तः संयुक्तः, शेषं-पूर्ववत्, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम छन्दः ।

(४) युग्मयोः द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः पञ्चमः लघुः पूर्वेण चतुर्थकलया युतः
 चतुर्थीपञ्चम्योर्योगेन गुरुयेत्, तदा प्राच्यवृत्तिः नाम छन्दः ।

(५) यदा ओजयुग्मौ विषमसमपादौ पूर्वयोरुक्तयोः उदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः
 समौ तुल्यौ स्यातां, तथा च प्रथमतृतीयपादयोर्द्वितीयतृतीयमात्रयोर्योगेन गुरुयेत्,
 द्वितीयचतुर्थपादयोश्च चतुर्थीपञ्चम्योर्योगेन गुरुयेत् तदा तत् प्रवृत्तकं नाम छन्दः ।

(६) अस्य प्रवृत्तकस्य युग्मपादेन द्वितीयपादलक्षणेन सकलपादेषु रचिता
 चेत्, अपरान्तिका नाम छन्दः ।

(७) अस्यैव अयुजा विषमपादलक्षणेन सकलपादेषु रचिता चेत्, चारुहा-
 सिनी नाम छन्दः ।

(८) आद्यादचरात् नसौ नगण सगणौ न स्याताम्, अभ्येश्चतुर्धाचरात् यगणः

युजोर्जेन सरिद्धत्तुः पथ्यावक्तं २ प्रकीर्तितम् (१) ॥

(२) ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ३ ।

चपलावक्तं ४ मयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशिः ॥

यस्यां लः (३) सप्तमी युग्मे सा युग्मविपुला ५ मता ।

(४) सैतवस्याखिलेष्वपि । भेनाब्धितो (५) भाद्विपुला ६ ।

इत्यमन्या ७ रश्चतुर्थात् (६) । नोऽम्बुधेश्चेन्न विपुला ॥

(७) तोऽम्बेस्तत्पूर्वान्या ८ भवेत् ।

इति वक्तप्रकरणम् ।

द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिश्चिह्नम् ।

(८) मात्रासमकं २ नवमी ल् गौऽन्यः

स्यात्, तदतिरिक्तवर्णाः यथेच्छं स्युः तदा अनुष्टुभि अष्टाक्षरपादके कृन्दसि वक्तं
नाम कृन्दः ।

(१) अस्य भेदानाह, युजोर्द्वितीयतुर्थपादयोः सरिद्धत्तुर्वारिधेः चतुर्थाक्षरा-
दूर्ध्वं जिन जगणेनोपलक्षितं चेत् पथ्यावक्तं नाम कृन्दः ।

(२) ओजयोर्विषमयोश्चेत् चतुर्थाक्षरात् जिनोपलक्षितं विपरीतादिविपरीत-
पथ्यावक्तं नाम कृन्दः ।

(३) युग्मे द्वितीये चतुर्थे च पादे यस्याः सप्तमी वर्णः लः लघुः, सा युग्मविपुला
नाम कृन्दः ।

(४) अखिलेषु पादेषु सप्तमी वर्णा लघुश्चेत् सैतवस्य आचार्यस्य मते विपुला
नाम कृन्दः ।

(५) अश्वेतुर्थाक्षरात् भेन रचिता भविपुला नाम कृन्दः ।

(६) इत्यं चतुर्थाक्षरात्, परं रश्चेत् अन्या रविपुला नाम कृन्दः ।

(७) अम्बुधेश्चतुर्थाक्षरात् तगणश्चेत् तपूर्वा, तविपुला नाम कृन्दः ।

(८) सर्वेषां षोडशमात्रात्मकत्वात् मात्रासमत्वनिषेधम् यद्य षोडशमात्राक्षरेण
नवमी ल् लघुः अन्यी गः, ताभ्यां शेषेऽनियमः, तत् मात्रासमकं नाम कृन्दः ।

(१) जोल्नावथाम्बुधेर्विश्लोकः ३ ।

तदयुगलाद्वा (२) नवासिका ४ स्यात् ।

वाणाष्टनवसु यदि लक्षित्रा ५

(३) उपचित्रा ६ नवमे परयुक्ते ।

यदतीतकृतविविधलक्ष्ययुतेः (४)

मात्रासमादिपादैः कलितम् ॥

अनियतवृत्तपरिमाणसहितम् ।

प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ७ ॥

वृत्तस्य ला विना वर्णैर्गा वर्णा गुरुभिस्तथा ।

गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् (५) ॥

इति मात्रासमप्रकरणम् ।

(१) अम्बुधेतुर्यलघोरुद्धं जी मध्यगुरुः नूली नगणलघू वा स्यातां, तथा च गुरुमध्या लघुरूपा वा चतस्रो मात्राः सुः, स विश्लोको नाम कन्दः ।

(२) तदयुगलात् अम्बुधेद्वयात् अष्टमात्रातः इत्यर्थः । यदि जः नूली वा इत्यनुषङ्गः । सा नवासिका नाम कन्दः ।

(३) नवमे लघौ परेण दशमेन संयुक्ते ताभ्यामेकस्मिन् गुरौ सति उपचित्रा नाम कन्दः ।

(४) अतीतानां मात्रासमादीनां कृतानि विविधानि यानि लक्ष्याणि लक्ष्यानि तैर्युतेः मात्रासमादिपादैः कलितं यत् वृत्तम् अनियतं वृत्तं वृत्तलक्षणं यत् तादृशं सत् परिमाणेन षोडशमात्रामानेन सहितं जगत्सु प्रथितम् पादाकुलकं नाम ।

(५) इदानीं मात्रावर्णसंख्याज्ञाने लघुगुरुसंख्याज्ञानार्थं गुरुलघुनिश्चये वर्णसंख्याज्ञानार्थञ्चाह । वृत्तस्य लाः मात्राः तत्संख्याः वर्णैः वर्णसंख्याया विना गाः गुरुवस्तत्संख्याः ज्ञेयाः अयमर्थः । यत् वृत्तस्य मात्रावर्णयोः संख्या ज्ञाता गुरुलघुसंख्या तु न ज्ञाता तत्र मात्रासंख्यातो वर्णसंख्यामपनीय श्रष्टा गुरुसंख्या

शिखिगुणितदशलघुरचितमप-

गतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् (१) ।

सगुरु शकलयुगलकमपि

सुपरिघटितललितपदवितति भवति शिखा १ ॥

विनिमयविनिहितशकलयुगल-

कलितपदवितति विरचितगुणनिचया ।

श्रुतिसुखकृदियमपि जगति

जि(२)जशिर उपगतवति सति भवति खजा २ ॥

अष्टावर्धे(३)गा द्वयभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोश्क्ता

दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधि-

लघुकाविरचितपदवितति भवति ॥

भवति । एवं ज्ञातगुरुसंख्यातः वर्णसंख्यामपनीय लघुसंख्या भवति । यदि तु मात्राणां गुरुणां च संख्या ज्ञाता वर्णस्य संख्या न ज्ञाता तज्ज्ञानायाह । वर्णा इति वृत्तस्य लाः मात्रास्तत्संख्याः गुरुभिस्तत्संख्यया विना वर्णाः वर्णसंख्याः ज्ञेयाः । लघुसंख्याज्ञाने गुरुसंख्याज्ञानायाह । गुरव इति । वृत्तस्य वर्णसंख्याः लैल्लघुभिः तत्संख्यया विना दले गुरवः तत्संख्याः भवन्ति । इति इत्यमेव गुरुलघुसंख्याज्ञाने निश्चितमव्यभिचरितं नियतं प्रमाणम् ।

मात्राप्रसङ्गात् दिशकलान्याह

(१) शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः विंशलघुभिरित्यर्थः । रचितम् अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकामित्यर्थः एवम् आद्यखण्डमित्येवं रूपम् अपरं द्वितीयं शकलमखिलं सम्पूर्णलघुरूपमित्यर्थः । अन्ते गुरुवर्णेन सहितं शकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम कन्दः ।

(२) जि जशिरः उपगतवति सति खजा खज्जा नाम कन्दः ।

(३) यस्याः अर्धे खण्डे द्वयभ्यस्ता द्वाभ्यामभ्यस्ताः गुणिताः अष्टौ गा गुरवः सा अनङ्गक्रीडा नाम कन्दः ।

त्रिगुणवल्लभरवसितिगुरुरिति
दलयुगलकृततनुरतिरुचिरा ॥
इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि सममात्राख्यो
द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

१ । उक्तायाम् २ ।

ग् श्रीः १

२ । अत्युक्तायाम् । ४ ।

गौ स्त्री १ ।

३ । मध्यायाम् ८ ।

मो नारी १

रो मृगी २

४ । प्रतिष्ठायाम् १६

ग्मौ चेत् कन्या १ ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम् ३२

भ्गौ गिति षड्क्तिः १

६ । गायत्र्याम् ६४ ।

त्यौ चेतनुमध्या १

अश्विदना २ न्यौ ।

विद्युल्लेखा३मोमः ।

लौ चेत् वसुमती४ ।

७ । उष्णिहि । १२८

मसौ गः स्थान्मदलेखा१ ।

भरगैहंसमाला२

ननगि मधुमती३ ।

कुमारललिता४ जूग्गाः ।

८ । अनुष्टुभि २५६

भौ गिति चित्रपदा१ गः ।

मो मो गो गो विद्यु(ल्लेखा)न्माला२ ।

माणवकं ३ भात्तलगाः ।

नौ गौ हंसरुत४मेतत् ।

जौ समानिका५गलौ च ।

प्रमाणिका६जरौ लगौ ।

वितान७माभ्यां यदन्यत्(१) ।

९ । अथ वृहत्याम् ५१२ ।

रान्नसाविह हलमुखौ१ ।

भुजगशिशुसृता(युता)२नौमः

भद्रिका३भवति रो नरौ ।

१० । अथ षड्ज्ञौ १०२४

मसौ ज्गौ शुद्धविराडि१ दं मतम् ।

ज्जो य्गौ चेति पणवनामेरदम् ।
जौ रगौ मयूरसारिणीऽस्यात् ।
भ्मौ सगयुक्ती (चम्पकमाला) रुक्मवतीयम् ४ ।
ज्ज्या मत्ताऽसभसगयुक्ता ।
जरजगैर्भवेन्ननोरमा ६ ।
तौजौ गुरुण्यमुपस्थिता ७ । (१)

११ । त्रिष्टुभि २०४८ ।

स्यादिन्द्रवज्रा १ यदि ती जगौ गः ।
उपेन्द्रवज्रा २ जतजास्ततो गौ ।
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी
पादौ (२) यदीयावुपजातयऽस्ताः ।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु
वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ।
न जजलगैर्गदिता सुमुखी ४ ।
दोधकऽवृत्तमिदं भभभाज्ञौ ॥
शालिन्युक्ता ६ म्ती तगौ गोऽब्धिलोकैः ।
वातोर्मिष्यं कथिता औ तगौ गः ॥
औ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसितम् ६ ।
वाणरसैः स्याद् भतनगैः औः ७ ॥

(१) दीपकमाला औ मता जगौ ।

ज्या हंसीऽसभनगयुता । परिशिष्टम् ।

(२) यदीयौ पादौ यथा कथञ्चित् द्वौ पादौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रपादलक्षयुक्ती ता
उपजातयः तथा च वक्ष्यमाणानुसारेण चतुःसंख्याप्रकारे षोडशसु भेदेषु शुद्धमिन्द्र-
वज्रामुपेन्द्रवज्रां च हिला चतुर्दशसु भेदेषु शिष्टेषु अर्धसप्ततन्त्रभेदीकामाख्यानकीं
विपरीतपूर्वाच्च हिला द्वादश भेदाः भवन्ति अतस्तान् इत्युक्तम् ।

रान्नराविह रथोद्धतालगी ।
 स्वागतेतिरनभाद्गुरुयुग्मम् ॥
 ननसगगुरुचिता वृत्ता १० ।
 ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ११ ॥
 मौक्तिकमाला १२ यदि भतनाद् गौ ।
 उपस्थित १३ मिदं ज्ञसी ताद् गकारौ ॥
 उपचित्र १४ मिदं सप्तसालगी ।
 कुपुरुषजनिता १५ ननौ गौ गः ॥
 अनवसिता १६ न्यौ भगौ गुरुरन्ते (१) ।

१२ । अथ जगत्याम् । ४०८६
 चन्द्रवर्त्म १ निगदन्ति रनभसैः ।
 जतौ तु वंशस्थ २ मुदौरितं जरौ ॥
 स्यादिन्द्रवंशा ३ ततजै रसंयुता ।
 इह तोटक ४ मम्बुधिसैः प्रथितम् ॥
 द्रुतविलम्बित ५ माह नभौ भरी ।
 वसुयुगविरतिर्नौ स्यौ पुटोऽक्षयम् ॥
 प्रमुदितवदना ७ भवेन्नौ च रौ (२) ।
 नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ८ ॥

(१) श्वेनिका १७ रजौ गुरुयदा ।

विध्वङ्गमाला १८ भवेत्तौ तगौ गः ।

सान्द्रपदं १९ स्यात्तनगलैश्च ।

शिखण्डितमिदं ज्ञसी तनौ गुरुयेत् । परिशिष्टम् ।

(२) वसुयुगविरतिर्ननौ रौ प्रमेति मन्त्रिनाथसम्मतम् । नक्षुगरयुगयुग्मं गौरी
 मतेति कौमुदीकारमतम् ।

रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ८ ।

भुजङ्गप्रयातं १० भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥

रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी ११ सम्मता ।

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा १२ ॥

त्यौ त्यौ सणिमाला १३ छिन्ना गुहवक्त्रैः ।

धीरैरभाणि ललिता १४ तभौ जरौ ॥

प्रमिताक्षरा १५ सजससैरुदिता ।

ननभरसहिता गदितोज्ज्वला १६ ॥

पञ्चाश्वेष्किन्ना वैश्वदेवौ १७ ममौ यौ ।

अव्यष्टाभिर्जलधरमाला १८ स्त्री स्त्री ॥

इह नवमालिका १९ नजभयैः स्यात् ।

भवति नजावथ मालती २० जरौ ॥

अभिनवतामरसं २१ नजजादु यः (१) ।

१३ । अथातिजगत्याम् । ८१८३

तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा १ ।

स्त्री जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् २ ॥

चतुर्ग्रहैरतिकचिराजभसगाः ।

वेदैरन्ध्रै मूर्तौ यसगा मत्तमयूरम् ४ ॥

(१) पञ्चसुनि स्त्री सात् सयुता ललना २२ ।

ललित २३ सभिहितं नौ सौनामतः ।

द्रुतपदं २४ भवति नभयाश्चेत् ।

सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः २५ स्यात् ।

लघुर्गुर्वदन्ति पञ्चचामरम् २६ ।

सारङ्गसंज्ञं २७ समस्तैस्तकारैस्तु ।

समस्तज सीरथ मौक्तिकदाम २८ ।

मोटकनाम २९ समस्तभनीरथ ।

रविलघु तरल ३० नयननिह । परिशिष्टम् ।

सजसाजगौ भवति मञ्जुभाषिणी५ । (१)

१४ । अथ शक्यार्थम् । १६३८४

मृतौ नृसौ गावक्षयहविरतिरसंवाधा१ ।

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता२ ॥

ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका३ ।

उक्ता वसन्ततिलका४तभजा जगौ गः ॥

सिंहोन्नतेय५मुदिता मुनिकाश्यपेन ।

उद्वर्षिणी६मुदिता मुनिसैतवेन ॥

इन्दुवदना७भजसनेः सगुरुयुग्मैः ।

द्विःसप्तच्छिदलोला८मूसौ भौ गौ चरणे चेत् ॥ (२)

(१) यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली६गः ।

न सरयुगैश्चन्द्ररेख७तुलीकैः

ऋतुमुनियति विद्युत्पन्नौ तौ गुरुः ।

इदं कान्दुकं८ यत्र दीभ्यश्चतुर्भ्यो गः

भवति ऋगेन्द्रमुखं१० नजौ जरौ गः ।

नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डौ११

उपस्थित१२मिदं जूसौ तसौ यदि गुरुः स्यात्

जसौ सजौ गौ भवति मञ्जुहासिनी१२

इह नन्दिनी१३सजससैर्गुरुयुक्तैः ।

कुटजगति१४नजौ सन्तर्तुं भौ गुरुः । परिशिष्टम् ।

(२) ननतज्जगुर्गैः सप्तयतिर्नदी८स्यात्

लज्जी१०रन्तविरामा मूसौ तनौ गुरुयुग्मम्

त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ११ ।

मध्यचामा१२युगदशविरमा भौ न्यौ गौ

युगदिग्भिः कुटिल१३मिति भौ न्यौ गौ

नजमजगा गुरुश्च भवति प्रसदा१४

मजसा यलौ गिति शरयहैर्मञ्जरी२५

१५ । अथातिशक्त्यार्थम् । ३२७६८
 द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला १ ।
 स्रगिरति भवति रसनवकयतिरियम् ॥
 वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ३ ।
 ननमयययुतेयं मालिनी ४ भोगिलोकैः ।
 भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ५ ।
 सजनानयो शरदशयतिरियमेला ६ ।
 भ्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ७ ।

१६ । अथाष्टौ । ६५५३६

भतिनगैः (२) खरात् खष्टषभगजविलसितम् १ ।

नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारौ १६
 नरनरैर्लग्नौ च रचितं सुकिसरम् १७ ।
 भ्रौ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः १८
 वासन्तीयं १५ स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।
 चक्रशद २० मिह भ न न न न न गुरुभिः । परिशिष्टम् ।
 (१) माः पञ्च सूर्यस्यां सा कामात्रीङासंज्ञाप्तेया ।
 नजभजरैर्विराजितमिदं सुखिलकम् २ । परिशिष्टम् ।
 चन्द्रकान्ताभिधा १० रौ मसौ विरामः खराष्टौ ।
 लनत भरकृताष्टस्वरैरूपमालिनी ११
 चित्रा १२ नाम कन्दो यस्मिंस्तु स्वयो मालती यौ ।
 ऋषभाख्य १३ मेतदुदितं सजसाः सद्यी चेत् ॥
 विपिनतिलकं १४ नमनरेफयुग्मैर्भवेत् ।
 नृणाम् १५ भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः ।
 कथयन्ति मानसहंसनाम १६ सजौ जभराः ।
 सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी १७ ।
 शंस निशिपालक १८ मिदं भजसनाथ रः ॥ परिशिष्टम् ।

(२) भयं तयो नाथं गन्धं तैः । खरात् सप्तमाचरात् स्वं द्विद्रे नवमाचरे
 विद्वन्मिति शेषः ।

नजभजरैः सदा भवति वाणिनीरगयुक्तैः (१)

१७ । अथात्यष्टौ १३१०७२

रसैरुद्वैष्टिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी १ ।

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वीरगुरुः ।

दिङ्मुनि वंशप्रवपतितं भरणभनलगैः ।

रसयुगहयै न्सौ स्त्री मूलौ गो यदा हरिणी ४ तदा ।

मन्दाक्रान्तापूजलधिषड्गैर्भौ नती तो गुरु चेत् ।

हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्द्द(कुं)टकम् ६ ।

मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम् ७ । (२)

(१) चित्रसंज्ञस्मीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ।

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं ४ वदेत् ।

संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललितापू ।

पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्हयं चान्यगुरुः ।

नजरभमेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ७ ।

यस्मिन् सर्वे गा राजन्ति ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ।

यसौ नः सी री गः प्रवरललितं ८ नाम बोध्यम् ।

गरुडरुतं १० नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।

वेदाङ्गाङ्गैर्मदनललिता ११ मौभोनमलसाः ।

भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदिह चकिता १२ ।

मोरयना नगौ च यस्यां वरयुवति १३ रियम् । परि०

(२) रसयुगहययुङ् नौ सौ सौ लगौ हि यदा हरिः ८ ।

भवेत् कान्ताऽयुगरसहयैर्भौ नरसा लगौ ।

ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा १० ।

ससजैरतिशायिनी ११ मता भजपरैर्गुं रुध्याम् ।

वेदाङ्गाश्चैर्मभनमयला गश्चेत्यसौ हारिणी १२ ।

भाराक्रान्ता १३ युगरसगैर्भौ नरसा लगौ ।

पञ्चचामरं १४ जरौ जरौ जगौ लवुश्च । परि०

१८ । अथ धृती । २६२१४४

स्याद् भूतत्त्वैः कुसुमितलतावेक्षिता मृती न यी यी (१)

१९ । अथातिधृती । ५२४२८८

सूर्याश्वैर्मसजस्तता सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् । (२)

(१) मात् सीजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणभुतम् २ ।

यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका । ३ ।

पञ्चभकारयुता श्वगतिश्चर्यदि चान्यसरचिता ।

सुधाशतकैस्तैर्भवति ऋतुभिर्योमी नसतसाः ।

वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्तलेख्यम् ६ ।

भाट्ट रनना नसी भसरपदकमिदमभिहितम् ।

शार्दूलवद मासषट् कथयति सः सौ जसौ रौ मथेत् ।

अर्थाश्चाश्वैर्मभनययुगेवृत्तं सतं केसरम् ९ ।

भौ नृजौ भौ चेन्नल१०मिदमुदितं युगेर्मुनिभिः स्वरैः ।

सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ११ ।

त्राधिकदशयति ननौ रौ भवेतां ररौ तारका १२ ।

भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजैर्द्वैलता १३ ।

तद्भूतत्वैर्मौ भूमौ विरतिथेत् सिंहविस्फूर्जितं १४ यी ।

सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् १५ ।

इदं क्रीडचक्रं १६ सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।

वेदाङ्गान्तैर्मभनययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा १७ ।

दशवसुभिरियं न युष्म' प्रसिद्धा ततो रा लसा १८ ।

शिवतुरगैस्तु नन्दन१९मिदं नजौ भजौ रद्वयम् ।

अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया २०

सूर्याङ्गैर्मगणः सजौ स्तमयुतौ शार्दूलललितम् २१ ।

हीरक२२मुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः । परि०

(२) नयुगलगलघू निरन्तरौ यदा स पञ्चचामरः २ ।

रसलंश्वैर्मौ नृसौ ररगुरुकुता मेघविस्फूर्जिताः ३ स्वात् ।

२० । अथ कृतौ । १०४८५७६

ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता स्त्री गः सुवदना १ ।

वीरजौगली(१)भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम २ । (२)

२१ । अथ प्रकृतौ । २०८७१५२

स्वभैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वधरा १ कौर्त्तितेयम् । (३)

२२ । आकृतौ । ४१८४३०४

स्त्री नरनारनावय गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रक १ मिदम् । (४)

भूताश्चाश्वान्तं सतनसररगैः कौर्त्तितं पुष्पदाम । ४ ।

वृत्तं विस्वाख्यं ५ शरसुनितुरगैर्मूर्त्तौ नृसौ ततौ चेद् गुरुः ।

द्वयं द्वायाद्द्वयाया ऋतुरसहयैर्यौ मनसा भूतौ गुरुः ।

रसैः षड्भिलोकैर्यमनसजजा गुरुमकरन्दिका ७ ।

इनाश्वैः स्वाद् यभनयजजगाः कौर्त्तिता मणिसञ्जरीद ।

अजाञ्चितुरगैर्जसौ जसतभागथेत् समुद्रतता ८ । परि०

(१) विः विराट्चौ रगौ रगणजगणौ अन्ते गली च ।

(२) रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गेन शीमेय २-सुक्ता ।

ख्याता पूर्वैः सुवंशा ३ यदि मरभना सद्वयं गो गुरुश्च ।

सभरा न्यौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्ते भविक्रीडितम् ४ ।

सगण्यो जयम्भरैः स्लगैः कथिता बुधैरिह गौतिका ५ ।

सप्तर्ष्यैर्विरासौ मरभनयभल गाः स्वात् सुवदना ६ । परि०

(३) सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणौ जगणास्त्रयश्च १ रः । परि०

(४) सप्तभकारकृतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा २

लालित्यं ३ भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्मसरस्नजनगुभिः ।

सजता नसौ ररौ गः फणितुरगद्वयैः स्थान्महास्वधराख्या ।

मौ गौ नाश्वत्वारी गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसौ ।

२३ । विकृतौ । ८३८८६०८

यदि ह नजो भजो भजोभलगास्तदाखलालतं१हरार्कयति-
मत् ।

मत्ताक्रोडा२ भौ लौ नौ नल्गिति भवति वसुशरदशयति-
युता । (१)

२४ । संकृतौ । १६७७७२१६

भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति
तन्वी१ । (२)

२५ । अतिकृतौ । ३३५५४४३२

क्रौञ्चपदा१ भ्मो स्भौ ननना न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह
भवेत् ।

२६ । उत्कृतौ । ६७१०८८६४

वस्त्रीशाखच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलर्गैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।
मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहा-
ख्यम् २ ।

अथ दण्डकौ ।

यदि ह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रयातो१-
भवेद् दण्डकः ।

(१) इह सुन्दरिका३ पिङ्गलमुनिनीक्ता सङ्गति भसता जलभगाः । परि-
शिष्टम् ।

(२) नाम किरीट२-मिदं भगणा यदि पिङ्गलनागसुनीन्द्रमतं किल ।

सगणैरिह वचवरं वसुभिः किल दुर्मिल३ सुकमिदं कविभिः । परिशिष्टम् ।

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णा२र्णव३व्याल४जीमूत५लीलाकरो-
६हाम७शङ्खा८दयः । (१)

प्रचितक२७समभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नदयादुत्तरैः
सप्तभिर्यैः । (२)

इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दःशास्त्रे वर्णवृत्तकथनं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भादगुरुकावुपचितम् १ ॥

(१) तथा च रगणाष्टकेन रचितचरणः अर्णाख्यो दण्डकः २ । रगणनवकेन अर्णवाख्यः ३ । तद्दशकेन व्यालाख्यः ४ । एकादशरगणैः रचितः जीमूतः ५ । द्वादशभिः रगणैः, लीलाकरः ६ । त्रयोदशभिः रगणैः, उहामः ७ । चतुर्दशभिः रगणैः, शङ्खाः ८ । आदिपदात् पञ्चदशादिभिः रगणैर्घटितपादाः क्रमेण आरामः संशामः १० सुराम वैकुण्ठ ११ सार १२ कासार १३ विसार १४ संहार १५ नीहार १६ मन्दर १७ केदार १८ आमार १९ सतकार २० संस्कार २१ माकन्द २२ गोविन्द २३ सानन्द २४ सन्दीह २५ आनन्द २६ इत्येते ग्राह्याः ।

(२) नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र वक्ष्यन् एषोऽपरी दण्डकः पण्डितैरौरितः सिंहविक्रान्तनामा २८ ।

यत्र रेफान् कविः स्नेच्छया पाठसौकार्यसापेक्षयारीपयत्येष धीरैः, स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः २९ ।

लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्वनङ्गं शेखरः स्मृतः ३० । स्नेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोक-
मञ्जरी ३१ ।

सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमसवकम् ३२ ।

यकारैः कवीच्छानुरोधात् निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरी दण्डकः सिंहविक्रीड-
नामा ३३ । परिशिष्टम् ।

अत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्
युजि च नजौ ज्ययुती द्रुतमध्या२ ॥
सयुगात् सगुरू विषमे चेद्-
भाविह वेगवती३युजि भाद्री ।
ओजि तपरी जरौ गुरुश्चेन्-
मूसौ ज्गौ भद्रविराड्४भवेदनोजि ।

असमे सजौ सगुरुयुक्ती, केतुमती५समे भरनगात्रः ।

आख्यानकौ६ तौ जगुरू ग ओजे
जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत् ॥
जतौ जगौ गो विषमे, समे चेत्
तौ ज्गौ ग एषाः विपरीतपूर्वा७ ॥
सयुगात् सलघ् विषमे गुरु-
युजि नभौ भरकौ हरिणप्लुता८ ॥
अयुजि ननरला गुरुः समे
नजमपरवक्त्रा९मिदं ततो जरौ ॥
अयुजि नयुगरफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा१० ॥
वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।
पुष्पिताग्राभिधं केचिदीपच्छन्दसिकं तथा ॥
स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत्
जरौ जरौ गुरुर्यवात् परा १ मतौ११यम् । (२)

इति उत्तरनाकराख्ये छन्दःशास्त्रेऽहसम वर्णवृत्तकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(१) यवात्परा मतौ यवमतौति नाम ।

(२) अयुजि ननभभा२ समकेऽपि तु, नयुगरयुगलं तदा कौमुदी१२ ।

यदि विषमे भवती नजौ जरौ । सजयाः समे तु जगुरू मञ्जुसौरभम् १३ ।
विषमे ससजा यदा गुरू चेत्, सभरा येन तु मालभारिणीयम् १४ परिशिष्टम् ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः

परिऽसृभान्नकरालयैः क्रमाद्ब्रह्माः ।

सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यं

तदाभिहितमसलधीभिः पदचतुर्द्विभिर्धं१ वृत्तम् । (१)

प्रथममुदितवृत्ते,

विरचितविषमचरणभाजि ।

गुरुकयुगलनिधन इह सहित आडा

लघुविरचितपदरचनयतिरिति भवति षोडः२ । (२)

प्रथममपरचरणसमुत्थम्,

अयति स यदि लक्ष्म ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्य्यं(३)

चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका३सा ।

द्विगुर्युतसकलचरणान्ता

मुखचरणगतमनुभवति च तृतीयम् ।

अपरमिह हि लक्ष्म

प्रकृतमखिलमपि यतिदमनुभवति लवली४सा ।

प्रथमसमधिवसति यदि तुर्य्यम(४)

(१) अस्मात् मुखपादात् मकरालयैश्चतुर्भिर्चरैः क्रमाद् ब्रह्माः यस्य परि पादाः तथा च द्वितीयः षाडशाक्षरैः, उपलक्षितः तृतीयः षोडशाक्षरैः चतुर्थः विंशत्यक्षरैः तत् पदचतुर्द्विभिर्धं नाम ।

(२) आडा सहितः षोडः आपौड इति वृत्तनाम ।

(३) प्रथमं तुर्य्यं चरणमपरे स्वाव्यवहिते द्वितीयचरणे समुत्थं लक्ष्म, इतरत् द्वितीयं चरणम् इतरस्मिन् स्वाव्यवहिते पूर्वे प्रथमे यत् गदितमुक्तं लक्ष्म तत् अयति अपरं तद्विन्नं तृतीयं चतुर्थं च चरणमविकृतं तदा कलिकेति नाम ।

(४) यदि प्रथमं तुर्य्यं चरणं चरमचरणलयसन्त्यचरणस्थानमधिवसति यदि

चरमचरणलयमवसितिगुरुयुग्मम् ।

अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता

तदियममृतधारा ॥

इति पदचतुर्द्विप्रकरणम् ।

सजमादिमे सलघुको च

न सजगुरुकैरथोद्गताः ।

त्राङ्घ्रिगत भनजला गथुताः

स ज सा जगौ चरणमेकतः पठेत् ।

चरणत्रयं व्रजति लक्ष्म

यदि सकलमुद्गतागतम् ।

ना भगौ भवति सौरभकम् २

चरणे यदौह भवतस्तृतीयके ॥

नयुगलं सकारयुगलं च,

भवति चरणे तृतीयके ।

तदुदितमुरुमतिभिललितं ३

यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ।

इत्युद्गताप्रकरणम् ।

मसौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्यत्

त्रितयं सनजरगास्ततो ननौ सः । (१)

त्रिनपरिकलितजयौ

प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थितपूर्वम् ॥

अपरमखिलं द्वितीयादिचरणमुपरि गतम् अपीडगतं लक्षणमधिवसति चेत् अव-
सिति गुरुयुग्ममिति तल्लक्षणबीधाय स्पष्टार्थमुक्तम् तत् अमृतधारा नाम ।

(१) त्रितयं चरणानामिति शेषः । ततस्तदनन्तरे द्वितीयपादे, सनजरगाः
तृतीये ननौ सः । ततस्तदनन्तरे चतुर्थे नवयजयाश्च यदा स्युः तदा उपस्थितपूर्वं
प्रचुपितं नाम वृत्तम् ।

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ
 प्रथमाङ्घ्रिकृतयतिस्तु वर्द्धमानम् २ ।
 त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति
 प्रततमतिभिरिति गदितं लघु वृत्तम् ॥
 अस्मिन्नेव तृतीयके यदा तजराः स्युः ।
 प्रथमे च विरतिरार्धमं शब्दवन्ति ॥

तच्छुद्धविराट् ४ पुरःस्थितं त्रितयमपरमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ।

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ।

विषमाक्षरपादं १ वा पादैरसमं दशधर्मवत् ।
 यच्छन्दो नोक्तमत्र गायेति १ तत् पूर्वसूरिभिः प्रोक्तम् ।
 इति वृत्तरत्नाकराख्ये छन्दसि विषमवृत्तकथनं
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्वयादिलगक्रिया ।
 सङ्ग्रानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः । (२)

(१) विषमाक्षरपादं यथा “मधुकैटभौ दुरात्मनौ” इति ।

“महिषेऽसुराणामधिपे” इति च चण्डी । पादैः चरणैः असमम् अतुल्यम्
 पञ्चाद्युपलक्षितम् दशधर्मवत् दशधर्मं प्रतिपादिका महाभारतस्य गाथा तथा तुल्यं
 सा हि षड्भिः चरणैरुपलक्षिता । यथा,

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र ! निवीध तान् ।

रुचिः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥

त्वरमाणश्च भीतश्च लुब्धः कामी च ते दश । इति ।

(२) प्रस्तार्थ्यन्ते विस्तार्थ्यन्ते शुक्लशुक्लपतया वर्णा मावा वा चनेन प्रस्तारः लघु-
 शुक्लवर्णादिज्ञानोपायक्रिया । “अनैतावतिकी भेदः किंरूपः इति पृच्छति । यत्
 तन्नष्टमाख्यातं तस्योत्तरमिहोच्यते” इत्युक्तलक्षणम् एकादिवर्णादिप्रस्तारे इत्यु-

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥

ऊने दद्याद् गुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दी विचितिवेदिभिः । युग्मम् । (१)

संख्यकी भेदः कीदृश इति पृष्टे तस्य लघुगुरुसन्निवेशविशेषसमर्थनरूपोत्तरं नष्टम् ।
ईदृशसन्निवेशविशेषवान् भेदः कियत्सङ्गाक इति पृष्टे तत्समर्थनरूपोत्तरम् उद्दि-
ष्टम् । प्रस्तारे एकत्रादिलघुगुरुभेदवतां क्रिया तज्ज्ञानोपायः । सङ्गानां
प्रस्तारसंज्ञा । प्रस्तारलेखनाय पर्याप्तः देशोऽध्वा तस्य योगः । एते षट्प्रत्ययाः
प्रतीयते जायते सङ्गाविशेषः एभिः ते प्रत्ययाः सङ्गास्वरूपविशेषादिज्ञापकाः
उपायभेदाः ।

(१) प्रस्तारणीयवृत्तादीनां सर्वगुरुके पादे पाद इत्युपलक्षणं वर्णानामपि ।
प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोस्तमारभेत्यर्थः । द्वितीयपङ्क्तौ अपः
नस्यैव अधस्तात् पङ्क्तौ प्रथमं लघुं न्यस्य यथा उपरि ऊर्ध्वस्थपङ्क्तौ अपरे अन्त-
र्गृष्टाः सन्निविष्टास्तथा तस्य दक्षिणपार्श्वेषु गुर्वादयो लेख्याः । तृतीयपङ्क्तौ तु
प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वा-
दीन् न्यसेत् एवञ्च तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमित्याकाङ्क्षाया-
माह, ऊने प्रस्तार्यसंख्याती न्यूनं सति वामभागे गुरुन् दद्यात् एवं भूयो मुञ्जः
कुर्यात् यावच्च सर्वलघुकः पादी भवेत्, तावदेवं कुर्यादित्यर्थः । वाचरप्रस्तारे
लघुगुर्वाः ऋजुवक्रतया तदाकारिणीदाहरणम् ।

प्रथमभेदः ५५५ मगणः

द्वितीयो भेदः १५५ वगणः

तृतीयो भेदः ५१५ रगणः

चतुर्थो भेदः ११५ सगणः

पञ्चमी भेदः ५५१ तगणः

षष्ठी भेदः १५१ जगणः

सप्तमी भेदः ५११ भगणः

अष्टमी भेदः १११ नगणः

मावाप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः ।

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे च लः ।

विषमे चैकमाधाय तस्यार्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत् ॥ (१)

उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान् समालिखेत् ।

लघुस्था ये तु तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् । (२)

वर्णान् वृत्तभवान् सैकानौत्तराधर्यतः स्थितान् ।

एकादिक्रमश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥

उपान्यतो निवर्त्तत त्यजन्नेकैकमूर्द्धतः ।

उपर्याद्याद् गुरोरेवमेकद्वयादिलगक्रिया । युग्मम् । (३)

(१) नष्टस्य अज्ञातस्वरूपस्य योऽङ्कः प्रस्तारमध्यपाति सङ्ग्राज्ञापकः अङ्कः तस्य तत्सङ्ग्रायाः समले लो लघुर्लेख्यः तस्य अर्द्धे कृते तस्य समले च सति लो लघु-
र्लेख्यः । पुनस्तस्याप्यर्द्धे समे सति लघुः एवं यावदचरसङ्ग्रा तावत् लेख्यः । एवं
नष्टस्य सङ्ग्राया विषमले गुरुः, तत्रैकमाधाय संयोज्य तस्यार्द्धे कृते सति तस्य विष-
मले गुरुः समले लघुः विषमले एकयोजिते पुनरर्द्धे कृते विषमे सति गुरुः समे
सति लघुः । यथा चरप्रस्तारे चतुर्थो भेदः कौटुशः इति प्रश्ने, तत्सङ्ग्रायाः
समत्वात् प्रथमं लघुः तस्यार्द्धे कृते तस्य द्वाङ्कत्वात् समले न पुनर्लघुः शिष्टे द्वाङ्के-
ऽर्द्धे कृते सति तस्य विषमत्वात् गुरुः एवञ्च चतुर्थो भेदः प्रथमद्वितीयलघुकः अन्य-
गुरुक इत्युत्तरम् ।

(२) आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि द्विगुणान् द्विगुणान् वीप्सायै द्विः अङ्कान्
समालिखेत् तत्र लघुवर्णापरिस्थानैर्मिलितैः एकेन युक्तैः उद्दिष्टं स्यात् । यथा
चरप्रस्तारे मध्यगुरुकः भेदः कियत् सङ्ग्राक इति प्रश्ने यद्योत्तरं द्विगुणान् द्विगु-
णान् अचरसङ्ग्राया अङ्कान् दद्यात् तत्र लघुवर्णापरिस्थैरेकचतुरङ्कैर्मिलितैः पञ्चाङ्कैः
एकेन युक्तैः षडङ्कः सम्पद्यते एवञ्च षष्ठीऽयं भेद इत्युत्तरम् ।

(३) एकादि लघुगुरुकव्यक्तिभेदसङ्ग्राज्ञानोपायमाह वर्णानित्यादि, एकाह-
चरादिप्रस्तारे उदाहरणम् ।

१	१				
१	२	१			
१	३	३	१		
१	४	६	४	१	
३	५	१०	१०	५	१

लगक्रियाङ्गसन्दोहे भवेत् संख्या विमिश्रिते ।

उद्दिष्टाङ्गसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् । (१)

अत्र प्रथमाक्षरसङ्ख्या एकाङ्कः तत्र योजनं न सम्भवति उपरिस्थाङ्काभावात् ।
द्वितीयपङ्क्तौ वृत्ताक्षरसङ्ख्या षावेकाङ्कौ सैको उपरिस्थेन प्रथममेकाङ्केन युक्तः
वृङ्कः । वृङ्कस्य पुनर्वर्धनं नास्ति उपान्यतो निवर्त्ततेत्युक्तेः । तृतीयपङ्क्तौ ।
वृत्ताक्षरवृत्तानुसारेण त्रयोऽङ्काः सैकाः स्थाप्याः तत्र उपरिस्थाभ्यामेकवृङ्काभ्यां योगे
वृङ्कः पुनः वृङ्कैकाभ्यां योगेन वृङ्कः ततो न मिलनम् । एवं चतुरक्षरादौ ज्ञेयम् ।
एवञ्चात्र प्रथमाङ्केन सर्वलघुः सर्वगुरुर्वा एको भेदः । एवं द्वितीयस्थानस्याङ्कसूचिताः
एकलघुका एकगुरुका वा भेदाः । तृतीयस्थानस्याङ्कसूचिताः द्विलघुका द्विगुरुका
वा भेदाः अन्वस्थाङ्केन सर्वगुरुः सर्वलघुको वा एको भेदो ज्ञेयः ।

एतदुपायान्तरं लीलावत्यामुक्तमत्र प्रदर्शयते,

एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः ॥

परः पूर्वेण संगुण्यस्तत्परस्तत्परिण च ।

एकद्वित्रादिभेदाः सुरिदं साधारणं स्मृतम् ॥

अस्यार्थः

एकादयो यथाक्रममेकोत्तरा अङ्का व्यस्ताः स्थाप्याः ते च क्रमस्थितैस्तैरेवा-
ङ्कैर्भाज्याः । किं कृत्वेत्याशङ्क्यामाह, परः परवर्त्ती अङ्कः पूर्वेण पूर्वलङ्काङ्केन
संगुण्यः पूरयितव्य इत्यर्थः । तत्परः तदुत्तराङ्कः तत्परिण पूर्वलङ्कात् परवर्त्तिना
अङ्केन संगुण्य इत्येवं यावत्समाप्ति भाज्याः ।

उदाहरणानि ।

वृत्ताक्षरे				चतुरक्षरे			
भाज्याः	३	२	१	४	३	२	१
भाजकाः	१	२	३	१	२	३	४
लङ्कानि	३	३	१	४	६	४	१
एकलघुः द्विलघुः त्रिलघुः				१लघुः	२लः	३लः	४लः
एकगुरुः द्विगुरुः त्रिगुरुः				१गुरुः	२गः	३गः	४गः

(१) क्रमप्राप्तप्रसारभेदसंख्यानमाह,—लगक्रियेत्यादिः । सन्दोहः समाहारः
प्रकारान्तरमाह, उद्दिष्टाङ्कानां समाहारः सैकाः एकेन सहितः इमां प्रसारव्यक्ति-

संख्यैव द्विगुणैकोना सङ्गिरध्वा प्रकीर्तितः ।

वृत्तस्याङ्गुलिकीं व्याप्तिमधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥ (१)

वंशेऽभूत् कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता

विप्रः पठ्येकनामा विमलतरमतिर्वेदतत्त्वार्थबोधी ।

केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तः

कन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् ॥

इति वृत्तरत्नाकराख्ये कन्दसि प्रस्तारादिकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

भेदसंख्यां जनयेत् बोधयेत् इदमुपलक्षणम् । लीलावत्युक्त एकद्वयादिलग्नव्यक्ति-
समाहारः सैकोऽपि प्रस्तारभेदसङ्ख्यां बोधयेदेवेति बोध्यम् ।

(१) क्रमप्राप्तिप्रसङ्गयोगमाह । द्विगुणा द्विरावृत्ता सङ्ख्या प्रस्तारसङ्ख्या एकोना
सती अध्वा प्रकीर्तितः तत्वीपपत्तिमाह । यतः वृत्तस्य वृत्तसंस्थानस्य आङ्गुलिकीं
व्याप्तिं स्थानं मुक्तेति शेषः अङ्गुलिं अङ्गुलिमितं स्थानम् अधः कुर्यात् । यथा
वाचरे अष्टौ भेदसङ्ख्या तन्नेखनस्थानानि अष्टौ भेदयोरन्तरालस्थानानि सप्त इति
पञ्चदश स्थानानि पञ्चदशाङ्गुलिमितानि कार्याणि तत्र अष्टौ भेदस्थानानि सप्त
तदन्तरालदेशस्थानानि इति विशेषः । द्विगुण प्रस्तारसङ्ख्या एकेन कना पञ्चदशसङ्ख्या
भवति इति तथोक्तमिति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्यकृता

वृत्तरत्नाकरविवृतिः समाप्ता ।

छन्दोमञ्जरी ।

प्रथमः स्तवकः ।

देवं प्रणम्य गोपालं वैद्यगोपालदासजः ।

सन्तोषातनयश्छन्दो गङ्गादासस्तनोत्पदः ॥ (१)

सन्ति यद्यपि भूयांसश्चो ग्रन्था मनौषिणाम् ।

तथापि सारमाकृत्य नवकार्यो ममोद्यमः ॥ (२)

इयमच्युतलीलाद्या सद्ब्रुता जातिशालिनी ।

छन्दसां मञ्जरी कान्ता सभ्यकण्ठे लगिष्यति ॥ (३)

गन्धारम्ने विघ्नविध्वंसाय खेष्टदेवताप्रणतिरूपमङ्गलमाचरन् प्रतिपाद्यं निर्दि-
शति देवमिति । वैद्यः यः गोपालदासः तस्मात् जात इति तथोक्तः सन्तोषा नाम
काचित् रमणी, तस्यास्तनयः गङ्गादासः देवं गोपालं नन्दसुतं प्रणम्य अदः वक्ष्य-
माणप्रकारं छन्दः तदाख्यं ग्रन्थमित्यर्थः तनोति प्रकटयति ॥ १ ॥

ननु बहवः पिङ्गलादिकृताः छन्दो ग्रन्थाः सन्ति तत् कथं ते पुनरयमुद्यम
इत्याशङ्क्याह सन्तीति । यद्यपि मनौषिणां विदुषां पिङ्गलाचार्यादीनां भूयांसः
अतिबहवः छन्दो ग्रन्थाः सन्ति विद्यन्ते तथापि सारं तेषामिति शेषः आकृत्य सगृह्य
नवकार्यः नवका नव्याः बालास्तदर्थः तेषां सुखबोधार्थं इत्यर्थः मम उद्यमः
यत्रः ॥ २ ॥

न केवलं बालबोधार्थोऽयं ग्रन्थः, अतेश्वरलीलावर्णनात् सभ्यानां प्रवीणानामपि
सन्तोषः सम्भवतीत्याह इयमिति । इयं छन्दसां मञ्जरी अच्युतस्य कृष्णस्य लीलया
तद्वर्णनेनेत्यर्थः आद्या युक्ता सत् उत्कृष्टं वृत्तं चरितं सूत्रगठनरूपमिति भावः यत्र
तादृशी सत्पद्या च, जातिशालिनी जातिर्मावागणनान्वितं छन्दः आद्यादिः
तया शालते शीभते इति तथोक्ता, जात्या जन्मना शालते इति तथोक्ता च अत-
एव कान्ता मनोरम्या सती सभ्यानां विदुषां कण्ठे लगिष्यति स्थास्यति भगवद्गीता-
रसलीभात् सभ्याः सततमेतं सन्दर्भं पठ्यालीचयिष्यन्तीति भावः । उक्तञ्च विदग्ध-
माधवे यथास्मिन् सन्दर्भे यदपि कविता नातिललिता मुदं धास्यन्त्युच्चैस्तदपि हरिः

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्रा कृता भवेत् ॥ (४)

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत् त्रिधा ।

समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥ (५)

आदिस्तृतीयवत् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥ (६)

म्यरस्तजभ्रगैर्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ (७)

गत्याद्बुधगणा इति यद्यपि मञ्जर्याः कर्णभूषणत्वप्रसिद्धिरस्ति तथापि अस्या वाङ्मयत्वात् कान्तासादृश्याच्च कण्डलग्रत्नमुक्तं कण्डलया च श्रुतुः कर्णमलङ्करोतीति अस्या मञ्जरीत्वव्यवदेशः । उक्तञ्च विदग्धमाधवे कथं भवतः कर्णपूरीकृतव्यं सन्दर्भमञ्जरीति ॥ ३ ॥

प्रकृतं निर्दिशति पद्यमिति । चतुर्णां पदानां श्लोकीयतुरीयभागानां समाहारः चतुष्पदी समाहारद्विगुः । पद्यते कीर्त्तयते इति पद्यं तदाख्यं भवतीति शेषः । तच्च पद्यं द्विधा । वृत्तं जातिश्च । अक्षरैः वर्णैः संख्यातं गणितं पद्यं वृत्तम् । मात्रा लघुचरं तथा कृता रचिता पद्यमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वं जातिः । उक्तञ्चाग्नेये मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरिति काश्यप । गणना लघुवर्ण एकमात्रः गुरुस्तु द्विमात्रः । उक्तञ्च एकमात्रो भवेत् ऋक्षो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु सुती ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चाहमात्रकमिति ॥ ४ ॥

सममिति । तत् वृत्तम् अक्षरसंख्यातं कन्द इत्यर्थः त्रिधा भवतीति शेषः समम् अर्द्धसमं विषमञ्च । समाश्रितारः पादा यत्र तत् समं भवति, यस्य वृत्तस्य आदिः प्रथमः पाद इत्यर्थः तृतीयवत् तृतीयपादवदित्यर्थः तथा तुर्यः चतुर्थः पादः द्वितीयवत् द्वितीयपादवत् तत् वृत्तम् अर्द्धसमं भवति, भिन्नं चिह्नं लक्षणं येषां तादृशः चत्वारः पादा यस्य तादृशं वृत्तं विषमं परिकीर्तितं कथितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

इदानीं कन्दोलक्षणीपयोगिनः सङ्केतितान् दशगणानुलिखति म्यरस्तेति लः लघुरन्तः येषां तथोक्तैः एभिः म य र स त ज भ न गैः दशभिरक्षरैः विष्णुना त्रैलोक्यमिव समस्तं वाङ्मयं शास्त्रं व्याप्तं पूरितम् । एतैरेव दशभिरक्षरैः कन्दांसि वर्ण्यन्ते इति भावः ॥ ७ ॥

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

मादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।

जोगुरुमध्यगतो रलमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ (८)

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥

क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा ॥

म ५ ५ ५, न । । ।, भ ५ । ।, य । ५ ५, ज । ५ ।,

र ५ । ५, स । । ५, त ५ ५ ।, ग ५, ल ।, ॥ (९)

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्थादिषु संस्थिताः ॥

यथा (५ ५) (॥ ५) (। ५ ।) (५ ॥) (॥ ॥) ॥ (१०)

पूर्वोक्तानामक्षराणां सङ्केतितार्थान् दर्शयति म इति । तयो गुरवो यत्र स गणः मः, तयो लघवः यत्र स गणः नकारः, आदिः गुरुर्यस्य स गणः भकारः, आदिः लघुर्यस्य स गणः यः, गुरुः मध्यगतः यस्य तादृशी गणः जः, लघुः मध्यः यस्य तादृशी गणी रकारः, अन्तः गुरुर्यस्य तादृशी गणः सः, अन्तः लघुर्यस्य तादृशः गणः तः भवतीति सर्वत्र दीज्यम् । यथा मगणः मेधावी । नगणः चलति । भगणः माधव । यगणः नराणाम् । जगणः रमेश । रगणः पर्वतः । सगणः रमणः । तगणः धीरेण । इत्यादि ॥ ८ ॥

गुरुति । एकः गकारः गुरुः, एककः लकारो लघुः रलो गुरुलघू इत्यर्थः । क्रमेण च यथाक्रमं मकारादिक्रमेणेत्यर्थः रेखाभिः चिह्नविशेषैरित्यर्थः एषां मादीनां दशानां गणानां संस्थानम् आकृतिः दर्शयते प्रकाशयते यथा । म ५ ५ ५, न । । ।, भ ५ । ।, य । ५ ५, ज । ५ ।, र ५ । ५, स । । ५, त ५ ५ ।, ग ५, ल । ॥ ९ ॥

वृत्तस्य गणान् उक्त्वा जातेर्गणान् निर्दिशति ज्ञेया इति । अत्र ग्रन्थे आर्यादेषु जातिच्छन्दःसु इत्यर्थः चतुष्कलाः चतुर्मात्राः सर्वान्तमध्यादिगुरवः सर्वगुरवः अन्तगुरवः मध्यगुरवः आदिगुरव इत्यर्थः चतुर्भिर्लघुभिः उपेताः चतुर्लघव इत्यर्थः मच्चगणाः संस्थिताः तत्रा च सर्वगुरवः यथा रामा । अन्तगुरवः यथा तरुः,

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ (११)

अत्र पादान्तगो लघुर्गुरुर्भवेद्वा । यथा ।

तरुणं सर्पपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरी ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ (१२)

सुन्दरीति ग्राम्यशब्दे परे विकल्पेन लघुत्वम् । तथा

भट्टिः ।

अथ लुलितपतत्तिमालं रुग्णाशनवाणकेशरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ (१३)

मध्यगुरवः यथा नवीन, आदिगुरवः यथा माधव । चतुर्लघवः यथा कल-
रव ॥ १० ॥

गुरुलक्षणं निर्दिशति सानुस्वार इति । सानुस्वारः अनुस्वारसहितः ।
उपलक्षणमेतत् अवसाने व्यञ्जनान्तोऽपि लघुर्गुरुर्भवतीति बोध्यम् । दीर्घश्च
दीर्घवर्णश्च विसर्गी च विसर्गयुक्तश्च संयोगः संयुक्तवर्णं तस्य पूर्वः पूर्ववर्णश्च तथा
पादान्तगः चरणान्तस्थितः लघुरपीत्यर्थः गुरुः भवेत् । अवेति । अत्र कन्दसि
इत्यर्थः पादान्तगः लघुः गुरुः वा भवेत् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् वृत्तेषु
लघोर्गुरुत्वं वा स्यात् । जातिषु तु लघोर्गुरोश्च गुरुत्वं वा स्यादिति बोद्धव्यम् ।
पादान्तगलघोर्गुरुत्वे यदि बन्धदार्ढ्यहानिर्न भवेत् तदा न दोषः । अन्यथा तु
दोषः उक्तञ्च दर्पणे । दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च । अत्र
वस्त्राण्यपीति लघुरपि गुरुतां भजति । तथा च बन्धदार्ढ्यमेव पादान्तलघोर्गुरुत्वे
हेतुः । तस्मात् पादान्तलघोर्यो गुरुभाव उक्तः सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयः
प्रथमतोऽप्यपादविषयस्तु वसन्ततिलकादाविति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तरुणमिति । हे सुन्दरि ! ग्राम्यजनः तरुणं नवं शर्पपशाकं नवौदनं
नवान्नं पिच्छिलानि अवनानि दधीनि च अल्पव्ययेन अश्नाति भक्षयति । अत्र
आख्यावृत्तं तस्याश्च वक्ष्यमाणलक्षणरीत्या आद्ये पादे षादशमात्राः, द्वितीये पादे
अष्टादश तृतीये पादे षादशमात्राः चतुर्थे पञ्चदशेति नियमः । ततश्चात्र द्वितीय-
चतुर्थपादान्तलघोर्गुरुत्वं तृतीये च सुन्दरीति ग्राम्यशब्दे परतः स्थितेऽपि वैकल्पि-
कत्वात् न गुरुत्वमिति न कन्दोभङ्गदोष इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

अत्र प्रथमपादान्तगुरोर्लघुत्वम् । तथा मत्पितुः पारि-
जातहरणनाटके ।

सिन्दूरपूरकृतगैरिकारागशीमे
शश्वन्मदस्रवणनिर्भरवारिपूरे ।
संग्रामभूमिगतमत्तसुरेभकुम्भ-
कूटे मदीयनखराशनयो विशन्तु ॥ (१४)

अत्र तृतीयचतुर्थपादान्तलघोर्गुरुत्वम् । तथा समाच्युत-
चरितेऽपि ।

रक्तेन केशिदशनक्षतसम्भवेन
रेजे स मण्डिततरो हरिबाहुदण्डः ।
तदन्तसन्दलितभीमभुजप्रताप-
वज्जेरिव स्फुटकणप्रकरेण कीर्णः ॥ (१५)

अथेति । अथ दाहानन्तरं लुलितानां पतत्रिणां पक्षिणां माला संहतिः
यस्मिन् तत् रङ्गाः भग्नाः असनादयो यस्मिन् वने असनः पीतसालः बाणः
क्षिप्टीविशेषः केशरी नागकेशरः तमालः स्वनामख्याती वृक्षः, विविक्ताः पृथग्भूताः
मालाः पङ्क्तयो यव तदनम् अशीकवनम् इत्यर्थः स हनूमान् अलं पथ्यान्
सीतां द्रष्टुं जगाम । अत्र पुष्पितयमकम् ॥ १३ ॥

सिन्दरेति । इन्द्राय कुपितस्य गरुत्मत उक्तिरियम् । सम इमे मदीया
नखरा एव अशनयः वज्राणि सिन्दूरपूरेण सिन्दूरसङ्गेन कृता गैरिकारागस्य शीमा
यस्य तादृशे, शश्वत् अजस्रं यत् मदस्रवणं मदचरणं तदेव निर्भरवारिपूरः प्रस-
वणजलौघः यस्मात् तथामूते संग्रामभूमिं गतः यः मत्तः सुरेभः सुरहस्ती ऐरावत
इत्यर्थः बस्र कुम्भकूटे शिरः पिण्डशङ्के कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस इति कूटीऽस्ती
खिखरं शङ्कभिति चामरः । विशन्तु प्रविशन्तु नखरप्रहारैस्ते ऐरावतकुम्भौ विदा-
यामीति भावः । अत्र सिन्दूरपूरे गैरिकारागत्वारीपः मदस्त्रावे निर्भरवारित्वा-
रीपः कुम्भे कूटत्वारीपः नखरे च अशनित्वारीपः शब्दः केवलं सुरेभे सर्वतत्वारीप
आर्षः तस्मादेकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे, यत्र कस्वचिदाधत्वमीकदेश-
विवर्ति तदिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

अत्र प्रथमद्वितीयपादान्तस्यापि लघोर्गुत्वम् ।

प्रज्ञेवेति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम् ।

ततश्च कुमारे ।

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ (१६)

अत्रप्रशब्दे परे गुरोर्लघुत्वम् ।

प्राप्य नाभिऋद्धमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥

(१७)

इति माघे । अत्र ऋशब्दे परे गुरोर्लघुत्वम् । तीव्रप्रयत्नो-

च्चारणेनात्र लघुत्वमिति कण्ठाभरणः । यदुक्तम्

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न हृन्दी भङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥ (१८)

रक्तेनेति । स हरिवाङ्मदण्डः केशीनाम कश्चिदसुरः तस्य दशनैः यत् चतु-
त्रणः तस्मात् सन्धवी यस्य तथोक्तेन रक्तेन मण्डिततरः अतिशयेन शोभितः सन्
तस्य केशिनः दन्तैः सन्दलितः विदारितः यः भौमः भयङ्करः भुजः बाहुः तस्य
प्रताप एव वज्रिः तस्य स्फुटः उज्ज्वलः कणानां प्रकरः समूहः तेन कौर्यः व्याप्त इव
रेजि शशुभे । अत्र प्रतापे वज्रारोपणात् रूपकानुप्राणितोत्प्रेचालङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे, भवेत् सन्भावनीत्प्रेचा प्रकृतस्य परात्मनेति । उक्तं वसन्ततिलकम् ॥ १५ ॥

सिति । मङ्गलाश्वस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी गृहीत प्रत्युद्गमनीयवस्त्रं
धौतवस्त्रं यथा सा धौतावसनाच्छादिता सा पार्वती निर्वृत्तः निष्पन्नः पर्जन्यस्य
जलाभिषेको यस्याः सा प्रफुल्लं काशं काशपुष्पं यस्याः सा तथोक्ता वसुधा इव
रेजि शशुभे ॥ १६ ॥

प्राप्यति । नाभिरिव ऋद्धः इति रूपकं तत्र मज्जनं प्राप्य आशु भट्टिति निव-
सन्ग्रहणाय वस्त्राकर्षणाव-
ज्ञातस्य वस्त्रग्रहणं युक्तम् । प्रस्थितं प्रवृत्तम् औपनी-
वीवसनीपि प्रायेण तत्र भवं औपनीविकं तत्र व्यापृतम् इत्यर्थः । वल्लभस्य प्रत्यु-
द्गमं स्त्री आत्मकराभ्याम् अरुन्ध किल रोधं नादितवती इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥ (१६)

क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः

पदान्ते सा शीमां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।

पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां

यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥ (२०)

अथच श्लोकच्छन्दो गोविन्दे मम गुरोर्गङ्गादासस्य ।

संयुक्तवर्णात् पूर्वस्य गुरुत्वं न सार्वत्रिकमिति प्राचां मतमाह यदेति । यद्व
तौत्रप्रयत्नेन अतिदुतपठनेनेत्यर्थः संयोगादेः संयुक्तवर्णात् पूर्वस्य अगौरवं कष्टत्वं
भवतीति शेषः तदा कृद्धीभङ्गः न दोषाय इति सूरयः विद्वांस आहुः कथयन्ति ।
यथा नाहं वाली मुमाहर्षखरत्रिशिरसौ दूषणलाङ्काहमिति । अत्र खरत्रि-
शिरसाविति तौत्रप्रयत्नोच्चार्यत्वात् चैति संयुक्ते वर्णे परेऽपि रस्य न गुरुत्वमिति
बोध्यम् ॥ १८ ॥

यतिलक्षणं दिरूपयति यतिरिति । जिह्वाया इष्टम् अभिलषितं यत् विश्रा-
मस्थानं सा यतिः कविभिः उच्यते कथ्यते । यत्र खेच्छया जिह्वा विरमति सैव
यतिरित्यर्थः । सा च विच्छेदविरामाद्यैः पदैः निजेच्छया निजस्य कवेरित्यर्थः
इच्छया वाच्या अभिषेया । विच्छेदविरामादिशब्दा यतिपर्यायाः, कवयः येन
यतिपर्यायेण यतिमभिधातुमिच्छन्ति तेनैव सा वक्तव्येति भावः ॥ १९ ॥

तद्विशेषमाह क्वचिदिति । पूर्वकृतिभिः पूर्वपण्डितैः अभिहिता यतिः क्वचित्
कृन्तसि न तु सर्वत्रेत्यर्थः आस्ते । सा यतिः पदान्ते स्थिता चेदिति शेषः शीमां
व्रजति प्राप्नोति, पदमध्ये त्यजति च शीमानिति शेषः पदमध्ये यतिर्दोषावहेति
भावः । पुनः किन्तु तत्रैव पदमध्ये एव असौ यतिः स्वरेण स्वरवर्णेन विहितः
कृतः सन्धिर्यत्र तद्व्याभूता चेदिति शेषः तां शीमां श्रयति भजते । उदाज्जियते
यवेति अतुलः निरूपमः महिमा यस्य तद्व्याभूतः कृष्णः करुणया कृपया मां पुष्पात्तु
पाणयतु । अत्र पुष्पा इत्यस्मात् यतिः पुष्पात्विति पदमध्येऽपि न दुःश्रवत्वमापा-
दयतीति न शीमाविरह इति भावः । फलितार्थस्तु यत यत्वा श्रुतिकटुत्वं न
स्मात् तत्रैव यतिर्माननीयेति । शिखरिणीवृत्तिमिदम् ॥ २० ॥

श्वेतमाण्डव्यमुखास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ।

इत्याह भट्टः स्वयन्ये गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥ (२१)

अतएव मुरारिः ।

सन्तुष्टे तिष्ठणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डली-

लीलालून पुनर्विरूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।

याज्जादैव्यपराच्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु

त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् (२२)

इति । जयदेवोऽपि ।

साध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्करासि

द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत ! मृतमसि क्षीर ! क्षीरं रसस्ते ।

माकन्द ! क्रन्द कान्ताघर ! धरणिफलं गच्छ यच्छन्ति यावद्

भावं मृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विश्वग्वचांसि ॥ (२३)

एवमन्येऽपि ।

श्वेतेति । श्वेतमाण्डव्यमुखाः नाम पण्डितास्तु यतिं न इच्छन्ति, मे मम गुरुः पुरुषोत्तमः भट्टः स्वस्य आत्मनः अन्ये इति आह ब्रवीति ॥ २१ ॥

सन्तुष्ट इति । मिथिलायां हरधनुर्भङ्गकाले शतानन्दं प्रति रावणदूतस्य उक्तिरियम् । तिष्ठणां पुरां अन्तरीक्षस्थितानामिति शेषः रिपौ शिवे सन्तुष्टेऽपि वरदानाय समागतेऽपीति यावत् कण्डूला रणकण्डूतिवती या दोर्मण्डली बाहुसङ्घः विंशतिः बाहव इत्यर्थः तस्या लीलया हेलया लूनानि छिन्नानि पुनर्विरूढानि शिरांसि यस्य तथाभूतस्य एकं एकं मुखं हिला हराय आहुतिं दत्तवत इति भावः वरम् अभिलषितं लिप्सोः लम्बुमिच्छोः वीरस्य यस्य दशग्रीवस्य रावणस्य अभितः समन्तात् स्थितानीति शेषः मुखानि याच्यया भिचया यत् देवं दीनभावः तेन पराच्चि परागतानि कुण्ठितानीति यावत् सन्ति मिथः परस्परं त्वं वृणु त्वं वृणु इति कलहायन्ते कलहं कुर्वन्ति स दशग्रीव कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यतां मयेति शेषः अवर्णनीयमहिमापि स ते राजकन्यां मेधिलीं प्राप्स्यति इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तृतीये पादे दादृशवर्णान्ते यतिः स्थितेति द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

कृत्यद्विप्रतिरोधिताः कति नदीपाथोनिधिप्लाविताः
 कृत्येवाटवितां गताः कति न वा भूदेवदेवैर्वृताः ।
 भूम्यो भूमिपतीन्द्र ! तावकयशः प्रस्तावनामण्डली
 कोष्ठीकृत्य जगद्धनं कति वराटीभिर्मुदं यास्यतीति ॥ (२४)

साध्वीति । हे साध्वीक ! मधी ! शङ्कारसारस्वतमयजयदेवस्य शङ्काररस-
 मयजयदेवकवेः वचांसि चिन्तकं समन्तात् यावत् भावं प्रीतिमिति यावत् यच्छन्ति
 ददति लोकान् रञ्जयन्तीति शेषः तावत् भवतः तव चिन्ता साध्वी मनोरमेत्यर्थः
 न भवति, हे शर्करे ! त्वं कर्करा असि, हे द्राचे ! के जनाः त्वां द्रक्ष्यन्ति ? न
 केऽपीत्यर्थः । हे अमृत ! त्वं मृतम् असि, हे चीर ! ते तव रसः स्वादः नीरं
 जलवदित्यर्थः, हे माकन्द ! रसाल ! क्रन्द रुदिहि हे कान्ताधर ! प्रियाधर ! त्वं
 चरणितलं पातालं गच्छ, सर्वेभ्योऽपि जयदेववाक्यस्य अतिमधुरत्वात् साध्वीकादि-
 निर्भक्त्यनमिति भावः अत्र तृतीये पादे सप्तमवर्णान्ते यतिः स्वरविहितसन्धित्वात्
 शोभां त्यजति, परं चतुर्थे पादे सप्तमवर्णान्ते स्थिता न शोभत इति ध्येयम् ।
 अश्वरावृत्तम् ॥ २२ ॥

कतीति । राजसुतिरियम् । हे भूमिपतीन्द्र ! राजश्रेष्ठ ! तव कति भूम्यः
 भूप्रदेशाः अद्विप्रतिरोधिताः पर्वतव्याघ्राः कतिषु पर्वतेषु ते आधिपत्यमित्यर्थः ।
 कति भूम्यः नदीभिः पाथोनिधिभिः समुद्रैश्च प्लाविताः नदीषु समुद्रेषु च ते आधि-
 पत्यमित्यर्थः । कति भूम्यः अटवितां काननत्वं गताः वनेषु च ते आधिपत्यमित्यर्थः
 कति वा भूम्यः भूदेवैः ब्राह्मणैः देवैश्च प्रतिष्ठितदेवमूर्तिभिरित्यर्थः न वृता न
 व्याघ्राः अपि तु व्याघ्रा एव ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मोत्तरदानेन देवानां प्रतिष्ठापनेन च ते
 बहवो भूमयो गता इति भावः । तावकयशः प्रस्तावनामण्डली त्वद्यशोवर्णनपर-
 स्परं जगतां धनं कोष्ठीकृत्य विषयीकृत्य कति वराटीभिः कतिपयैः वराटकैः
 मुदं हर्षं यास्यति ? अत्यल्पं जगद् वित्तं न ते योग्यमिति मत्वा प्रीतिं न प्राप्स्यती-
 त्यर्थः । अथवा जगद्धनं जगद्धननामानं सामिति शेषः कोष्ठीकृत्य विषयीकृत्य
 आस्तन्येत्यर्थः कति वराटीभिः मुदं यास्यतीति कस्यचित् सामन्तस्योक्तिः तव
 भूमयः प्रायशो निष्करत्वेन स्थिताः तत् कथं मां त्वदभूमिभोक्तारमिति प्रीडयसीति
 भावः । अत्र प्रथमे पादे द्वादशवर्णान्ते चतुर्थे पादे द्वादशवर्णान्ते यतिः पदमध्व-
 स्थितत्वात् नातिशोभते इति बोध्यम् । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।

पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं मतम् ॥ (२५)

उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ २६ ॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शर्करौ सातिपूर्वा स्यादध्यत्यष्टौ तथा स्मृते ॥ २७ ॥

धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ।

इत्युक्ताश्चन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ॥ २८ ॥

इति कन्दोमञ्जर्यां सुखबन्धाख्यः प्रथमः स्तवकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ समवृत्तम् ।

उक्था । (२)

(एकाक्षरा वृत्तिः)

१ । गः श्रीः । (१)

श्रीस्ते सास्ताम् । (२)

समवृत्तानाम् अक्षरभेदेन नामान्याह आरभ्येति एकाक्षरात् पादात् आरभ्य
उपक्रम्य एकैकाक्षरवर्द्धितैः पादैः षड्विंशतिं गतं षड्विंशतिभेदम् उक्थादि
संज्ञं चन्दः स्यात् ॥ २५ ॥

(१) गः श्रीरिति गः एकी गुरुवर्णः यदि चरणे स्यात् तदा श्रीर्नाम चन्दः
स्यादित्यर्थः । सर्वत्रैव कन्दो लक्षणे तत्तल्लक्षणोदाहरणे सिद्धेऽपि बालकानां बोध-
साधक्यैः पृथगुदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

अत्युक्त्या । [४]

(द्व्यक्षरा वृत्तिः ।)

१ । गौ स्त्री । (३)

गोपस्त्रीभिः कृष्णो रमे । (४)

मध्या । [८]

(त्र्यक्षरा वृत्तिः)

१ मी नारी । (५)

गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः ॥ (६)

२ रो मृगी । (७)

सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥ (८)

प्रतिष्ठा । [१६]

(चतुरक्षरा वृत्तिः)

१ रमी चेत् कन्या ॥ (९)

(२) श्रीवृत्तमुदाहरति श्रीरिति । सा श्रीः ते तव आस्तां भवतु इत्यर्थः ।

(३) गाविति । गौ यस्य पादौ गुरुवर्णद्वयघटितः स्यात् तत् स्त्रीनाम
छन्दः स्यात् ।

(४) उदाहरति । गोपेति कृष्णः गोपस्त्रीभिः गोपाङ्गनाभिः रमे विजहार ।

(५) म इति । यस्य मः द्विगुरुघटित इत्यर्थः । पादः, तत् नारीनाम-
वृत्तं स्यात् ।(६) उदाहरति गोपानामिति । गोपानां नारीभिः श्लिष्टः आलङ्कितः कृष्णः
वः युष्मान् अव्यात् रचतु । अवयवस्थे आशीर्लिङ् ।

(७) र इति । यस्य पादः रः लघुमध्यघटित इत्यर्थः तत् मृगी नाम वृत्तं स्यात् ।

(८) उदाहरति । श्रीपतेः कृष्णस्य सा मृगीलोचना राधिका प्रिया आसी-
दिति शेषः ।

भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत् ॥ (१०)

२ । नगि सती ॥ (११)

सुररिपो ! तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥ (१२)

सुप्रतिष्ठा । [३२]

(पञ्चाक्षरा वृत्तिः)

१ । भृगौ गिति पङ्क्तिः ॥ (१३)

कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः ।

यामुनकच्छे चारु चचार ॥ (१४)

२ । सलगैः प्रिया ॥ (१५)

ब्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥ (१६)

(९) स्मौ इति चेत् यदि पादे स्मौ गुरुवर्ण एकः सन् गुरुचयमित्यर्थः, तथा च गुरुचतुष्टयघटितः यस्य पादो भवतीत्यर्थः तत् कन्या नाम वृत्तं स्यात् ।

(१०) उदाहरति भास्वदिति । यस्याः कूले तटे कृष्णः अखेलत् क्रीडितवान् सा एका भास्वतः सूर्यस्य कन्या यमुनेत्यर्थः धन्या पुण्यवतीत्यर्थः ।

(११) नगीति । नगि नः त्रयी लघुवर्णा गश्च तस्मिन् लघुत्वयात् परम् एक-गुरुवर्णघटिते पादे सतीति यावत् सती नाम वृत्तं स्यात् ।

(१२) उदाहरति सुररिपो इति नन्विति सम्बोधनसूचकमव्यये हे सुररिपो । कृष्ण ! सा सती साध्वी नारी तव पदं नमति ।

(१३) भृगाविति भृगौ भकारी गुरुद्वयच्चेत्यर्थः तथा च यस्य पादो गुरुलघुलघु-लघुगुरुवर्णघटितः, तत् पङ्क्तिः नाम वृत्तं स्यात् ।

(१४) उदाहरति कृष्णेति । कृष्णेन सनाथाः सहिता इत्यर्थः वर्णकानां वत्सानां पङ्क्तिः श्रेणी यामुनकच्छे यमुनातीरे चारु मनोज्ञं यथा तथा चचार ।

(१५) सलगैरिति । सलगैः सकारलघुगुरुवर्णैः लघुलघुगुरुलघुगुरुभिर्वर्णैः यस्य पादः भवति, तत् प्रिया नाम वृत्तं स्यादित्यर्थः ।

गायत्री । [६४]

(षडक्षरा वृत्तिः)

१ । त्वौ चेतनुमध्या ॥ (१७)

मूर्त्तिर्मुग्धशरीरत्यङ्गतरूपा ।

आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥ (१८)

नश्यन्ति ददर्श हृन्दानि कपोन्द्रः ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् । (१९)

इति भट्टौ । पादान्तत्वेन ददर्श इत्यत्र गुरुत्वम् ।

२ । शशिवदना न्यौ ॥ (२०)

शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ।

अघरसुधोर्मिं मधुरिपुरैच्छत् ॥ (२१)

३ । द्विया सोमराजौ ॥ (२२)

(१६) उदाहरति व्रजेति । विलसन्त्यः स्फुरन्त्यः कला नृत्यादिकाश्चतुःषष्टि कामविद्या यासां ताः व्रजसुभुवः व्रजाङ्गनाः सुरवैरिणः कृष्णस्य प्रियाः अभवन् ।

(१७) त्वाविति । चेत् यदि त्वौ तकारयकारौ गणावित्यर्थः यस्य पादे स इति शेषः तत् तनुमध्या नाम वृत्तं स्यात् ।

(१८) उदाहरति मूर्त्तिरिति । तनुमध्या कृष्णमध्या अत्यङ्गतरूपां रूपं सौन्दर्यं यस्यास्तथाभूता सुरशचीः कृष्णस्य मूर्त्तिः नित्यं मम चित्ते मनसि आस्ता तिष्ठतु ।

(१९) नश्यन्तीति । कपोन्द्रः हनूमान् हारीणि मनीहारीणि हारीणि हार-
युक्तानि अवलानां बलरहितानाम् अनाथानां मित्यर्थः अवलानां नारीणां हृन्दानि
समूहान् ददर्श ।

(२०) शशीति । नकारयकारौ यस्य पादे स इति शेषः तद् वृत्तं शशिवदना
नाम स्यात् ।

(२१) उदाहरति शशीति । मधुरिपुः कृष्णः शशिवदनानां चन्द्रमुखीनां व्रज
तरुणीनां व्रजयुवतीनां वचनसुधोर्मिं वाक्यान्ततरङ्गम् ऐच्छत् इत्येष ।

(२२) द्विवेति । द्विया यकारद्वयं यस्य पादे भवति तत् सोमराजौ नाम
वृत्तं स्यात् ।

हरे ! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः ।

अगन्मण्डलस्य किनत्त्यन्धकारम् ॥ (२३)

४ । मोमः विद्युल्लेखा ॥ (२४)

उष्णिक् । [१२८]

(सप्ताक्षरा वृत्तिः)

१ । ननगि मधुमती ॥ (२५)

रविदुहिततटे वनकुसुमततिः ।

व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम ॥ (२६)

२ । कुमारललिता ज्स्गाः ॥ (२७)

मुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

व्रजैणनयनानां ततान मुदमुच्चैः ॥ (२८)

(२३) उदाहरति हरे इति । हे हरे ! ते तव सीमानां चन्द्राणां राजीसमा सङ्गसदृशौ यशसां श्रीः कौर्त्तिरसम्पदित्यर्थः । अगन्मण्डलस्य विजगत्याः अन्धकारं किनन्ति नाशयन्ति ।

(२४) विद्युल्लेखेति । मोमः सकारद्वयं यस्य पादे भवति तत् विद्युल्लेखा नाम वृत्तं स्यात् ।

(२५) न नगीति । न नगि नकारद्वयात् परं गुरुवर्णघटिते पादे सतीत्यर्थः । मधुमती नाम वृत्तं स्यात् ।

(२६) उदाहरति रवीति । रवेः मय्यस्य या दुहिता कन्या यमुना तस्यान्तटे मधुमती वनकुसुमानां ततिः राजिरित्यर्थः । मधुमथनस्य कृणस्य मुदं हर्षं व्यधित कृतवतीत्यर्थः ।

(२७) कमरेति । जमगाः जकारसकारगुरुवर्णघटितौ यस्य पादी भवति तत् कुमारललिता नाम वृत्तं स्यात् ।

(२८) उदाहरति मुरारीति । कमारेण कौमारेण वयसेत्यर्थः । ललिता मनोहारिणीत्यर्थः । ललितं त्रिषु सुन्दरमित्यमरः । सा प्रसिद्धेत्यर्थः । मुरारिः कृष्णस्य

३ । मसौगः स्यान्मदलेखा ॥ (२९)

रङ्गे बाहुविरुग्णादन्तीन्द्रान्मदलेखा ।

लग्नाभून्मुरशत्वी कस्तूरीरसचर्चा ॥ (३०)

अनुष्टुप् ॥ [२५६]

(अष्टाचरा वृत्तिः)

१ । चित्रपदा यदि भौ गौ ॥ (३१)

यामुनसैकतदेशे गोपबधूजलकेलौ ।

कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥ (३२)

२ । भात्तलगा माणवकम् ॥ (३३)

पञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् ।

ध्याय सखे ! स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥ (३४)

तनुवल्ली देहलता व्रजैष्यनयनानां व्रजरमणीनाम् उच्चैः अतिमातां सुदम् आनन्दं
ततान विस्मृतवती चकारित्यर्थः ।

(२९) मसौगिति । मसौगः यस्य पादौ भकारसकारगकारघटितः भवति
तत् वृत्तं मदलेखा नाम स्यात् ।

(३०) उदाहरति । रङ्गे रणाङ्गणे बाहुविरुग्णात् भुजनिजितात् । दन्तीन्द्रात्
गजिन्द्रात् कुवलयपीडाख्यादिति भावः । सुररिपौ कण्ठे लग्ना संसक्ता मदरेखा
दानवारिरेखा कस्तूरीरसचर्चा मृगमदरसाङ्गरागः अभूत् अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः कस्तूरीरससावाप्तवलात् ।

(३१) चित्रपदिति । यदि भौ भकारद्वयं गौ गुरुद्वयञ्च पादे स्यात् तदा चित्र-
पदा नाम वृत्तं स्यात् ।

(३२) उदाहरति यामुनेति । यामुनसैकतदेशे यमुनापुत्रिणे इत्यर्थः गोप-
बधूनां जलकेलौ जलक्रीडायां कंसरिपोः कण्ठस्य चित्रं मनोज्ञं पदं पदविलासो
यत्र ताड्यो गतिलीला सविलासा गतिरित्यर्थः जगत् अव्यात् रचतु ।

(३३) भादिति । भात् भकारात् तलगाः तकारो लघुवर्णगुरुवर्णौ च यस्मात्
यादे भवन्ति तत् माणवकं नाम वृत्तं स्यात् ।

(३४) उदाहरति चञ्चलेति । हे सखे ! चञ्चला चूडा यस्य ताड्यं चपलैः चञ्चलैः

मो मो गो गो विद्युन्माला ॥ (३५)

वासीवल्ली विद्युन्माला वर्ह्येणी शाक्रश्चापः ।

यस्मिन् सस्तात् तापोच्छित्ये गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः ॥ (३६)

४ । ग्लौ रजौ समानिका तु ॥ (३७)

यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्व

धौः समानिका परेण नोचितात्र मत्सरेण ॥ (३८)

५ । प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ (३९)

पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः ।

श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥ (४०)

चरङ्गिरित्यर्थः वत्सकुलैः केलिपरं क्रीडासक्तं श्वरसुखं माणवकं बालकं नन्दसुतं कृष्णं ध्याय चिन्तय ।

(३५) म इति । यस्य पादे मकारद्वयं गुरुद्वयश्च भवति तत् विद्युन्माला नाम वृत्तं स्यात् ।

(३६) उदाहरति । यस्मिन् कृष्णाम्भोदे वासीवल्ली वसनलता पीताम्बरमित्यर्थः विद्युन्माला, वर्ह्येणी चूडानिहितां मयूरपिच्छानां श्रेणी शाक्रः ऐन्द्रः चापः धनुः, स गोमध्यं गवां धेनुवत्सानां मध्यं गवोर्भूस्वर्गयोर्मध्यश्च स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्निव-
ष्टिभूजले । लल्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तः कृष्णाम्भोदः कृष्णमेघः तापस्य आध्यात्मिकादितापत्रयस्य सन्तापस्य च उच्छित्ये उच्छेदाय ध्वंसाय स्यात् भवतु ।

(३७) ग्लाविति । यस्य पादे गुरुलघुवर्णौ तदनन्तरं रकारजकारौ चेत् भवतु इति शेषः तदा समानिका नाम वृत्तं स्यात् तु पादपूरणार्थमव्ययम् ।

(३८) उदाहरति यस्येति । कृष्णस्य पादपद्मं चरणकमलं यस्य हृदयमेव तडागः सरः तदेव सद्य आलयी यस्य तादृशम् अथवा हृदयमेव तडागः सरः तस्य सद्य नीरं व्याप्य तिष्ठतीति शेषः, अत्र जगति तस्य धोः बुद्धिः मत्सरेण विद्वेषिणा परेषु अन्येन जनेन समानिका सदृशी न उचिता वक्तुमिति शेषः । सद्य स्वात्म-
न्द्विरे नीरे इति मेदिनिः ।

(३९) प्रमाणिकेति । यस्य पादे जकाररकारौ तदनन्तरं लघुगुरुवर्णौ स्यातां चेत् तदा वृत्तं प्रमाणिका नाम वृत्तं स्यात् ।

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजी

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ (४१)

इति अमरः ।

६ । नभलग गजगतिः ॥ (४२)

रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः ।

ब्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत ॥ (४३)

अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा ।

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम् ॥ (४४)

इति कस्यापि ।

७ । नौ गौ हंसरुतमेतत् ॥ (४५)

(४०) उदाहरति पुनालिति । श्रुतिः वेदः स्मृतिः धर्मसंहिता च प्रमाणं यस्याः तादृशी भवः संसार एव अन्वराशिः समुद्रः तस्मात् तारिका उद्धार-कारिणीत्यर्थः अच्युतस्य कृष्णस्य अङ्घ्रिपद्मयोः चरणकमलयोः अच्युता अचया सदा सार्वकालिकी भक्तिः पुनातु पवित्रीकरोतु जगदिति शेषः ।

(४१) मतल्लिकेति । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डम् उहः तल्लजः अमूनि पदानि प्रशस्तवाचकानि । शुभावहः शुभजनकः विधिरनुष्ठानम् अय उच्यते इति शेषः ।

(४२) नभलग इति । यस्य पादे नकारभकारौ तदनन्तरं लघुगुरुवर्णौ भवेतां सत् गजगतिः नाम वृत्तं स्यात् ।

(४३) उदाहरति रवीति । रविसुतायाः यमुनायाः परिसरे पुलिने इत्यर्थः विहरतः क्रीडतः हरेः कृष्णस्य दृशि नयने ब्रजवधूनां गजगतिः सविलासा गतिरिति भावः अलम् अत्यर्थं मुदम् आनन्दं व्यतनुत अकरोत् ।

(४४) अवलिति । शशिभृतः चन्द्रशेखरस्य हरस्य प्रियतमा गिरिसुता पार्वती वः युष्मान् अवतु रक्षतु, तथा भगवतः नारायणस्य पदयुगं मे मम हृदि सदा वसतु ।

(४५) नौ गाविति । यस्य पादे नकारद्वयं तदनु गुरुद्वयञ्च वर्चते इति शेषः एतत् हंसवृत्तं नाम वृत्तं स्यात् ।

वृहती ॥ [५१२]

(नवाक्षरा वृत्तिः)

१ । भुजगशिशुभृता नौ मः ॥ (४६)

ऋदतटनिकटचौणी भुजगशिशुभृता यासीत् ।

मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत् ॥ (४७)

सृतेत्येवं शम्भुप्रभृतिषु पाठः । वृतेत्येवमाधुनिकाः पठन्ति ।

२ । स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसाः ॥ (४८)

कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरूचा ।

चित्तपदाभो नन्दसुतश्चाक् ननर्त्त स्मेरमुखः ॥ (४९)

३ । सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ॥ (५०)

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता ।

कथमेति वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः ॥ (५१)

(४६) भुजगेति । यस्य पादौ नकारद्वयं तदनु मकारः स्यात् तत् भुजगशिशुभृता नाम वृत्तं स्यात् ।

(४७) उदाहरति ऋदिति । या ऋदस्य कालियाख्यस्य तटनिकटचौणी तीर-
सन्निहितभूमिः भुजगस्य कालियस्य शिशुभिः भृता पूरिता अतएव अगम्येति भावः
आसीत् सा भूमिः मुररिपुष्पा कृष्णेन नागे कालिये दलिते पराभूते इति यावत्
सति व्रजजनानां गोपानां सुखदा सुखदायिनी सुखसञ्चारित्यर्थः अभूत् ।

(४८) स्यादिति । चित् यदि भकारमकारसकाराः प्रतिपादं स्युः तदा मणि-
मध्यं नाम वृत्तं स्यात् ।

(४९) उदाहरति कालियेति । कालियस्य नागस्य यः भोगः फणः भोगः
सुखस्वादप्रभृतावहेद्य फणकाययोरित्यमरः । तस्य आभोगः विस्तारः तद्गतः
तत्र स्थित इत्यर्थः तस्य नागस्य यः मणिः फणरत्नं तस्य मध्ये स्फीता वा रुक् प्रभा
वया चित्वा मनोहारिणी पदयोः आभा दीप्तिर्यस्य तादृशः नन्दसुतः कृष्णः स्मेर-
मुखा इत्येतत् सुखं यस्य तथाभूतः सन् चारु मनोहरं यथा तथा ननर्त्त ।

(५०) सजरैरिति । सकारजकाररकारैः यस्य पादौ भवति तत् भुजङ्ग-
सङ्गता नाम वृत्तं स्यात् ।

४ । राज्ञसाविह (हलमुखी) । ॥ (५२)

इति छन्दोमञ्जरीपरिशिष्टे ।

५ । (भद्रिका) भवति रो नरो ॥ (५३) इति छ० प० ।

६ । द्विगुण नगणसहितः सगण इह हि विहितः ।

फणपतिमतिविमला क्षितिप ! भवति (कमला) ॥ (५४)

इति छ० प० ।

७ । अङ्गोन्माना वर्णा यत्र स्युः सर्वे दीर्घाः सर्पशेनोक्तम् ।

(रूपामालीसंज्ञं) तद्वृत्तं यस्मिंश्चेतः केषामुद्धृतम् ॥ (५५)

इति छ० प० ।

(५१) उदाहरति तरलेति । यमुना तरङ्गाणां रिङ्गितैः उद्भवैः तरला चञ्चला तथा भुजङ्गेन कालियेन सङ्गता, अतः बत्सचारकः बत्सपालः चपलः हरिः कृष्णः सदैव सततमेव तां यमुनां कथम् एति गच्छति ? ।

(५२) रादिति । इह छन्दसि रात् रकारात् अनन्तरं नकारसकारौ यस्य पादे स्तः तत् हलमुखी नाम वृत्तं स्यात् ।

(५३) भद्रिकेति । यस्य पादे रकारनकाररकाराः स्युः तत् वृत्तं भद्रिका नाम स्यात् ।

(५४) द्विगुणेति । हे क्षितिप ! राजन् ! इह अन्धे द्विगुणनगणसहितः सगणः नकारनकारसकाराः चयी गणा इत्यर्थः विहितः कृतः वदीति पादे इति च शेषः तदा फणपतिनागराजस्य या मतिः तद्वत् विमला निमला निर्दीपित्वर्थः कमला नाम वृत्तं भवति ।

(५५) अङ्गोन्माना इति । यत्र वृत्ते सर्वे अङ्गोन्मानाः अङ्गपरिमिता नवैत्यर्थः दीर्घा वर्णाः स्युः पादे इति शेषः । तत् रूपामालीसंज्ञं वृत्तं सर्पशेन नागराजिन उक्तं यस्मिन् वृत्ते केषां केषाञ्चित् पण्डितानामित्यर्थः चेत्तः चित्तम् उद्धृतम् अधिकरञ्जनत्वेन अभिनिविष्टमित्यर्थः कोऽपि पण्डितालुद्धृतमधिकमाद्रियन्ते इति भावः ।

पङ्क्तिः । [१०२४]

(दशाक्षरा वृत्तिः)

१ । रुक्मवती सा यत्र भमसंगाः ॥ (५६)

कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः ।

राज्यपदे हर्म्यालिङ्गद्वारा रुक्मवती विघ्नः खलु तस्य ॥ (५७)

रूपवतीयं क्वचित् क्वचित् चम्पकमाला च ।

२ । ज्ञेया मत्ता मभसगसृष्टा ॥ (५८)

पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।

उद्दीव्यन्तीर्ब्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥ (५९)

३ । त्वरितगतिश्च नजनगैः ॥ (६०)

त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिसुता विपिनगता

मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥ (६१)

(५६) रुक्मवतीति । यत्र वृत्ते भमसंगाः भकारमकारसकारिभ्यः परम् एको गुरुः पादे इति शेषः भवति तत् रुक्मवती नाम वृत्तं स्यात् ।

(५७) उदाहरति कायेति । यस्य परिशुद्धैः कायमनवाक्यैः कंसद्विषि हृत्ते सदा भक्तिः, तस्य राज्यपदे राज्यमध्ये उदारा महती रुक्मवती काञ्चनमयीत्यर्थः हर्म्यालिः अट्टमयी विघ्नः खलु अन्तराय एव ।

(५८) ज्ञेयेति । मभसगसृष्टा प्रतिपादं सकारभकारसकारिभ्यः परं गुरुवर्णेन सृष्टा रचिता या सा मत्ता नाम वृत्तं ज्ञेया ।

(५९) उदाहरति पीत्वेति । कालिन्दीये यामुने तटवनकुञ्जे तीरस्य काञ्चनानिकुञ्जे मधुपानां भमराणाम् आली श्रेणिः मधु मयं पीत्वा मत्ता अतएव उद्दीव्यन्तीः उच्चैरतिशयेन क्रीडन्तीरित्यर्थः ब्रजजनानां ब्रजवासिनां रामाः कान्ताः गोपीरित्यर्थः मधुजिति कृष्णे कामासक्ताः कामरताः चक्रे कृतवती ।

(६०) त्वरितगतिरिति । नजनगैः नकारजकारनकारिभ्यः परं गुरुवर्णेन वर्णेन प्रतिपादमिति शेषः निर्मितेति च शेषः त्वरितगतिनां वृत्तं स्यात् ।

(६१) उदाहरति त्वरितेति । त्वरिता त्वरात्किता गतिर्यस्यास्तादृशी चैत् सुखादिति भावः ब्रजयुवतिः ब्रजाङ्गना तरणिसुताया यमुनाया विपिनं वनं गता

क्षितिविजिति स्थितिविहितिवतरतयः परगतयः ।

उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुयुधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ (६२)

इति दण्डिनि ॥

४ । नरजगैर्भवेन्ननोरमा ॥ (६३)

तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनीविलासतः ।

मुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥ (६४)

५ । मसौज्गौ (शुद्धविराडिदं) मतम् ॥ (६५) इति क० प० ।

६ । म्नीय्गौ चेति (पणव) नामेदम् ॥ (६६) इति क० प० ।

७ । जौ रगौ (मयूरसारिणी) स्यात् ॥ (६७) इति क० प० ।

रतिगुणस्य सुरताचार्येण मुररिपुण्य कृष्णेन सह परिरमिता सङ्गता सती प्रमदम्
आनन्दम् इति प्राप्ता ।

(६२) क्षितौति । क्षितेः पृथिव्या विजितिः विजयः तथा या स्थितिः
मर्यादा तस्या विहितविधानं स्थापनं तदेव यत् व्रतं नियमः तत्र रतिरनुरागो
येषां तद्याभूता दुष्टदमनश्लेषपालनरता इत्यर्थः तथा परा श्रेष्ठा गतिः दशा येषां
तथाविधाः कुरवः कुरुवंशीया युधिष्ठिरादय इत्यर्थः युधिः युद्धे स्वम् अरिकुलं
शत्रुवर्गम् उरु अत्यर्थं वधा तथा रुरुधुः अवरुद्धवन्तः तथा गुरु अत्यन्तं दुधुवुः
कम्पयामासुः ।

(६३) नरजगैरिति । नरजगैः नकाररकारजकारगणैः गुरुवर्णैकसहितैः
यस्य पादः स्वादिति शेषः तत् मनोरमा नाम वृत्तं स्यात् ।

(६४) उदाहरति तरणीति । तरणिजाया यमुनायास्तटे इत्यर्थः ब्रजविला-
सिनीनां विलासतः विलासेन विहारिणी सुकृतिनां पुण्यवतां मनोरमा मनो-
मोहिनी मुररिपोः कृष्णस्य तनुः शरीरं वः युष्मान् पुनातु पवित्रीकरोतु ।

(६५) मसौ इति । मकारसकारजकारा गणा गुरुवर्णैकः यस्य पादे स्यात्
तदिदं शुद्धविराट् नाम वृत्तं मतम् ।

(६६) म्नी इति । मकारनकारयकारा गणा गुरुवर्णैकः यस्य पादे स्यात्
तत् इदं पणव नाम वृत्तम् ।

(६७) जाविति । जकारद्वयं रकारी गुरुवर्णैकः यस्य पादे भवति, तत् मयूर-
सारिणी नाम वृत्तं स्यात् ।

- ८ । तो जी गुरुण्य (मुपस्थिता) ॥ (६८) इति छन्दो० प० ।
 ९ । (दीपकमाला) भूमौ मता जगौ ॥ (६९) इति छ० प० ।
 १० । ज्ञेया (हंसी) मभनगयुता ॥ (७०) इति छन्दो० प० ।

त्रिष्टुप् । (२०४८)

(एकादशाक्षरा वृत्तिर्यथा)

१ । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ ज गौ गः ॥ (७१)

गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा ।

रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवष्टौ ॥

यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं

चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥ (७२)

(६८) तो जाविति । तकारो जकारद्वयं गुरुयैकः यस्य पादे भवति इयम् उपस्थिता नाम वृत्तं स्यात् ।

(६९) दीपकमालेति । भकारमकारजकारा गुरुयैकः यस्य पादे भवति तत् दीपकमाला नाम वृत्तं स्यात् ।

(७०) ज्ञेयेति । मभनगयुता यस्य पादे मकारभकारनकारास्तदनन्तरं गुरु-रेकः, सा हंसी नाम वृत्तं ज्ञेया ।

(७१) स्यादिति । यदि तकारद्वयं ततो जकारः ततश्च गुरुद्वयं भवति प्रति-पादमिति शेषः तदा इन्द्रवज्रा नाम वृत्तं स्यात् ।

(७२) उदाहरति गोष्ठे इति । यः गोष्ठे रुष्टेन क्रुष्टेन इन्द्रेण वज्राहत्या वज्राघातेन सह मुक्ता या वष्टिः वर्षे तस्यां सत्यां सव्यकरेण वामहस्तेन गिरिं गीवर्धनमित्यर्थः धृत्वा गोकुलं गवां समूहं गोपकुलं गोपानां समूहञ्च सुस्थं निरापदमित्यर्थः चक्रे कृतवान् स चक्रपाणिः कृष्णः नः अस्मान् रक्षतु । पुरा वष्ट्यर्थिनी गोपाः प्रत्य-ब्दम् इन्द्रीत्सवं कुर्वन्ति स्म । परं कृष्णवचनात् तमकृत्वा गीवर्धनयाचायां कृतायां देवराजोऽतिक्रुद्धः सप्ताहं सहता वष्टिपातेन गोकुलं भ्रावयामास । तदवलीक्य कृष्णो गीवर्धनधारणेन गोकुलं ररजेति गाथा ।

२ । उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ॥ (७३)

उपेन्द्र ! वज्रादिमणिच्छटाभिः

विभूषणानां कुरितं वपुस्ते ।

स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं

सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥ (७४)

३ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु

वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ (७५) (१४ भेदः)

ममवाच्युतचरिते यथा—

काचिन्मुरारिर्वदनारविन्दं

संक्रान्तमालोक्य जले नवोढा ।

व्यक्तं सलज्जा परिचुम्बितुं तत्

तदर्थमेवान्धसि निर्ममज्ज ॥ (७६)

(७३) उपेन्द्रेति । प्रथमे वर्णे इति शेषः लघौ सतीत्यर्थः ततश्च जकारतकार-
जकारा गणालदनु गुरुद्वयच्चेत् तदा उपेन्द्रवज्रा नाम वृत्तं स्यात् ।

(७४) उदाहरति उपेन्द्रेति । हे उपेन्द्र ! कृष्ण ! सुरद्रुमूले देवतरुतले मणि-
निर्मितं यत् मण्डपं मन्दिरं तत्र तिष्ठतीति तथोक्तं विभूषणानाम् अलङ्काराणां
वज्रं हीरकम् आदि वेषां तथोक्तानां मणीनां रत्नानां विभूषणस्थानामिति भावः
छटाभिः प्रभाभिः कुरितं रञ्जितं तथा गोपीभिः उपास्यमानं सेव्यमानं ते तव
वपुः शरीरं स्मरामि ।

(७५) अनन्तरोदीरितेति । यदीयौ यस्य वृत्तस्य सम्बन्धिनौ पादौ चरणद्वयम्
अनन्तरम् उदीरितयोरुक्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरित्यर्थः लक्ष्मभाजौ लक्ष्मणाक्रान्तौ
ता उपजातयः नाम वृत्तानि । अन्यासु अपि मिश्रितासु उभयलक्षणयुक्तासु इत्यर्थः
जातिषु वृत्तिषु इदमेव उपजातिरित्येव नाम । उपजातिनाम्ना ता जातयो
व्यवदिश्यन्ते इति भावः ।

(७६) उदाहरति काचिदिति । काचित् नवोढा कान्ता मुरारिः कृष्णस्य तदः

सुखारविन्दैर्ब्रजसुन्दरीणाम्

आमोदमत्युत्कटमुद्गिरद्भिः ।

अहारि चित्तेन समं सुरारिः

हेमाश्रुजेभ्योऽपि मधुव्रतौघः ॥ (७७)

तोयेषु तस्याः प्रतिविम्बितासु

ब्रजाङ्गनानां नयनावलीषु ।

स्वबन्धुपङ्क्तिभ्रमतोऽतिमुग्धा

गोष्ठौ शफर्थो रचयाम्बभूवुः ॥ (७८)

तथा ममैव गोपालशतके,—

वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं

प्रकाममुग्धो मधुवासरेषु ।

स्थितस्येति भावः वदनारविन्दं सुखकमलं जले सक्रान्तं प्रतिविम्बितम् आलोक्ष्य व्यक्तं प्रकाशं तत् सुखकमलं परिचुन्वितुं सलज्जा लज्जमाना तदर्थमेव तत्तुम्बनार्थमेव अभसि जले निर्ममज्ज निमग्नवती । अत्र पादवये इन्द्रवज्रालक्षणे चतुर्थे तु पादे उपेन्द्रवज्रालक्षणे द्रष्टव्यम् ।

(७७) सुखारविन्दैरिति । अत्युत्कटम् अतिमनोहारि आमोदं सौरभम् उद्गिरद्भिः उद्गमद्भिः ब्रजसुन्दरीणां सुखारविन्दैः वदनकमलैः हेमाश्रुजेभ्यः स्वर्णपद्मेभ्यः अपि तत्र सौरभाभावादिति भावः मधुव्रतानां भमराणां औघः सङ्घः सुरारिः कृष्णस्य चित्तेन मनसा समम् अहारि हतः आकृष्ट इत्यर्थः ब्रजाङ्गनासुखानि दृष्ट्वा पञ्च-
आत्त्या भमरा यथा आकृष्टा आसन् कृष्णोऽपि तथैव आकृष्टोऽभूदिति फलितार्थः । अत्र प्रथमे तृतीये च उपेन्द्रवज्रालक्षणे द्वितीये चतुर्थे तु इन्द्रवज्रालक्षणासिद्धिं द्रष्टव्यम् ।

(७८) तीयेष्विति । तस्या यमुनायाः तीयेषु सलिलेषु ब्रजाङ्गनानां जल-
विहारिणीनामिति भावः नयनावलीषु नेत्रपङ्क्तिषु प्रतिविम्बितासु सतीषु अति-
मुग्धाः अतिसरलाः अज्ञा इति यावत् शफर्थः तदाप्य चुद्रमत्स्यविशेषाः स्वबन्धूनां
सजातीयानामित्यर्थः या पङ्क्तिः श्रेणी तत्र यी भ्रमः नयनेषु शफरीभ्रान्तिरित्यर्थः
तस्मात् तेन वा गोष्ठौ सभा रचयाम्बभूवुः बहवः समेता इति भावः । अत्र प्रथमे
चतुर्थे च इन्द्रवज्रालक्षणे द्वितीये तु उपेन्द्रवज्रालक्षणे द्रष्टव्यमिति ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधूनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥ (७९)

एवमनयोर्नानाविधा अप्युपजातयो बोद्धव्याः ।

तथा वंशस्थविलेन्द्रवंशयोरित्यमुदाहार्यम् ॥

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे

गणो नृपाणामथ तोरणाद्वहिः ।

प्रस्थानकालक्षमवेशकल्पना-

कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ (८०) इति माघे ।

४ । न ज ज ल गै र्गदिता सुमुखी । (८१)

तरणिसुतातटकुञ्जरहे वदनविधुस्मितदौधितिभिः ।

तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥ (८२)

(७९) वनेष्विति । मधुवासरेषु वसन्तदिवसेषु प्रकामम् अतिमात्रं यथा तथा मुग्धः सुन्दरः मोहनमूर्तिरिति भावः असौ मधुसूदनः कृष्णः वनेषु सुरभिप्रचारं गोचारणं कृत्वा पद्मिनीषु कमलिनीषु तदाख्यकामिनीविशेषेषु च मधूनि एकत्र पीत्वापि अन्यत्र अधराहृतानि पीत्वा कलं मधुरं गायन् क्रीडति विहरति । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादेषु उपेन्द्रवज्रालक्षणं तृतीये तु इन्द्रवज्राखक्षणम् ।

(८०) इत्यमिति । इत्थम् एवंविधे प्रगे प्रातःकाले सायं सात्रे प्रगे प्रातरित्यमरः । अथ सूर्यादियानन्तरं रथाश्वेभनिषादिनां रथिनां सादिनां हस्वारीहिणा-मित्यर्थः नृपाणां राज्ञां गणः तोरणात् बहिर्हारात् बहिः तोरणीऽस्त्री बहिर्हार-मित्यमरः । प्रस्थानकालस्य प्रयानकालस्य क्षमः योग्यः यः वेशः परिच्छदः तस्य कल्पनया रचनया कृतः क्षणक्षेपः कालविलम्बः येन तादृशम् अच्युतं कृष्णम् उदै-क्षतं प्रतीचाक्षक्रे इत्यर्थः । अत्र प्रथमतोययोरिन्द्रवंशालक्षणं द्वितीयचतुर्थयोस्तु वंशस्थवृत्तलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

(८१) नजिति । नजजलगैः नकारजकारजकारिभ्यः परं लघुरेकः गरुडैकः यस्य पादे भवति तत् वृत्तं सुमुखी नाम रदिता उक्ता ।

(८२) उदाहरति तरणिसुतेति । तरणिसुतायाः यमुनायाः तटे यत् कुञ्जं बदेव गृहं तस्मिन् काचित् सुमुखी रमणी वदनमेव विधुः चन्द्रः तस्य स्मितान्तेव

५ । मातौ गौ चेच्छालिनो वेदलोकैः ॥ (८३)

अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते

धर्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते ।

सुक्तिं दत्ते सर्वदोषास्यमाना

पुंसां अदाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥ (८४)

६ । वातोर्मीयं गदिता शौ त गौ मः ॥ (८५)

ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य

श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि ।

संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां

वातोर्मी पीतमिवाभोधिमध्ये ॥ (८६)

७ । मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ॥ (८७)

दीधितयः किरणाः तैः तिमिरम् अन्धकारं निरस्य निराकृत्य हरिं कृष्णम् अवलीक्य
सुखम् अन्धकारैरलक्षितमिति भावः चिरं चुचुम्ब चुम्बितवती ।

(८३) मेति । मात् मगणात् अनन्तरं तगणद्वयं गुरुद्वयञ्च चेत् यदि भवति
तदा शालिनी नाम वृत्तं स्यात् तत्र वेदे चतुर्थवर्णं तदनु लोके सप्तमे च वर्णं यति-
र्भवतीत्यर्थः ।

(८४) उदाहरति अंह इति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले उपास्यमाना क्रिय-
माणेत्यर्थः पुंसां अदाशालिनी अहान्विता सविज्ञासेत्यर्थः विष्णौ भक्तिः अनुरागः
अंहः पापं हन्ति नाशयति, ज्ञानवृद्धिं विधत्ते करोति धर्मं धत्ते जनयति, काम्यते
इति कामः सुखं तम् अर्थञ्च सुखसाधनमिति शेषः सूते जनयति सुक्तिं दत्ते
ददाति च ।

(८५) वातोर्मीयमिति । मगणभगणतगणेभ्यः परं गुरुद्वयं यस्य पादे स्यात्
इयं वातोर्मी नाम वृत्तं गदिता उक्ता ।

(८६) उदाहरति ध्यातेति । अभोधिमध्ये समुद्रमध्ये वातोर्मी सवाततरङ्ग-
इत्यर्थः पीतम् अर्णवयानमिव क्षणमपि ध्याता चिन्तिता अच्युतस्य कृष्णस्य मूर्तिः,
हेलयापि अभक्त्यापीत्यर्थः गदिता उच्चारिता नाम्नां श्रेणी चेति अध्याहार्यम्
अस्मिन् संसारे पुंसां दुरितं पापं हन्ति नाशयति ।

भ्रमरविलसितं कापि ।

सुग्धे ! मानं परिहर न चिरात्

तारुण्यन्ते सफल्यतु हरिः ।

फुल्ला वल्ली भ्रमरविलसिता-

भावे शोभां कलयति किमु ? ताम् ॥ (८८)

८ । स्यादनुकूला भ त न ग गाश्चेत् ॥ (८९)

वल्लववेशा सुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्तिः ।

वाञ्छितसिद्धे प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥ (९०)

९ । रात्परैर्नरलगैरथोद्धता ॥ (९१)

राधिका दधिविलोडनस्थिता

कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता ।

(८७) म इति । यस्य पादे मगणात् परं गुरुवर्णः, तदनु नकारो गुरुश्च भवति तत् भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितं वा नाम वृत्तं स्यात् ।

(८८) उदाहरति सुग्धे इति । हे सुग्धे ! मूढे ! राधे इति शेषः न चिरात् शीघ्रं मानं कोपं परिहर त्यज, हरिः कृष्णः ते तव तारुण्यं यौवनं सफल्यतु कृतार्थं करोतु । फुल्ला विकसिता वल्ली लता भ्रमरविलसितानां मधुकरविला-सानाम् अभावे तां तथाविधां शोभां कलयति प्राप्नोति किमु ? नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

(८९) स्यादिति । चेत् यदि पादे भतनगणभ्यः परं गुरुद्वयं भवति तदा अनुकूला नाम वृत्तं स्यात् ।

(९०) उदाहरति वल्लवेति । वल्लववेशा गोपवेशा गोपानां मृगाक्षीभिः कान्ताभिः कृता प्रतिपूर्तिः क्रीडातिशयो यया तथाविधा सुररिपोः कृष्णस्य मूर्तिः अनुकूला सदया सती जगति प्रणतिपरस्य प्रणतस्य कस्य जनस्य वाञ्छितसिद्धौ अभीष्टसाधनाव न स्यात्, सर्वस्यैव स्यादित्यर्थः ।

(९१) रादिति । रात् रगणात् परैः अनन्तरवर्तिभिः नरलगैः नगशरमण-कृष्णगुरुभिः प्रतिपादं स्थितैरिति शेषः रथोद्धता नाम वृत्तं स्यात् । केचिदथ अनन्तरम् उद्धता नाम वृत्तं स्यादित्याहुः ।

यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा

सा जगाम सलिलाह्वतिच्छलात् ॥ (८२)

१०। स्वागता र न भ गैर्गुण्णा च ॥ (८३)

यस्य चेतसि सदा सुरवैरौ वल्लवीजनविलासविलोलः ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥ (८४)

११। दोधकमिच्छति भव्रितयाज्ञौ ॥ (८५)

देव ! सदोध कदम्बतलस्य ! श्रीधर ! तावकनामपदं मे ।

कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥ (८६)

१२। स्यान्मोटनकं त ज जाश्च ल गौ ॥ (८७)

(८२) उदाहरति । दधिविलोडनस्थिता दधि विलोडयन्तीत्यर्थः सा राधिका
अथ कृष्णस्य वेषुनिनदैः वंशीरवैः उद्धता अधीरा सती अञ्जसा भटिति सलिला-
ह्वतिच्छलात् जलानयनव्याजिन यामुनं यमुनासम्बन्धि तटनिकुञ्जं जगाम ।

(८३) स्वागतेति । यस्य पादे रगणनगणभगणेभ्यः परं गुरुद्वयं तत् स्वागता
नाम वृत्तं स्यात् ।

(८४) उदाहरति यस्येति । वल्लवीजनानां गीपाङ्गनानां विलासे विहारे
विलोलः चपलः सुरवैरौ कृष्णः यस्य चेतसि मनसि सदा सततं वर्त्तते इति शेषः
नूनं निश्चितं सुरराजः इन्द्रः अमरालयभाजः स्वर्गगतस्य तस्य जनस्य स्वागतेन
आद्रियते इति स्वागतादरः करी यस्य तदाभूतः भवतीति शेषः देवराजस्तं कृष्ण-
भक्तं जनं स्वर्गगतं स्वागतप्रश्नेनाद्रियते इत्यर्थः ।

(८५) दोधकमिति । यस्य पादे भव्रितयात् भगणतयात् गौ गुरुद्वयं
भवतः, तत् वृत्तं दोधकं नाम इच्छति बुध इति शेषः ।

(८६) उदाहरति देवेति । हे सदोध सवत्स देव ! वत्सः शक्तुः करिर्दीग्धा
दोषको दोष इत्यपीति शब्दरत्नावली । हे कदम्बतलस्य श्रीधर ! तावकनामपदं
तव कृणोति नाम इत्यर्थः मे सम असुविनिर्गमकाले प्राणप्रयाणसमये स्वल्पं क्षण-
मपि कण्ठतले योगम् एष्यति प्राप्स्यति ? ।

(८७) स्यादिति । यस्य पादे तजजाः गणाः तद्वत् लघुरेकः गुरुश्चैकः, तत्
मोटनकं नाय वृत्तं स्यात् ।

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चागूरमहाभटमोदनकम् ।

यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं परिमोदयतु ॥ (८८)

१३ । श्येन्युदीरिता र जौ रलौ गुरुः ॥ (८९)

यस्य कीर्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्रेण्यशेषलोकपावनी सदा ।

जाङ्गवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् (१००)

१४ । नन सग गुरु रचिता (वृत्ता) ॥ (१०१) इति छ० प० ।

१५ । नन रलगुरुभिश्च (भट्टिका) ॥ (१०२) इति छ० प० ।

१६ । (उपस्थित) मिदं जसौ ताङ्गकारौ ॥ (१०३) इति छ० प० ।

(शिखण्डित) मिदं जसौ त्गौ गुरुश्चेत् ॥ इति छ० प०

१७ । (उपचित्र) मिदं सससाङ्गौ ॥ (१०४) इति छ० प० ।

८८) उदाहरति रङ्गे इति । रङ्गे युद्धे मल्लस्य कला क्रीडा मल्लकला वाङ्मयज्ञमित्यर्थः । तत्र कुशलः निपुणः यः कृष्णः केलिलवेन अवलीलया चागूरी नाम कथित् कंसचरः, स एव महाभटः महावीरः तस्य मोदनकं विनाशं चकार, स कृष्णः मे सम संसार एव रिपुः तं परिमोदयतु नाशयतु ।

(८९) श्येनीति । यस्य पादे रजौ रगणजगणौ ततः रलौ रगणौ लघुश्च तदनु गुरुकथं भवति तत् वृत्तं श्येनी नाम उदीरिता उक्ता ।

(१००) उदाहरति यस्येति । यस्य अच्युतस्य कीर्तिः जाङ्गवीव गङ्गेव इन्दुः चन्द्रः कुन्दं माध्यपुष्पविशेषः चन्दनञ्च तद्वत् श्येनी शुभा सदा अशेषलोकपावनी सर्वलोकपवितकारिणी तथा विश्वैर्जगद्भिः वन्द्यः विश्वमः विलासः यस्यास्तादृशी, तं भावगम्यं भक्तिलभ्यम् अच्युतं कृष्णं भजामि ।

(१०१) ननेति । यस्य पादे नगणद्वयं ततः सगणः तदनु गुरुद्वयं भवति तत् वृत्तं वृत्ता नाम रचिता कथिता ।

(१०२) ननेति । यस्य पादे नद्वयं ततो रकारः तदनु लघुगुरुवर्णौ भवतः तत् भट्टिका नाम वृत्तं स्यात् ।

(१०३) उपस्थितमिति । जगणसगणतगणाः ततो गुरुद्वयश्चेत् तदा इदं वृत्तम् उपस्थितं नाम स्यात् । केचित् शिखण्डितमिदं वदन्ति ।

(१०४) उपचित्रमिति । यस्य पादे सगणत्रयं ततो लघुगुरुद्वयैः, इदम् उपचित्रं नाम वृत्तम् ।

- १८ । (कुपुरुषजनिता) ननौ गौंगः ॥ (१०५) इति छ० प० ।
 १९ । (अनवसिता) न्यौ भ्गौ गुरुरन्ते ॥ (१०६) इति छ० प०
 २० । (विध्वङ्गमाला) भवेत्तौ तगौ गः ॥ (१०७) इति छ० प०
 २१ । (सान्द्रपदं) स्याद् भतनगलेष्व ॥ (१०८) इति छ० प० ।

जगती । [४०८६]

(द्वादशाक्षरा वृत्तिः)

१ । चन्द्रवर्त्मं निगदन्ति र न भ सैः ॥ ॥ (१०९)

चन्द्रवर्त्मं पिहितं घनतिमिरैः

राजवर्त्मं रहितं जनगमनैः ।

लघुवर्त्मं तदलङ्कुरु सरसे !

कुञ्जवर्त्मनि ! हरिस्तव कुतुकी ॥ (११०)

(१०५) कुपुरुषेति । यस्य पादे नगणद्वयं ततो रकारः तदनु गुरुद्वयं, सा कुपुरुषजनिता नाम वृत्तम् ।

(१०६) अनवसितेति । यस्य पादे नकारयकारभकारगणैः परं गुरुद्वयं, सा अनवसिता नाम वृत्तं स्यात् ।

(१०७) विध्वङ्गमालेति । यस्य पादे तगणत्रयं ततो गुरुद्वयं भवति, सा विध्वङ्गमाला नाम वृत्तं स्यात् ।

(१०८) सान्द्रपदमेति । यस्य पादे भतनगणैः परं गुरुरेको लघुयैकः भवति, तत् वृत्तं सान्द्रपदं नाम स्यात् ।

(१०९) चन्द्रवर्त्मेति । रनभसैः गणैः यस्य पादो भवति तत् चन्द्रवर्त्मं नाम वृत्तं निगदन्ति ।

(११०) उदाहरति चन्द्रवर्त्मेति । हि सरसे रसवति राधे ! घनतिमिरैः गाढान्तकारैः चन्द्रस्य वर्त्मं पन्थाः पिहितम् आवृतं जनानां गमनैः राजवर्त्मे राज-
 वृषः जन्तुगमनैः रहितं साम्प्रतं जना राजपथं न मच्छन्तीति भावः, तत् तस्मात्
 लघुवर्त्मं प्रियस्य वर्त्मं पन्थानं येन प्रियः प्रस्थितः तदिदं यः अलङ्कुरु श्रीभय स्वगल्पेति

२ । वदन्ति वंशस्थविलं ज तो जरौ ॥ (१११)

विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः

प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां

जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥ (११२)

वंशस्तनितमिति कापि ।

३ । तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ॥ (११३)

दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदौधितिः

पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोपहः ।

यस्मिन् समञ्जः शलभा इव स्वयं

ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥ (११४)

शेषः यतः हरिः कृष्णः कुञ्जवर्त्मनि कुञ्जमार्गे कुतुकी औत्सुक्यवानित्यर्थः सन् तिष्ठतीति शेषः ।

(१११) वदन्तीति । यस्य पादे जतौ जगत्तगणौ जरौ जगत्तरगणौ च स्यातां तत् वंशस्थविलं नाम वृत्तं स्यात् ।

(११२) उदाहरति विलासेति । यः मुखानिलैः वदनवायुभिः विलासवंशे क्रीडाविणौ तिष्ठतीति तथोक्तं विलं छिद्रं प्रपूर्य्य वेणुमाभायेत्यर्थः पञ्चमरागम् उद्गिरन् ब्रजाङ्गनानां गीपीनां गानशालिनां गायकानामपि अन्येषामिति शेषः मानं कोपम् अहङ्कारञ्च जहार हतवान् स हरिः कृष्णः नः अस्मान् पुनातु षवित्री-करोतु ।

(११३) तच्चेन्द्रेति । प्रथमाक्षरे गुरौ सति पादे ततजरगणेषु सत्स्विति भावः तद्वृत्तम् इन्द्रवंशा नाम स्यात् ।

(११४) उदाहरति दैत्येन्द्रेति । असौ पीताम्बरः कृष्णः उदीर्णां उद्दीप्ता दौधितयः किरणाः देहप्रभाः प्रतापा वा यस्य तथोक्तः दैत्येन्द्राणां वंशे अग्निः अग्निरूप इत्यर्थः अतएव जगतां तमोपहः तिमिरनाशकः एकत्र देहप्रभया अभ्यत दैत्यैस्त्रिप्रतापेनेति भावः । यस्मिन् पीताम्बरे अग्नौ इव प्रसिद्धाः कंस-चाणूरमुखाः कंसचाणूरप्रभृतयः मखद्विषः यज्ञविधातकाः असुरा इत्यर्थः शलभा इव पतङ्गा इव स्वयं समञ्जः निमग्ना बभूवुः ।

४ । ज सौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ॥ (११५)

यदीयहलतो विलोक्य विपदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥ (११६)

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं

चिरं सुनिनदैर्नदैर्हतममुम् ।

मता फणवतोऽवतो रसपरा

परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ (११७) इति भारवौ ॥

५ । भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः (११८)

सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय

स्वमेतं क्रुदं जीवनं लिप्समानः ।

(११५) जसाविति । यस्य पादे जसयुतौ जसौ जगणसगणौ पुनश्च जगणसगणौ स्तः, तद्वृत्तं जलोद्धतगतिर्नाम स्यात् ।

(११६) उदाहरति यदीयेति । यदीयहलतः यस्य हलात् विपदं विलोक्य विविच्येत्यर्थः कलिन्दस्य सूर्यस्य तनया यमुनेत्यर्थः जलैः उद्धता गतिः यस्यास्तादृशी सती सहसा विलासविपिनं क्रीडावनं विवेश, स हली हलधरः बलदेव इत्यर्थः जगतां कुशलं मङ्गलं करोतु । कदाचित् मधुपानमत्तः बलदेवः शीपाङ्गनाभिर्जल-क्रीडां कुर्वन् यमुनामाहृतवान् । सा तु हलेनाकर्षणभयात् तस्य विलासकानन-मगमदिति भागवतम् ।

(११७) सनाकेति । सनाकवनितं नाकवनिताभिः सुरनारीभिः सह वर्त्तमानं सुरनार्योऽव वसन्तीति भावः नितम्बैः कटकैः कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वैरित्यमरः । रुचिरं मनीहरं सुनिनदैः शोभनस्वनैः नदैः जलप्रवाहैः वृतम् अमुं गिरिं रसपरा अतिसुरसेत्यर्थः परास्तवसुधा त्यक्तभूलीका अवतः रत्नकस्य फणवतः नागराजस्य मता इष्टा सुधा अधिवसति अधितिष्ठति ।

(११८) भुजङ्गेति । चतुर्भिः यकारैः यगणैः यस्य पादौ भवतीति शेषः, सद् भुजङ्गप्रयातं नाम वृत्तं स्यात् ।

मया क्लेशितः कालियेयं कुरु त्वं

भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥ (११८)

६। वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ॥ (१२०)

यमुनातटमच्युतकेलिकला

लसदङ्घ्रिसरीरुहसङ्गरुचिम् ।

मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं

यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥ (१२१)

७। कौर्त्तितेषा चतूरेफिका स्रग्विणी ॥ (१२२)

इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता

शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते ।

नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरैः

मूर्तिरास्तां जयायोरसि स्रग्विणी ॥ (१२३)

(११८) उदाहरति सदेति । कृष्णस्य कालियं प्रत्युक्तिः । हे कालियभुजङ्ग ! त्वं मया इत्यमुं श्रुतेन प्रकारेण क्लेशितः क्लेशं प्रापितः निर्जित इत्यर्थः । अतः जीवनं लिप्तमानः लक्ष्मिच्छन् यदीति शेषः तदा दारा भार्याः आत्मजाः पुत्राः ज्ञातयः स्वजनाः भृत्या दासाश्च तैः सहितः स्वं स्वकीयम् एतं क्रुद्धं कालियास्य-मिति भावः विहाय परित्यज्य द्रुतं शीघ्रं सागराय प्रयातं प्रस्थानं कुरु ।

(१२०) वदेति । अब्धिसकारयुतं सगणचतुष्टययुतं प्रतिपादमिति शेषः तोटकं नाम वृत्तं स्यात् ।

(१२१) उदाहरति यमुनेति । यदि निजं जन्म सफलम् इच्छसि कर्तुमिति शेषः तदा कलिः अधर्ममययुगस्य अघं पापम् अपनेतुं खण्डयितुं मुदितः हृष्टः सन् अच्युतस्य कृष्णस्य केलिकलया क्रीडावृत्त्यादिना लसतोः चलतोः अङ्घ्रिसरी-रुहयोः पादपद्मयोः सङ्गेन रुचिः शोभा यस्य तथाभूतं यमुनातटम् अट गच्छ ।

(१२२) कौर्त्तितेति । चतूरेफिका रणचतुष्टयवती प्रतिपादमिति शेषः एषा स्रग्विणी नाम वृत्तं कौर्त्तिता ।

(१२३) उदाहरति इन्द्रेति । या नव्यमेघच्छविः नवनीरदवर्णा पीतवासा हरैः कृष्णस्य मूर्तिः इन्द्रनीलोपलेनेव नीलकान्तमणिनेव निर्मिता शातकुम्भद्रवा-

द । वाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी म मौ यौ ॥ (१२४)

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणाम्

अद्वैतेनैकं विष्णुमभ्यर्च भक्त्या ।

तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते

भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥ (१२५)

८ । प्रमिताक्षरा स ज स सैः कथिता ॥ (१२६)

अमृतस्य शीकरमिवोद्भिरती

रदमौक्तिकांशुलहरौ कुरिता ।

प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणितिः

व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥ (१२७)

लङ्कता काञ्चनरसरञ्जितेव च शोभते, सा उरसि वचसि खग्विणी मालिनी मूर्तिः
जयाय मङ्गलाय आस्तां भवतु । जयायेत्यत्र ममैवेति पाठान्तरम् ।

(१२४) वाणाश्वैरिति । यस्य पादे समौ सगणौ यौ यगणौ च स्यातां सा
वाणाश्वैः पञ्चमसप्तमवर्णैः छिन्ना विच्छेदवतीत्यर्थः वैश्वदेवी नाम वृत्तं स्यात् ।

(१२५) उदाहरति अर्चामिति । हे भ्रातः ! त्वम् अन्येषाम् अमराणां देवा-
नाम् अर्चां पूजां विहाय त्यक्त्वा अद्वैतेन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति बुद्ध्या भक्त्या
एकमद्वितीयं विष्णुम् अभ्यर्च आराधय, तत्र अशेषात्मनि विश्वात्मनि कृष्णे अर्चिते
आराधिते ते तव वैश्वदेवी सर्वदेवसम्बन्धिनी आराधना सम्पन्ना सिद्धा भाविनी
भविष्यतीत्यर्थः सर्वं विष्णुमयं जगदिति शास्त्रेण कृष्णस्य सर्वदेवमयत्वप्रतिपादना-
दिति भावः ।

(१२६) प्रमितेति । सजससैः गणैः यस्य पादौ भवति तत् वृत्तं प्रमिताक्षरा
नाम कथिता ।

(१२७) उदाहरति अमृतस्येति । अमृतस्य शीकरं कणम् उद्भिरती अति-
अधुरित्यर्थः रदा दन्ता एव मौक्तिकानि तेषाम् अंशुलहरौभिः किरणसङ्घैः कुरिता
रञ्जिता प्रमितानि परिमितानि स्वल्पानीत्यर्थः अक्षराणि यस्यां तथाभूता सुर-
रिपोः कृष्णस्य भणितिः वाणी व्रजसुभ्रुवां गोपाङ्गनानां मनः अभिजहार
हेतवती ।

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्

न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ (१२८) इति माघे ॥

१० । द्रुतविलम्बितमाह न भौ भ रौ ॥ (१२९)

तरणिजापुलिने नववल्ग्वी-

परिषदा सह केलिकुतूहलात् ।

द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं

हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥ (१३०)

११ । न न र र घटिता तु मन्दाकिनी ॥ (१३१)

बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता

पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी ।

(१२८) प्रतिकूलतामिति । विधौ देवे चन्द्रे च प्रतिकूलतां विपक्षताम् एकच
बाधकत्वम् अन्यत उदयोन्मुखत्वमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति बहुसाधनता बहुपाय-
शालित्वमित्यर्थः विफलत्वं निष्फलत्वम् एति प्रोप्नोति । तथा हि करसहस्रमपि
किरणसहस्रमपि हस्तसहस्रमपि च पतिष्यतः पतनीन्मुखस्येत्यर्थः दिनभर्तुः दिवा-
करस्य अवलम्बनाय आश्रयाय न अभूत् ।

(१२९) द्रुतेति । यस्य पादे नभौ गणौ तदनु भरौ च गणौ स्तः, तत् वृत्तं
द्रुतविलम्बितम् आह ब्रवीति बुध इति शेषः ।

(१३०) उदाहरति तरणिजिति । अहं सदा सर्वस्मिन् काले हृदयेन मनसा
तरणिजा यमुना तस्याः पुलिने सैकते नववल्ग्वीपरिषदा व्रजतरुणीसङ्घेनेत्यर्थः
सह केलिकुतूहलात् क्रीडाकौतुकात् द्रुतं शीघ्रं विलम्बितञ्च यथा तथा चारु
मनोज्ञं विहरतीति तथोक्तं हरिं कृष्णं वहे धारयामि चिन्तयामीत्यर्थः ।

(१३१) ननेति । ननररघटिता, नयुगलात् परं रयुगलं यस्य पादे स्यात्
तद्वृत्तं मन्दाकिनी नाम स्यादित्यर्थः ।

(१३२) उदाहरति बलीति । बलिदमनविधौ बलिः असुरराजस्य दमनविधौ
आसनव्यापारे यस्य पदजलरुहि पादपद्मे सङ्गता स्थिता मन्दाकिनी गङ्गा सुरैः

सुरनिहितसिताम्बुजसङ्निभा
 हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥ (१३२)
 सहशरधि निजं तथा कामुकं
 वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।
 निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
 वृषभगतिरूपाययौ सविस्मयम् ॥ (१३३)
 इति भारवौ ॥

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियाम्
 अतनुतरतयेव सन्तानकः ।
 तरुणपरभृतः स्वनं रागिणाम्
 अतनुत रतये वसन्तानकः ॥ (१३४) इति माघे ॥

१२ । न य सहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा
 कुतुकितगोपीमहितचरित्रा ।

देवैः निहिता अर्पिता या सिताम्बुजसङ्गं श्वेतपद्ममाला तन्निभा तत् सदृशी सती
 बभौ यशमे, स पीतान्तरः कृष्णः जगताम् अघं दुरितं हरतु नाशयतु ।

(१३३) सहिति । वृषभस्यैव गतिर्यस्य तथाभूतः सः अर्जुनः सहशरधि सत्तुणं
 निजं तथा पूर्ववत् कामुकं धनुः, तथैव पूर्ववदेव संवर्मितं सम्यक् कवचावृतम्
 अतनु मङ्गत् वपुः शरीरं निजमिति शेषः, तथैव पूर्ववदेव निहितं यथापूर्वं स्थापित-
 मित्यर्थः असिं खड्गं पश्यन् विस्मयम् उपाययौ प्राप । पूर्वं किरातरूपिणा हरेण
 सर्वस्यैव शरतूणादिर्भक्षितत्वात् कथं पुनरेतेषां सन्धव इति विस्मयबीजमिति
 बोध्यम् ।

(१३४) अतीति । अतिसुरभिः अतिशयेन सुगन्धः सन्तानकः कल्पतरुविशेषः
 पुष्पश्रियां कुसुमसदृशीनाम् अतनुतरतया वाङ्मयेन अभाजि अभञ्जीव अतिशयेन
 नञ इति भावः । तथा वसन्तस्य ऋतुराजस्य आनकः पट्टवाद्यभेदः तरुणपर-
 भृतः कोकिलयुवा रागिणां कामिनां रतये अतुरागवृद्धये इत्यर्थः स्वनं निनदम्
 अतनुत अकरोत् ।

सुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा

चिरमवताइस्तरलवतंसा ॥ (१३६)

१३ । इह वद तामरसं न ज जा यः ॥ (१३७)

स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं

ब्रजललनानयनालिनिपीतम् ।

तव मुखतामरसं सुरशत्रो !

हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥ (१३८)

१४ । भवति न जावथ मालती ज रौ ॥ (१३९)

इह कलयाच्युत ! केलिकानने

मधुरससौरभसारलोलुपः ।

(१३५) नयेति । यस्य पादे नयसहितौ नगणयगणाभ्यां सहितौ न्यौ नगणय-
गणौ स्तः, तत् वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम स्यात् ।

(१३६) उदाहरति विपिनेति । विपिनविहारे वनविहारे कुसुमविचित्रा
पुष्पभूषितेत्यर्थः कुतकिताभिः कौतुकवतीभिः गीपीभिः सहितं पूजितं
प्रशंसितमित्यर्थः चरितं यस्यास्तथाभूता मुखरितवंशा पूरितवैशः वंशीरवं
कुर्वतीत्यर्थः तरलवतंसा चञ्चलकुण्डला सुररिपोः कृष्णस्य मूर्तिः वः युमान् चिरम्
अवतात् रचतु ।

(१३७) इहेति । यस्य पादे नजजा यः नगणजगणजगणेभ्यः परं यगणः
स्यात्, इह कन्दोग्नये तत् वृत्तं तामरसं वद ।

(१३८) उदाहरति स्फुटेति । हे सुरशत्रो ! कृष्ण ! स्फुटाः सुप्रकाशा या
सुषमाः परमशीभाः ता एव मकरन्दा मधूनि तैः मनीजं मनीहरं ब्रजललनानां
गीपाङ्गनानां नयनालिभिः नेत्रभ्रमरैः निपीतं निःशेषेण पीतं तव मुखतामरसं
वदनरक्तोत्पलं रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः । मम हृदयमेव तडागः सरः तव
विकाशि विराजि अस्तु भवतु ।

(१३९) भवतीति । यस्य पादे नजौ नकारजकारौ गणौ तदनु जरौ जकार-
रकारौ गणौ स्तः, तत् वृत्तं मालती नाम भवति । यमुनेति पाठान्तरम् ।

(१४०) उदाहरति इहेति । हे अच्युत ! कृष्ण ! इह अस्मिन् केलिकानने क्रीडा-
वने कलय अवलीकय मधुरसानां मकरन्दानां सौरभसारे सौगन्ध्यातिशये लोलुभः

कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमाम्

अलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥ (१४०)

यमुना कापि ॥

अयि ! बिजहीहि दृढोपगूहनं

त्यज नवसङ्गमभीरु ! वल्लभम् ।

अरुणकरोद्धम एष वर्त्तते

वरतनु ! संप्रदन्ति कुक्कुटाः ॥ (१४१)

इति भारवौ ॥

१५। त्वौ त्वौ मणिमाला किन्ना गुह्यवक्त्रैः ॥ (१४२)

प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्ष्म

जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला ।

गोविन्दपदाब्जे राजौ नखराणाम्

आस्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्तौ ॥ (१४३)

लुब्धः अलिर्भ्रमरीऽपि का कथा मानवानामित्यपि शब्दार्थः । कुसुमैः कृतः स्मितस्य
द्वेषदासस्य चारुः मनीहरः विभ्रमो विलासी यथा तादृशीं मालतीं मुहुः पुनः पुनः
चुम्बति अत्र समानकार्येण भ्रमरमालत्वीनां यकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समा-
सीक्तिरलङ्कारः तदुक्तं समासीक्तिः सनैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमा-
रोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ।

(१४१) अयीति । अयि नवसङ्गमभीरु ! नवसहवासप्रकाशभीते ! दृढोप-
गूहनं गाढालिङ्गनं बिजहीहि त्यज, वल्लभं प्रियं त्यज मुञ्च । हे वरतनु ! वराङ्गि !
एषः अरुणस्य सूर्यसारथेः करोद्धमः किरणीदयः अरुणीदय इति यावत् वर्त्तते
न तु सूर्योदय इति भावः कुक्कुटाः सम्प्रवदन्ति रुवन्ति । तदयं शयनगृहात्
प्रस्थानावसर इति भावः ।

(१४२) त्वौ इति । यस्य पादे त्वौ त्वौ तगणयगणौ ततश्च तगणयगणौ
स्तः, तत् तत् गुह्यस्य कार्त्तिकेयस्य वक्त्रैः वदनैः षड्भिरित्यर्थः किन्ना विच्छेदवती
मणिमाला नाम स्यात् ।

(१४३) उदाहरति प्रह्वेति । रत्नोपलैः सुकुटमणिभिरित्यर्थः क्लृप्ते उप-

१६ । मोभः स्त्री चेज्जलधरमालाब्धग्रन्थैः ॥ (१४४)

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां

तापच्छेदे जलधरमाला नव्या ।

भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले

केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥ (१४५)

१७ । वसुयुगविरति नौम्यौ (पुटो)ऽयम् ॥ (१४६) इति छ० प०

१८ । भुवि भवेन्नभजरैः (प्रियंवदा) ॥ (१४७) इति छ० प०

१९ । धीरै रभाणि (ललिता) तभौ जरौ ॥ (१४८) इति छ० प०

शोभिते प्रह्वानां प्रणतानाम् अमराणां मौलौ किरीटौ मौलिः किरीटधम्मिल्लावित्य-
मरः जातं प्रतिविम्बं यस्याः प्रतिविम्बितव्यधः अतएव शोभा रक्तवर्णा मणिमाला
रत्नमाला इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा रत्नमालैव इत्यर्थः गोविन्दस्य कृष्णस्य पदाब्जे पद-
कमले नखराणां राज्ञी श्रेणी सम चित्ते ध्वान्तं तमः मोहप्रमिति भावः शम-
यन्ती नाशयन्ती आस्तां तिष्ठतु ।

(१४४) मोभ इति । यस्य पादे मकारभकारौ गणौ तदनु सकारमकारौ
गणौ स्यातां चेत् यदि, तदा तत् वृत्तम् अग्रन्थैः चतुर्थवर्णैरन्त्यवर्णैश्च विच्छिन्ना
जलधरमाला नाम स्यात् ।

(१४५) उदाहरति । या दिनकरस्य सूर्यस्य पुत्र्याः कन्यायाः यमुनायाः कूले
केलीलोला क्रीडाचपला कलिदुरितोत्तप्तानां कलिकालपापसन्तप्तानां भक्तानां
तापच्छेदे सन्तापनिवृत्तौ नव्या अभिनवा जलधरमाला मङ्गमाला इवेति प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा वर्तते इति शेषः भव्याकारा सुन्दरी सा हरिततनुः कृष्णमूर्तिः वः युष्मान्
अव्यात् रचतु ।

(१४६) वसुयुगेति । यस्य पादे नयुगलं ततो मकारयकारौ गणौ भवतः अथं
वसुषु अष्टमवर्णेषु युगेषु चतुर्थेषु च वर्णेषु विरतिर्विच्छेदो यस्य तथाभूतः पुटो नाम
वृत्तं स्यात् ।

(१४७) भुवीति । नभजरैः गणैः प्रतिपादं रचितं वृत्तं भुवि पृथिव्यां प्रियं-
वदा नाम स्यात् ।

(१४८) धीरैरिति । यस्य पादे तभौ तगणभगणौ ततो जरौ जकाररकारौ
गणौ स्तः, धीरैः विद्वद्भिः तत् वृत्तं ललिता नाम अभाषि उक्ता ।

२० । ननभर सहिता (गदितोज्ज्वला) ॥ (१४८) इति छ० प०

२१ । इह (नवमालिका) नजभयैः स्यात् ॥ इति छ० प०

२२ । पञ्चमुनि भूमौसात् सयुता (ललना) ॥ (१५०) इति छ० प०

२३ । (ललिता) मभिहितं नौ स्त्री नामतः ॥ (१५१) इति छ० प०

२४ । (द्रुतपदं) भवति न भनया श्वेत् (१५२) इति छ० प०

२५ । सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं (विद्याधारः) स्यात् ॥ (१५३)

इति छ० प०

२६ । लघुगुरुर्वदन्ति पञ्च चामरम् ॥ (१५४) इति छ० प०

२७ । (सारङ्गसंज्ञं) समस्तै स्तुकारै स्तु ॥ (१५५) इति छ० प०

२८ । समस्त-ज मौरय (मौक्तिकदाम) ॥ (१५६) इति छ० प०

२९ । (मोटक नाम) समस्त भ मौरय ॥ (१५७) इति छ० प०

(१४८) ननेति । प्रतिपदं ननभरसहिता नकारनकारभकाररकारैः गणैः सहिता रचितेत्यर्थः उज्ज्वला नाम वृत्तं गदिता उक्ता ।

(१५०) पञ्चेति । यस्य पादे सगणमगणौ ततः सगणयुगलं तत् पञ्चमुनि पञ्चसु मुनिषु सप्तसु च विच्छिन्नमित्यर्थः वृत्तं ललना नाम स्यात् ।

(१५१) ललितमिति । यस्य पादे नयुगलं ततो सकाररकारौ गणौ स्तः, तत् वृत्तं नामतः नाम्ना ललितम् अभिहितम् ।

(१५२) द्रुतपदमिति । चेत् यदि नभनयाः गणाः प्रतिपादमिति शेषः स्तुः, तदा तत् वृत्तं द्रुतपदं नाम भवति ।

(१५३) सर्वे इति । यस्मिन् वृत्ते सर्वे चलार इति भावः माः सगणाः प्रतिपादमिति शेषः सोऽयं विद्याधारः नाम वृत्तं स्यात् ।

(१५४) लघुरिति । यस्य पादे आदौ लघुवर्णः, ततो गुरुवर्णः इत्यं द्वादशवर्णाः सन्तीति भावः तत् वृत्तं पञ्चचामरं वदन्ति ।

(१५५) सारङ्गेति । समस्तैः चतुर्भिरेति भावः तकारैः तगणैः रचितं वृत्तं प्रतिपादमिति शेषः सारङ्गसंज्ञं स्यात् ।

(१५६) समस्तजमिति । समस्तजं चतुर्भिर्जकारैः रचितमिति यावत् वृत्तं मौक्तिकदाम नाम ईरय वद ।

३० । रविलघु (तरलनयन) मिह । ॥ (१५८) इति क० प०

अतिजगती ॥ [८१८२]

(त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः)

१ । त्राशाभिर्म न ज र गाः प्रहर्षिणीयम् ॥ (१५८)

गोपीनामधरसुधारसस्य पानैः

उत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च ।

आश्चर्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारिः

संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥ (१६०)

२ । ज भौ स जौ गिति रुचिरा चतुर्थहैः ॥ (१६१)

पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमौ

परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे ।

(१५७) मीटकेति । समस्ताश्चत्वार इति भावः भा मगणा यत्र तत् वृत्तं मीटकनाम मीटकाख्यम् ईदृश वद ।

(१५८) रवीति । रवयः द्वादशसंख्यका लघवो यत्र तादृशं वृत्तं प्रतिपादयति शेषः इह कुन्दीग्रन्थे तरलनयनं नाम वृत्तं स्यात् ।

(१५९) त्राशाभिरिति । यस्य पादे मनजरगाः मगणनगणरगणैः परं गुरुरेकः तत् वृत्तं त्राशाभिः तृतीयवर्णैः दशमवर्णैश्च विच्छिन्नेति शेषः । प्रहर्षिणी नाम स्यात् ।

(१६०) उदाहरति गोपीनामिति । इह संसारे गोपीनाम् अधरसुधारसस्य पानैः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां स्तनकलसानां कुचकुम्भानाम् उपगूहनैः आलिङ्गनैः मर्दनैश्च इति यावत् तथा आश्चर्यैः विचित्रैः रतिविभ्रमैः सुरतविलासैरपि प्रहर्षिणी प्रकृष्टाद्वादवतीत्यर्थः मतिः अभवत् ।

(१६१) जभाविति । यस्य पादे जभौ जकारभकारौ गणौ तदनु सजौ सकारजकारौ गणौ ततश्च गुरुर्भवति, तत् वृत्तं चतुर्थहैः चतुर्थवर्णैः ग्रहैर्नवमवर्णैश्च विच्छिन्नेति शेषः रुचिरा नाम स्यात् ।

(१६२) उदाहरति पुनात्विति । समीरणेन वायुना उल्लसिता या जताः

समीरणोल्लसितलतान्तरालगो

यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥ (१६२)

अभून्नुपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥ (१६३)

इति भट्टौ

३ । वेदै रन्ध्रैर्मूर्तैर्य स गा मत्तमयूरम् (१६४)

लीला नृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं

नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरस्यम् ।

रासक्रीडाकष्टमना गोपबधूभिः

कंसध्वंसौ निर्जनवृन्दावनमाप ॥ (१६५)

तासाम् अन्तरालगः मध्यवर्त्ती सरिता वायुना तरलः चञ्चलः तमालभूरुहः तमाल-
तरयया व्रजस्य गोकुलस्य रुचिराणां मनीहारिणीनाम् अङ्गनानाम् अन्तरे मध्ये
परिधमन् विचरन् अतिरासविधमौ अतिशयेन रासक्रीडाविलासी हरिः कृष्णः
गः युष्मान् पुनातु ।

(१६३) अभूदिति । विबुधानां देवानां सखा अथवा विः पक्षी जटायुः बुधाः
पण्डिताः तेषां सखा विबुधसखः परन्तपः अरिन्दमः श्रुतान्वितः शास्त्रदर्शीत्यर्थः
दशसु दिक्षु गतो रथो यस्यति दशरथ इति उदाहृतः ख्यातिं गतः नृपः राजा
अभूत् । सनातनी विष्णुः स्वयं भुवनानां जगतां हितं रावणवधादिरूपं कर्म तदेव
कुलं तेन हेतुना गुणैः गाम्भीर्यादिभिः वरं श्रेष्ठं यं दशरथं पितरम् उपागमत्
प्रापत् दशरथस्य पुत्रत्वेन अवततारिति समुदायार्थः ।

(१६४) वेदैरिति । यस्य पादे मूर्तौ सकारतकारौ गणौ तदनु यगणसगणौ
ततश्च गुरुकः तत् वृत्तं वेदैश्चतुर्भिश्चतुर्थैर्ध्वनैरित्यर्थः रन्ध्रैः नवभिर्नवमैरिति यावत्
वर्णैर्विच्छिन्नमिति शेषः मत्तमयूरं नाम स्यात् ।

(१६५) उदाहरति लीलाति । गोपबधूभिः रासक्रीडार्थम् आकृष्टं मनो यस्य
व्राह्मणः कंसध्वंसौ कृष्णः लीलयया नृत्यन्तः ये मत्तमयूराः तेषां ध्वनिभिः कान्तं

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषसुः
 स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
 शल्यप्रोतं वीक्ष्य सकुम्भं सुनिपुत्रं
 तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥ (१६६)
 इति रघौ ॥

४ । न युगल सयुगलगैरिति चण्डी ॥ (१६७)

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला

कुपितकवलकरकालियमौली ।

चरणकमलयुगचापलचण्डी

पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥ (१६८)

५ । स ज सा ज गौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥ (१६९)

रमणीयं तथा नृत्यन्तः वायुभरेण कम्पमाना इति भावः ये नौपाः कदम्बाः तेषाम्
 आनीदी सौरभवान् यः पयोदानिलः सघसमीरणः तेन रम्यं निर्जनहन्दावनम्
 आप प्राप्तवान् ।

(१६६) हा तातेति । स क्षितिपः राजा दशरथोऽपि हा तात ! इति
 क्रन्दितं रुदितम् आकर्ण्य श्रुत्वा विषसुः किमेतत् मया कृतमिति विषादं गतः तस्य
 क्रन्दितस्य वेतसैः वेतसवनैः गूढम् आवृतं प्रभवम् उत्पत्तिस्थानम् अन्विष्यन् सन्
 शल्यप्रोतं शल्यास्त्रविद्धं सकुम्भं सजलकलसं सुनिपुत्रं वीक्ष्य दृष्ट्वा तापात् मनः-
 पीडयति रेकात् अन्तःशल्य इव स्वयं शल्यविद्ध इव आसीत् ।

(१६७) नयुगलेति । यस्य पादः नयुगल सयुगलगैः नवयसद्वययोरनन्तरं
 गुरुशैकेन स्यात् तद्वृत्तं चण्डीति नाम स्यात् ।

(१६८) उदाहरति जयतीति । कुपितस्य क्रुद्धस्य कवलकरस्य ग्रामीयतस्य
 कालियस्य नागस्य मौली शिरसि चरणकमलयोः पादपद्मयोः चापलेन सञ्चलनेन
 चण्डी समुद्रता पदनखानां रुचिभिः प्रभाभिः जिता भोगमण्यैः फणरत्नस्य श्रीः शोभा
 यथा तादृशी दितिजानां दैव्यानां रिपोः कृष्णस्य ताण्डवलीला नृत्यविलासः जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

(१६९) सजसा इति । यदि सजसा गणाः ततः जगौ जगणी गुरुरेकश्च स्यात्
 प्रतिपादयति शेषः तदा मञ्जुभाषिणी नाम वृत्तं स्यात् ।

अमृतोर्मिश्रीतलकरेण लालयं
स्तनुकान्तिरोचितविलोचनो हरे ! ।

नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी

सुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥ (१७०)

मुनन्दिनीति शम्भौ ॥

६ । न न त त गुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वत्तुभिः ॥ (१७१)

शरदमृतकचश्चन्द्रिकाक्षालिते

दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।

विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं

त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥ (१७२)

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः

सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

अमुमतिविपिनं वेद दिग्वापिनं

पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ (१७३)

(१७०) उदाहरति अमृतोर्मिति । हे हरे ! कृष्ण ! त्वं तनुकान्त्या शरीर-
सौन्दर्येण रोचितानि सस्पृहीकृतानि विलोचनानि नयनानि लोकानामिति भावः
येन तथाविधः तथा अमृतोर्मिवत् सुधालहरीवत् श्रीतलः यः कारः हस्तः अन्यत्र
किरणः तेन बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः लालयन् स्पृशन् अस्मानिति शेषः
नियतं निश्चितं कलानिधिः चन्द्रः असि भवति इति मञ्जुभाषिणी मधुरालापिनी
वल्लवी गोपी अच्युते कृष्णे अच्यु तस्येति भावः सुदम् आनन्दं व्यधित कृतवती ।

(१७१) ननेति । यस्य पादः ननततगुरुभिः नगणयुगलात् परं तगणद्वयं
ततो गुरुणा स्यात्, तत् वृत्तम् अश्वत्तुभिः सप्तभिः षड्भिश्च विच्छिन्नेति शेषः
चन्द्रिका नाम स्यात् । चन्द्रिकां केचित् क्षमां वदन्तीति द्रष्टव्यम् ।

(१७२) उदाहरति शरदिति । हरिः कृष्णः शरदमृतकचः शरच्चन्द्रस्य चन्द्र-
काभिः क्षालिते विशोभिते दिनकरस्य या तनया यमुना तस्याः तीरदेशे वल्लवीभिः
गोपीभिः समं सह त्रिदिवयुवतिभिः देवाङ्गनाभिः सह कोऽपि देवो यथा इन्द्र
इव रभसात् हर्षात् रभसी वेगहर्षयोरित्यमरः । विहरति क्रीडति ।

इति भारवौ ॥ उत्पलिनोति केचित् ॥

७ । स ज साः स गौ च कथितः कलहंसः (१७४)

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनौकमलिनौकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥ (१७५)

सिंहनादः कापि ।

८ । स ज सा ज गौ च भवति प्रबोधिता ॥ (१७६)

श्रयिता मृषा चटुलमाननिद्रया

रतिकेलिकुञ्जनिनये विलासिनी ।

(१७३) इहेति । इह अस्मिन् पर्वते अमृतरं दुस्तरमित्यर्थः दुर्विगाहमिति यावत् अन्तरं मध्यभागं दुरधिगमैः दुर्ज्ञेयैरित्यर्थः आगमैः शास्त्रैः सततं किञ्चित् वर्णयन्ति कौर्त्तयन्ति बुधा इति शेषः । किन्तु अतिविपिनम् अतिगहनं दिग्-व्यापिनं दिग्गो व्याप्य तिष्ठन्तम् अमुं पर्वतं परं पुरुषमिव परमात्मानमिव परं केवलं पद्मयोगिनिः ब्रह्मा वेद जानाति नान्य इत्यर्थः । अतः यमकोपमयोः संसृष्टिः ।

(१७४) सजासा इति । यस्य पादे सजसाः गणा ततः सगणौ गुरुय भवति, तत् वृत्तं कलहंसो नाम कथितः ।

(१७५) उदाहरति यमुनेति । यमुनायां विहारे यत् कुतुके कौतूहलं तस्मिन् कलहंसः हंसविशेषः व्रजकामिन्यः एव कमलिन्यः पद्मिन्यः ताभिः कृतः केलिः क्रीडा येन तथोक्तः तथा जनानां चित्तहारौ मनोहारौ कलः मधुरः कण्ठनिनादः कण्ठस्वरः यस्य तादृशः नन्दतनूजः कृष्णः तव प्रसदम् आनन्दं तनोतु विस्तारयतु ।

(१७६) सजसा इति । यस्य पादे सजसा गणाः ततो जगणौ गुरुय स्यात्, तत् वृत्तं प्रबोधिता नाम भवति । मञ्जुभाषिणौ प्रबोधितयोरेकलक्षणत्वेऽपि पृथगुपादानं नामभेदादिति बोध्यम् ।

(१७७) उदाहरति श्रयितेति । मृषा मिथ्या सकपटेत्यर्थः चटुला चञ्चला

सुरवैरिणा श्रवणखर्जनादिना

स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥ (१७७)

९ । भवति मृगेन्द्रमुखं न जी जरौ गः ॥ (१७८)

गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्वा

युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।

क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य

क्व नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥ (१७९)

१० । यमौ रौ विख्याता (चञ्चरीकावली) गः ॥ (१८०)

इति छ० प० ।

११ । नसरयुगमै(श्चन्द्ररेख)र्तुं लोकैः ॥ (१८१) इति छ० प० ।

१२ । (उपस्थित)मिदं जसौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् ॥ (१८२)

इति छ० प० ।

अस्थिरैत्यर्थः अवाप्तविकल्पादिति भावः या माननिद्रा तथा हेतुना रतिकलिकुञ्ज-
गृहे सुरतविहारनिकुञ्जभूमौ शयिता निद्रिता विलासिनी काचित् गोपी सुरवैरिणा
कृष्णेन श्रवणखर्जनादिना कर्णकण्डूयनादिना आदिपदेन चुम्बनादिपरिग्रहः ।
सपदि सहसा प्रबोधिता जागरिता ततो स्मितम् ईषद्वाक्यम् आततान कृतवतो
मानं तत्याज इति भावः ।

(१७८) भवतीति । यस्य पादे नजौ नगणजगणौ ततो जरौ जगणरगणौ,
तदनु गुरुय तत् वृत्तं मृगेन्द्रमुखं भवति ।

(१७९) उदाहरति गुर्विति । मदान्वा मदीकृता इत्यर्थः दानवाः युधि युद्धे
गुरुर्महान् भुजयोः वीर्यभरः वीर्यातिरेकः यस्य तथाभूतं हरिं कृष्णं समुपेत्य प्राप्य
न जिजीवुः प्राणान् तत्यजुरित्यर्थः । नु वितर्के तथा हि मृगाः क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य
सिंहस्य मुखम् उपेत्य प्राप्य क्व खलु क्व प्रदर्शे जीवनस्य योगं बिभ्रति ? न कुवा-
पीत्यर्थः । अत्र प्रतिवस्तूपमाख्यारः तदुक्तं दर्पणे । प्रतिवस्तूपमा सा स्वादु वाक्यो-
र्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ।

(१८०) यमाविति । यस्य पादे यमौ यगणमगणौ ततो रौ रगणद्वयं ततो
गुरुय, तत् वृत्तं चञ्चरीकावली विख्याता कथिता ।

१३। जतौ सजौ गो भवति (मञ्जुहासिनी) ॥ (१८३)

इति क०प० ।

१४। (कुटजगति)नजौ सप्तर्तुमौ गुरुः ॥ (१८४) क०प० ।

१५। इदं (कन्दुकं) यत् येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ॥ (१८५) क०प० ।

१६। एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गणा

गश्चान्ततो यदि निहितो महीपते ! ।

वेदैर्ग्रहैर्भवति यतिश्च शोभना

नागाधिपो वदति तदा (प्रभावतीम्) ॥ (१८६) क०प० ।

शर्करौ । [१६३८४]

(चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः)

१। मो गौ नौ मश्चेच्छरनवभिरसम्बाधा ॥ (१८७)

(१८१) नसरति । यस्य पादः नसरयुगलैः नगणसगणरगणैः चतुर्भिर्गुरुभिश्च भवति, तत् वृत्तम् ऋतुलीकैः षड्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नेति शेषः चन्द्रेखा नाम स्यात् ।

(१८२) उपस्थितमिति । यदि जसौ जगणसगणौ, तसौ तगणसगणौ ततश्च गुरुः स्यात् प्रतिपादमिदि शेषः तदा इदं वृत्तम् उपस्थितं नाम भवति ।

(१८३) जताविति । यस्य पादे जतौ जगणतगणौ ततः सजौ सगणजगणौ ततश्च गुरुः, तत् वृत्तं मञ्जुहासिनी नाम भवति ।

(१८४) कुटजिति । यस्य पादे नजौ नगणजगणौ, ततो सतौ सगणतगणौ ततश्च गुरुः, तत् वृत्तं सप्तर्तु सप्तभिः षड्भिश्च विच्छिन्ना कुटजगतिर्नाम स्यात् ।

(१८५) इदमिति । यत् वृत्तं चतुर्भ्योविभ्यः सगणैः परं गः गुरुरेकः प्रतिपादमिति शेषः, इदं कन्दुकं नाम स्यात् ।

(१८६) एते इति हे महीपते ! एते तभसजसंज्ञकाः गणाः क्रमात् भवन्ति, अन्ततः तदनन्तरं गः गुरुर्निहितः अर्पितः, तथा वेदैः चतुर्भिर्ग्रहैर्नवभिश्च शोभना यतिर्विच्छेदी भवति, तदा नागाधिपः पिङ्गलः प्रभावती नाम वृत्तं वदति ।

(१८७) मोगाविति । यस्य पादे सगणात् परं गुरुद्वयं ततो न युगलं तदनु

वीर्याग्नी येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते

दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा ।

धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः

साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥ (१८८)

२ । ज्ञेयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥ (१८९)

फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्याः

लौलापरं पिककुलं कलमत्र रीति ।

वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥ (१९०)

सिंहोद्धता कापि ॥

३ । न न र स लघु गैः स्वरैरपराजिता ॥ (१९१)

मगणयेत् यदि भवति तदा तद्वृत्तं श्ररनवभिः पञ्चभिर्नवभिश्च विच्छिन्ना असम्बाधा नाम स्यात् ।

(१८८) उदाहरति वीर्याग्राविति । येन रणवशात् युद्धव्यापारात् ज्वलति वीर्यमेव अग्निः तस्मिन् दैत्येन्द्रे हिरण्यकशिपौ कंसे क्षिप्ते पातिते निहते सतीत्यर्थः इयं धरणिः पृथ्वी असम्बाधा निर्बाधा जाता, धर्मस्थित्यर्थं धर्ममध्यादारक्षणां प्रकटितः प्रकाशितः तन्वा देहस्य सम्बन्धः येन तथाभूतः देहधारतीत्यर्थः स कंसारिः कृष्णः साधूनां बाधां विपदं प्रशमयतु शान्तिं नयतु ।

(१८९) ज्ञेयमिति । यस्य पादे तभजा गणाः, ततो जगौ गः जगणो गुरुद्वयञ्च, तत् वृत्तं वसन्ततिलकं ज्ञेयम् ।

(१९०) उदाहरति फुल्लमिति । गोपीनामुक्तिरियम् । वसन्तस्य ऋतोः तिलकं विशेषकभूतं तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमित्यमरः । वनाल्याः वनश्रेण्याः तिलकं तिलपुष्पं फुल्लं विकसितम् । अत्र वसन्ते लौलापरं क्रीडामत्तं पिककुलं कौकिलवृन्दं कलं मधुरास्फुटं रीति ध्वनति, एष पुष्पैः सुरभिः सौरभवान् मलयाद्रिवातः मलयाचलसमीरणः वाति वहति, स हरिः कृष्णः मथुरां यातः गतः, अतः विधिना देवेन हताः स्मः वयमिति शेषः ।

(१९१) ननेति । यस्य पादः ननरसलघुगैः नगणयुगलात् परं रसाभ्यां गणाभ्यां ततो लघुगुरुभ्यो भवति तत् वृत्तं स्वरैः सप्तभिर्दणैः किन्ना अपराजिता नाम स्यात् ।

यदनवधिभुजप्रतापकृतास्यदा

यदुनिचयचमूः परैरपराजिता ।

व्यजयत समरे समस्तरिपुत्रजं

स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः ॥ (१८२)

४ । न न भ न ल गि ति प्रहरणकलिका ॥ (१८३)

व्यथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका

प्रमदवनभवा तव धनुषि तता ।

विरहविपदि मे शरणमिह ततो

मधुमधनगुणस्मरणमविरतम् ॥ (१८४)

५ । मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ (१८५)

भ्रास्यदुभृङ्गोनिर्भरमधुरालादोद्गीतैः

श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला ।

(१८२) उदाहरति यदिति । यस्य अनवधिना अशेषेण भुजप्रतापेन कृतम् आस्यदं प्रतिष्ठा यस्याः तथाविधा अतएव परैः शत्रुभिः अपराजिता अपराभूता यदुनिचयचमूः यादवकुलसेना समरे संग्रामे समस्तं रिपुत्रजं शत्रुसङ्घं व्यजयत विजितवती, जगतां गतिराश्रयः नाथ इत्यर्थः स गरुडध्वजः कृष्णः जयति सर्वान् कर्षेण वर्त्तते ।

(१८३) ननेति । यस्य पादे नगणद्वयं ततो भगणः तदनु भगणः अनन्तरं लघुरेको गुरुश्चैकः, तत् प्रहरणकलिका नाम वृत्तं स्यात् ।

(१८४) उदाहरति व्यथयतीति । हे कुसुमप्रहरण पुण्यशर ! काम ! प्रमदवन-भवा प्रमदवनात् जाता तव धनुषि तता विस्तृता आरीपितेति यावत् कलिका कीरकः पुमानित्यमरः । व्यथयति पीडयति मामिति शेषः । तत् तस्मात् इह विरहविपदि अविरतम् अनवरतं मधुमधनस्य कृष्णस्य गुणानां स्मरणं मे मम शरणं गतिः । कस्याश्चिद् गोप्या उक्तिः ।

(१८५) मात्त इति । यदि पादे भगणात् तगणः, ततो भगणभगणौ तदनु गुरुद्वयं भवति, तदा इयं वासन्ती नाम वृत्तं गदिता उक्ता ।

(१८६) उदाहरति भ्रास्यदुभृङ्गीति । कंसारातौ कृष्णे वृष्यति सति निर्भरः

लीलालीला पल्लवविलसदस्तोत्तासैः

कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥ (१८६)

६ । द्विःसप्तच्छिदि लीला मूसौ भौ गौ चरणे चैत् ॥ (१८७)

मुग्धे ! यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला

तैलोक्याद्गुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः ।

तद्वन्द्यावनकुञ्जे गुञ्जदभृङ्गसनाथे

श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥ (१८८)

७ । स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ॥ (१८९)

सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं

लहरिभुजलया चारुफेनस्मितश्रीः ।

सुरहर ! कलयासत्तिमासाद्य किन्ते

प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥ (२००)

सातिशयाः ये मधुरा आलापाः ते एव उद्धीतानि उच्चैर्गीतानि तैः भोम्यन्तः भङ्गा
बस्यं तथाभूता, श्रीखण्डाद्रेः मलयाचलस्य अङ्गुतपवनैः अपूर्ववातैः मन्दान्दीला
ईषत्कम्पिता तथा पल्लवैः विलसन्तः ये हस्तानाम् उल्लासाः भुजलयाः तैः लीला-
लीला क्रीडाचपला इयं वासन्ती माधवीलता, वासन्ती माधवीलतेत्यमरः सदृशी
नृत्यता कृष्णेन समं नृत्यतीति भावः ।

(१८७) द्विरिति । चैत् यदि चरणे पादे समौ गणौ ततो मभौ गणौ तदनु
गुरुद्वयं भवति तदा सप्तसु सप्तसु वर्णेषु विच्छिन्ना लीला नाम वृत्तं स्यात् ।

(१८८) उदाहरति मुग्धे इति । हे मुग्धे ! यौवनस्य लक्ष्मीः श्रीः विद्युद-
विभ्रमवत् सौदान्मिनीस्फुरणवत् लीला चञ्चला, तैलोक्येषु अदभुतं रूपं यस्य तादृशः
गोविन्दः कृष्णः अतिदुरापः अतिशयेन दुष्प्राप्यः । तत् तस्मात् गुञ्जतिः भङ्गैः सनाथे
गुक्ते वन्द्यावनकुञ्जे श्रीनाथेन कृष्णेन समेता सङ्गता सती स्वच्छन्दं केलिं क्रीडां कुरु ।

(१८९) स्वरिति । यदि नौ नगणौ तदनु तौ तगणौ ततश्च गुरुद्वयं भवति
प्रतिपादयन्ति शेषः तदा स्वरभिदि सप्तभिः सप्तभिर्वर्णैः विच्छिन्ना नान्दीमुखी
नाम वृत्तं स्यात् ।

(२००) उदाहरति सरिति । हे सुरहर कृष्ण ! सरसेः मधुरैः खगकुलानां

८ । (इन्दुवदना) भजसनैः सगुरुयुग्मैः ॥ (२०१) इति छ० प०

९ । न न त जगुरुगैः सप्तयति (नदी) स्यात् ॥ (२०२) छ० प०

१० । (लक्ष्मी) रन्तविरामा मसौ तनौ गुरुयुग्मम् ॥ (२०३)

इति छ० प०

११ । त्रिन नगगिति वसुयति (सुपवित्रम्) ॥ (२०४) छ० प०

१२ । (मध्यक्षामा) युगदशविरमा न्यौ न्यौ गौ ॥ (२०५)

इति छ० प०

१३ । युगदिग्भिः (कुटिल) मिति सभौ न्यौ गौ चेत् ॥ (२०६)

इति छ० प०

पञ्चसङ्गानाम् आलापैः नान्दी मङ्गलमयी स्तुतिः सुखे यस्याः तादृशी लक्ष्यैः तरङ्गा एव मुजयीः लया अभिनयविशेषाः यस्यास्तथाभूता तथा चारवः फेना एव क्षितस्य श्रियः यस्याः तथाविधा भानुजा यमुना कलया अंशतः कियतांशेनेत्यर्थः ते तत्र आसन्ति सार्धं ध्यम् आसाद्य प्राप्य प्रमुदितहृदया हृष्टचित्ता सती इह किं वृत्त्यति ? ।

(२०१) इन्दुवदनेति । यस्य पादः भजसनैः गणैः ततश्च गुरुवर्णाभ्यां भवति तत् वृत्तम् इन्दुवदना नाम स्यात् ।

(२०२) ननेति । यस्य पादः ननतजगुरुगैः नयुगलतजगणैः गुरुद्वयेन च भवति तत् वृत्तं सप्तसु वर्णेषु यतियुक्तं नदी नाम स्यात् ।

(२०३) लक्ष्मीरिति । यस्य पादे मसौ मगणसगणौ ततः तनौ तगणनगणौ ततश्च गुरुद्वयं तत् वृत्तम् अन्तविरामा अन्तच्छिन्ना लक्ष्मीर्नाम स्यात् ।

(२०४) त्रिनेति । यस्य पादे त्रिनन गम् इति नगणचतुष्टयं ततो गुरुद्वयञ्च तत् वृत्तं वसुषु अष्टसवर्णेषु यतिमत् सुर्पावत्तं नाम स्यात् ।

(२०५) मध्यक्षामेति । यस्य पादे न्यौ मगणभगणौ न्यौ नगणयगणौ ततो गुरुद्वयं भवति, तत् वृत्तं युगदशविरमा चतुर्षु दशसु च वर्णेषु विरमा विच्छेदवती मध्यक्षामा नाम स्यात् ।

(२०६) युगादिग्भिरिति । चेत् यदि सभौ गणौ ततो न्यौ नगणयगणौ तद्वत् गुरुद्वयं भवति प्रतिपादमिति शेषः तत् वृत्तं युगादिग्भिः चतुर्भिर्दशभिश्च वर्णैः विच्छिन्नं कुटिलमिति नाम स्यात् ।

१४ । नजभजला गुरुश्च भवति (प्रमदा) ॥ (२०७) इति क० प०

१५ । सजसा यलौ गिति शरग्रहै (मञ्जरौ) ॥ (२०८)

इति क० प०

१६ । नजभजगै गुरुश्च वसुषट् (कुमारी) ॥ (२०९) क० प०

१७ । नरनरै लंगौ च रचितं (सुकेशरम्) ॥ (२१०) क० प०

१८ । न्यौ न्यौ लंगौ चेदिह भवति च (चन्द्रौरसः) ॥ (२११)

इति क० प०

१९ । (वासन्तीयं) स्यादिह खलु मती न्यौ गौ चेत् ॥ (२१२)

इति क० प०

२० । (चक्रपद) मिह भनननल गुरुभिः ॥ (२१३) क० प०

(२०७) नजिति । यस्य पादे नजभजला गुरुश्च नगणजगणभगणजगणासती लघुरेकी गुरुश्चैकः भवति, तत् वृत्तं प्रमदा नाम स्यात् ।

(२०८) सजसा इति । यस्य पादे सजसाः गणाः ततो यलौ यगणौ लघुश्च तदनु गुरुः, तत् वृत्तं शरग्रहैः पञ्चभिर्नवभिश्च वर्णैः विच्छिन्ना मञ्जरीति नाम स्यात् ।

(२०९) नजिति । यस्य पादे नजभजगैः नगणजगणभगणजगणैर्भ्यः परं गुरुणा सह गुरुश्च भवति, तत् वृत्तं वसुषट् अष्टभिर्षट्भिश्च वर्णैः विच्छिन्नेति भावः कुमारी नाम स्यात् ।

(२१०) नरनरैरिति । नरनरैः गणैः सह लंगौ लघुगुरुवर्णौ यस्य पादे सः तत् वृत्तं सुकेशरं नाम रचितं कथितम् ।

(२११) न्यौ इति । इह छन्दोग्रन्थे चेत् यदि न्यौ मगणभगणौ ततो न्यौ नगण-यगणौ ततश्च लंगौ लघुगुरुवर्णौ भवतः, तत् वृत्तं चन्द्रौरसो नाम भवति ।

(२१२) वासन्तीयमिति । इह ग्रन्थे चेत् यदि मती मगणतगणौ ततो न्यौ नग-यगणौ ततश्च गौ गुरुद्वयं भवति प्रतिपादमिति श्रेष्ठः तत् वृत्तं वासन्तीयं स्यात् ।

(२१३) चक्रपदमिति । इह ग्रन्थे भनननलगुरुभिः भनननगणत्रययल्लघुगुरुभिः यस्य पादो भवति तत् वृत्तं चक्रपदं नाम स्यात् ।

अतिशर्करौ । (३२०६८)

(पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः)

१ । गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ॥ (२१४)

मलयजतिलकसमुदितशशिकला

ब्रजयुवतिलसदलिकगगनगता ।

सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं

व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥ (२१५)

२ । स्रगियमपि च रसनवरचितयतिः ॥ (२१६)

अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी

मृदिमवसतिरनपगतपरिमला ।

स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा

सुमुखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥ (२१७)

(२१४) गुर्विति । इह ग्रन्थे गुरुनिधनमनुलघुः गुरुवर्णः निधने अन्ते यस्य तादृशः अनुश्रुतदर्शसंख्य इत्यर्थः लघुवर्णः यत्र प्रतिपादमिति शेषः तथाभूता शशिकला नाम वृत्तं स्यात् ।

(२१५) उदाहरति मलयेति । ब्रजयुवतीनां ब्रजाङ्गनानां लसत् विकसत् चारु इत्यर्थः अलिकं ललाटं ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः । तदेव गगनम् आकाशं बद्धता तत्र स्थितेत्यर्थः मलयजतिलकं चन्दनतिलकमेव समुदिता उदयं प्राप्ता शशिकला चन्द्रकला सरसिजनयनस्य पद्मनेत्रस्य कृष्णस्य हृदयमेव सलिलनिधिः सागरः वं विततेन विस्तृतेन रभसेन हर्षेण रमसी वेगहर्षयोरिति मेदिनी परितरलं परितः सर्वत्र वरलं चञ्चलं व्यतनुत अकरोत् । महीदधेः पूर इवेन्दुदर्शनस्य गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनीति रघुवंशः ।

(२१६) स्रगियमिति । इयं शशिकला रसेषु पटुसु नवसु च रुचिता कृता यतिर्विच्छेदी यत्र तथाभूता चेदिति शेषः तदा खक् नाम वृत्तं भवति ।

(२१७) उदाहरति अथीति । अयि सुमुखि ! सुवदने ! सहचरि ! सखि ! रुचिरतरगुणमयी अतिसौन्दर्यवतीत्यर्थः अतिशीभजनतनुमयी च मृदिमः मार्दवस्त्व वक्षितिराश्रयः अतिकीमलित्यर्थः अनपगतपरिमला सौरभशालिनीत्यर्थः विलसन्

३ । वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥ (२१८)

नरकरिपुरवतु निखिलसुरगतिः

अमितमहिमभरसहजनिवसतिः ।

अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः

सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥ (२१९)

४ । न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ (२२०)

सृगमदक्षतचर्चा पीतकौषेयवासा

रुचिरशिखिशिखण्डावद्धधम्मिल्लपाशा ।

अवृजु निहितमंसे वंशमुत्काणयन्ती

धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥ (२२१)

सुरन् अनुपमः अतुल्यः रसीऽनुरागः अन्यत्र मकरन्दः यस्यास्तथाभूता सखिब मालिब
सुदितं हृष्टं यत् दनुजदलनस्य कृष्णस्य हृदयं तत्र निवस वसे कुरु । कृष्णं भजति
भावः ।

(२१८) वसिति । इयं शशिकला वसुषु अष्टसु सुनिषु सप्तसु यतिर्विरागी
यत्र तादृशी चेत् मणिगुणनिकरो नाम वृत्तं स्यात् ।

(२१९) उदाहरति नरकेति । निखिलानां सर्वेषां सुराणां देवानां गतिः आश्रयः
नाथ इति यावत् अमितानाम् अपरिमितानां सहस्रां भरस्य अतिशयस्य सहजनि-
वसतिः निसर्गास्पदम् अनवधीनां मणीनां समश्रवणानां गुणनिकरैः शुक्लकृष्णादि-
वर्णैः सौन्दर्यातिशयैश्च परिचितः श्वेतीरक्तस्तथापीत इदानीं कृष्णतां गत इत्यनेन
नानावर्णत्वस्य प्रतिपादितत्वात् सौन्दर्यातिशयवत्त्वाच्च अन्यत्र बहुरत्नाधारत्वादिति
भावः विख्यातः शोभितश्चेत्यर्थः सरिदधिपतिरिव समुद्र इव धृतः गृहीतः तन्वाः
शरीरस्य विभवः सहजना येन तथाभूतः नरकरिपुः नरकास्य भूमिसुतस्य नरकाणां
निरयाणाञ्च रिपुः संहर्तृत्वर्थः कृष्णः अवतु रजतु ।

(२२०) नवेति । ननमययुता नगणइयेन ततो मगणेन ततश्च याभ्यां गणाभ्यां
युता भोगिलोकैः भोगिभिरष्टाभिः लोकैः सप्तभिश्च-वर्णैः क्लिप्नेति शेषः इयं मालिनी
नाम वृत्तं स्यात् ।

(२२१) उदाहरति । सृगमदेन कस्तूरिकया कृता चर्चा अङ्गरागो यया यस्यां
वा तथाक्ता कस्तूरीकृताङ्गरागित्यर्थः पीतं यत् कौषेयं कनिकीर्षीत्यं वासः वसनं

५ । एकन्यूनी विद्युन्मालापादौ चेत्तलीलाखिलः ॥ (२२२)
 पायाद् वो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षीचक्रं
 रासोल्लासक्रीडनोपौभिः सार्द्धं लीलाखिलः ।
 मन्दाकिन्या तीरोपान्ते खैरक्रीडाभिर्लोली
 यद्ददु देवानामौशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥ (२२३)
 मा कान्ते ! पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सौः
 कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
 क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्रायात्
 तस्माद् ध्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥ (२२४)
 इति कण्ठाभरणः ॥

यस्याः तथाभूता पीताम्बरवर्णः कचिरैः मनोज्ञैः शिखिशिखरैः मधूरपिच्छैः आवडः
 रञ्जित इति भावः धम्मिल्लः संयतकेशः पाश इव यस्यास्तादृशी धम्मिल्लाः संयताः
 कक्षा इत्यमरः । अनृजु वक्तुं यथा तथा अंशे स्तम्भदेशे निहितं वंशं वेषुम् उत्-
 क्राणयन्ती उच्चैर्वाद्यन्ती मालिनी धृतमाल्या अतएव धृता मधुरिपोः कृष्णस्य लीला
 यथा तथाभूता राधा पातु रञ्जतु अस्मानिति शेषः ।

(२२२) एकेति । विद्युन्मालायाः सो मो गो गो विद्युन्माला इत्युक्तलक्षणायाः
 पादौ चरणौ एकेन वर्णेन न्यूनी क्षीनौ चेत् लीलाखिलो नाम वृत्तं स्यात् ।

(२२३) उदाहरति पायादिति । मन्दाकिन्याः स्वर्गज्ञायाः तीरोपान्ते खैर-
 क्रीडाभिः स्वेच्छाविहारिणीभिः खेलन्तीभिः क्रीडन्तीभिः स्वर्वेश्याभिः अप्सरोभिः
 लीलः साभिलाषः सलण इति यावत् लीलश्लसलणयोरित्यमरः । देवानामौशी
 देवेन्द्री यद्वत् यथा, तथा कालिन्दी यमुना तस्याः कूलक्षीचक्रं तीरभूमौ रासी-
 न्नासेन क्रीडन्त्यः वा गोष्ठः ताभिः सार्द्धं लीलया खेलतीति तथाभूतः गोविन्दः
 कृष्णः वः युष्मान् पायात् अव्यात् ।

(२२४) मा कान्ते इति । हे कान्ते ! पक्षस्य अन्ते पूर्णमास्यवसाने पर्या-
 काशे समन्तात् आकाशमध्ये इत्यर्थः अनावृते इति भावः देशे प्रदेशे इत्यर्थः रात्रौ
 रजन्यां मा स्वाप्सौः शयनं मा कुरु, शयने विपदमाह कान्तमिति । चेत् यदि राहुः
 क्षुत्क्षामः क्षुधाकर्तुः इतश्च इतश्च प्राटन् पर्यटन् सन् तव कान्तं कमनीयं वक्तुं पूर्णं

६ । विपिनतिलकं न स न रेफयुग्मैर्भवेत् ॥ (२२५)

विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे

मधुकृतमदैर्मधुकरैः कृणञ्जितम् ।

मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन्

व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म सुग्धो हरिः ॥ (२२६)

७ । तूष्णकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥ (२२७)

सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं

पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूष्णकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥ (२२८)

चन्द्रं वृत्तं जातं मला प्राच्यात् यसेत् । तस्मात् ध्वान्ते तिमिरे अन्वकाराच्छन्ने
इति यावत् दृश्यस्य अट्टस्य अन्ते उपरिदिशे एकान्ते विजने श्रव्या श्रयनं
कर्त्तव्या ।

(२२५) विपिनेति । नसनरेफयुग्मैः नगणसगणनगणरगणयुगलैः यस्य पादो
भवेत् तत् वृत्तं विपिनतिलकं नाम ।

(२२६) उदाहरति विपिनेति । सुग्धः सुन्दरः मोहनरूप इत्यर्थः हरिः कृष्णः
वसन्तागमे मधुना कौसुमेन कृतः मदः उल्लासी येषां तथाभूतैः अतएव कृणञ्जिः
गुञ्जिः मधुकरैः भ्रमरैः वृत्तं व्याप्तं विकसितं विपिनतिलकं वनतिलपुष्पं मलय-
मरुता मलयपवनेन रचितं कृतं लास्यं नर्तनं यस्य तादृशं कम्पितमित्यर्थः लास्यं
श्रुत्यच्च नर्तने इत्यमरः । आलीकयन् पश्यन् व्रजयुवतिभिः गोपीभिः विहरति
अं विजहार ।

(२२७) तूष्णकमिति । अन्तिमम् अन्त्यवर्णं विना अन्त्यवर्णहीनमित्यर्थः समा-
निकायाः ग्लौ रजौ समानिका तु इति लक्षणायाः पदद्वयं चरणयुगलं तूष्णकं नाम
वृत्तं स्यात् ।

(२२८) उदाहरति सेति । हे कलानिधे ! कलानां चतुःषष्टिविद्यानां काम-
विद्यानां निधे ! आश्रय ! अभिज्ञेत्यर्थः माधव ! कृष्ण ! साराधा अद्य माधवे वैशाखे
मासि त्वया विना तद्विरहेणेत्यर्थः विकाशि विकस्वरम् अतएव भृङ्गैः पूरितं

वृत्तिः १५ ।

द्वितीयः स्तवकः ।

६। स्त्री मो यो चेद्भवेयुः सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ (२२६)
 विच्छेदे तु सुरारे ! पाण्डु प्रकाशा कृशाङ्गी
 स्नानच्छायां दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ॥
 राधाभ्योदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा
 किञ्चार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥ (२३०)

६। चित्रा नाम कन्दश्चित्तञ्चेत् त्रयो मा यकारौ ॥ (२३१)
 गोपालोलीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्तं
 खेलन्मुक्ताहारारण्यस्रग्लसमूर्द्धचित्रा ।
 कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं
 कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्न जाने ॥ (२३२)

पञ्चबाणस्य कामस्य सुवर्णकेतकं स्वर्णकेतकीपुष्पं बाणजालैः शरनिचयैः पूर्णं
 हेमतुणकं स्वर्णतुण्डीरभूतं वितर्क्य विशेषेण तर्कयित्वा सम्भाव्येत्यर्थः निर्भरम् अति-
 मात्रं मोहं मूर्च्छाम् एति प्राप्नोति ।

(२२६) साविति । पादे स्त्री मगणरगणौ ततः मगणः तदनु यगणद्वयम् एते
 गणाः भवेयुः चेत् यदि, तदा सप्ताष्टकैः सप्तभिरष्टभिश्च वर्णैर्विच्छिन्ना चन्द्रलेखा
 नाम उक्तं स्यात् ।

(२३०) उदाहरति विच्छेदे इति । कृष्णं प्रति कस्याश्चित् राधासख्या उक्तिः ।
 हे सुरारे कृष्ण ! सा राधा ते तव विरहे पाण्डुः प्रकाशः कान्तिर्यस्याः तथाभूता
 कृशाङ्गी तथा स्नाना मलिना क्वाया कान्तिः शोभेति यावत् यस्य तादृशः दुकूलं
 वस्त्रं बिभ्रती परिदधाना न भ्राजते न शोभते । किञ्च आर्त्ता कातरा सती
 अभ्योदस्य नेत्रस्य गर्भे लीना चन्द्रलेखा यथा चन्द्रकलेव त्वां स्मरन्ती ध्यायन्ती
 जीवयोगं धत्ते प्राणान् धारयति ध्रुवम् उत्प्रेक्षे ।

(२३१) चित्रेति । चेत् यदि त्रयो मा मगणाः यकारौ यगणौ च पादे स्युः,
 तदा तत् चित्रम् अपूर्वं मनीहरमित्यर्थः कन्दः चित्रा नाम भवति ।

(२३२) उदाहरति गोपेति । कलिन्दस्य सूर्यस्य आत्मजाया यमुनाया अने
 तटे इत्यर्थः गोपानां गोपबालकानाम् आलीभिः सहैः गवां पालीभिः सहैर्वा या
 लीला विहारः तव लीला साभिलाषा खेलन् चलन् दीलायमान इत्यर्थः मुक्ताहारः

१० । भवति नजौ भजौ र सहितौ (प्रभद्रकम्) ॥ (२३३) छ० प०

११ । सजना नयौ शरदशयति रि य (मिला) ॥ (२३४) छ० प०

१२ । (चन्द्रकान्ताभिधा) रौ म् सौ यो विरमः खराष्टौ ॥ (२३५)

इति छ० प०

१३ । ननतभरकृताष्ट खरै (रूपमालिनी) ॥ (२३६) छ० प०

१४ । (ऋषभाख्य) मेतदुदितं सयसा सयौ चेत् ॥ (२३७) छ० प०

१५ । कथयन्ति (मानसहंस) नाम सजौ जभराः ॥ (२३८)

इति छ० प०

यव तादृशी तथा आरण्यस्रजा वनमालया लसता शोभमानेन मूर्द्धा शिरसा चित्वा
अद्भुतरूपा कंसारातेः कणस्य मूर्त्तिः यद्वत् यथा वर्त्तते स्मेति शेषः इयं मूर्त्तिः
तद्वत् मे सम हृदि क्रीडति, अस्मात् हृदयदेशे हरिमूर्त्तिं क्रीडनात् हरिस्मरणदिति
भावः अन्यः स्वर्गः मीची वा कः विद्यते ? तत् न जाते । एतदेव हरिस्मरणं स्वर्गं
मोक्षं नान्य इति भावः ।

(२३३) भवतीति । नजौ भजौ रसहितौ नगणजगणभगणजगणरगणाः पादे
बहिः स्युः तदा तत् वृत्तं प्रभद्रकं नाम भवति ।

(२३४) सजना इति । यस्य पादे सजना सगणजगणनगणाः ततो न यौ
नगणयगणौ शरेषु पञ्चसु दशसु च यतिर्विरामी यस्यास्तादृशी इयम् एता नाम
वृत्तं स्यात् ।

(२३५) चन्द्रेति । यस्य पादे रौ रगणौ म् सौ भगणसगणौ यश्च यगणश्च,
तथा खराष्टौ खरेषु सप्तसु अष्टसु च विरामः विच्छेदः, तदा तत् वृत्तं चन्द्रकान्ता
अभिधा नाम ।

(२३६) ननेति । नगणद्वयं तगणभगणरगणैः कृता रचिता उपमालिनी नाम
वृत्तं स्यात् अत्र अष्टखरैः अष्टाभिः खरैः सप्तभिश्च वर्णैः विराम इत्यर्थः ।

(२३७) ऋषभाख्यमिति । चेत् यदि पादे स यसा सजौ सगणयगणसगणैः
परं सजौ गणौ भवतः, तदा एतत् वृत्तम् ऋषभ नाम उदितम् उक्तम् ।

(२३८) कथयन्तीति । यस्य पादे सजौ सगणजगणौ ततो जभराः जगण-
भगणरगणाः सन्ति तत् वृत्तं मानसहंस नाम कथयन्ति बुधा इति शेषः ।

१६ । सगणैः शिववक्तृमितै र्गदिता (नलिनी) ॥ (२३८) छ० प०
 १७ । शंस (निशिपालक) मिदं भजसनाश्वरः ॥ (२४०) छ० प०

अष्टिः । [६५५३६]

(षोडशाक्षरा वृत्तिः)

- १ । चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ॥ (२४१)
 विद्रुमारुणाधरौष्ठशोभि वेणुवाद्यहृष्ट-
 वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ! ।
 त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव ! ।
 वन्यपुष्पचित्तकेश ! संस्मरामि गोपवेश ! ॥ (२४२)
 २ । भ्रतिनगैः स्वरात् खसृषभगजविलसितम् ॥ (२४३)

(२३८) सगणैरिति । शिववक्तृमितैः शिववक्त्राणि पञ्च तन्मितैः सगणैः
 प्रतिपादयति शेषः यत् वृत्तं सा नलिनी नाम गदिता कथिता ।

(२४०) शंसति । यस्य पादे भजसना रश्च भगणजगणसगणनगणरगणाः
 स्फुरित्यर्थः इदं वृत्तं निशिपालकं शंस कथय ।

(२४१) चित्रेति । समानिकायाः ग्लौ रजौ समानिकाविति लक्षणायाः
 पदद्वयन्तु चरणद्वयमेव एवकारार्थन्तु शब्दः । चित्रसंज्ञं चित्रनामकं वृत्तम् ईरि-
 तम् उक्तम् ।

(२४२) उदाहरति विद्रुमेति । विद्रुमः प्रवालः तद्वत् अरुणः रक्तः यः अध-
 रौष्ठः तस्मिन् शोभते इति तथोक्तं यत् वेणुवाद्यं तेन हृष्टानाम् उत्तसितानां
 वल्लवीजनानाम् अङ्गसङ्गेन जातम् उत्पन्नं मुग्धं सुन्दरं कण्टकं रोमाञ्चः यच्च ताड-
 शम् अङ्गं यस्य तत्सम्बोधने हे वासुदेव ! वसुदेवसुत ! हे पुण्यलभ्यपाद ! पुण्यै
 सुकृतैः लभ्यः पादः यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ, हे देव ! हे वन्यपुष्पचित्तकेश ! वन्यैः
 पुष्पैः चित्रा मनोहराः केशा यस्य तत् सम्बुद्धौ, हे गोपवेश ! सदैव सततमेव त्वां
 संस्मरामि ।

(२४३) भेति । भ्रतिनगैः भगणरगणनगणतयात् परं गुरुणा ऋषभगज-
 विलसितं नाम वृत्तं स्यात् अथ स्वरात् सप्तमवर्णात् परं खं शून्यं यतिरिति
 यावत् ।

यो हरिरुच्चखान खरतरनखशिखरैः

दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् ।

किं न्विह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान्

कंसनिदेशदृष्टपृष्ठभगजविलसितम् ॥ (२४४)

गजतुरगविलसितमिति शब्धौ ।

३ । भात् स म त न गैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥ (२४५)

दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता

यद् भुजपरिघत्नाता याता साध्वसविगमम् ।

दीव्यति दिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने

गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥ (२४६)

४ । प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥ (२४७)

(२४४) उदाहरति य इति । यः हरिः खरतरैः तौच्छतरैः नखशिखरैः नखाद्यैः दुर्जयस्य जेतुमशक्यस्य सुरासुरैरपीति शेषः दैत्यसिंहस्य हिरण्यकशिपोः सुविकटम् अतिकठिनं हृदयतटं हृत्पिण्डम् उच्चखान विददार, एष हरिः अखिलं समस्तं कंसस्य निदेशेन आज्ञया दृष्ट्यतीः सदर्पयो अष्टभः वृषरूपोऽरिष्टासुरः गजः कुवलयपीडाख्यः तयोः विलसितं विक्रीडितं संग्रामे विवरणमिति यावत् यत् अपहृतवान् नाशयामास इह जगति इदं किं चिवम् आश्चर्यं नु वितर्के सिंहहन्तुर्नगजवधौ न विस्मयमावहतीति भावः ।

(२४५) भादिति । भात् भगणात् परं समतनगैः सगणमगणतगणनमणैः ततो गुरुण्येकेन इह यन्त्रे चकिता नाम वृत्तं स्यात् अष्टच्छेदे अष्टसु विरामे सतीत्यर्थः ।

(२४६) उदाहरति दुर्जयेति । दुर्जयानां दनुजानां दानवानां श्रेण्या या दुश्चेष्टाः अत्याचाराः तासां शतैः चकिता उपद्रुता दिविषदां देवानां माला गणः यस्य भुजौ एव परिघौ अर्गलौ ताभ्यां वाता रक्षिता अतएव साध्वसविगमं भयाभावं याता प्राप्ता निर्भयौकतेति यावत् शश्वत् सतत नन्दनविपिने दीव्यति विहरति, भवरिपुतः संसारशत्रोः भीता यूयं तं कृष्णं शरणं गच्छत प्राप्नुत ।

(२४७) प्रमाणिकेति । प्रमाणिकायाः प्रमाणिका नरौ लगाविति लक्षणायाः पदद्वयं चरणयुगलं पञ्चचामरं नाम वृत्तं वदन्ति ।

सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते

लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभ वल्लवीकरप्रपञ्चचामर-

स्फुरत् समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥ (२४८)

५ । भौ नो ज्ञौ गो मदनललिता वेदैः षडृतुभिः ॥ (२४९)

विभ्रष्टस्त्रग् गलितचिकुरा धौताधरपुटा

ग्लायत् पत्रावलिकुचतटोच्छासोर्मितरला ।

राधात्यर्थं मदनललितान्दोलाऽलसवपुः

कांसाराते रतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥ (२५०)

(२४८) उदाहरति । विचित्रैः विविधैः रत्नैः मण्डिते रञ्जिते लसता श्रीभ-
मानेन वितानेन चन्द्रातपेन भूषिते सुरद्रूपां देवतरुणां कल्पवृक्षाणामित्यर्थः
मूलं यत् मण्डपं मन्दिरं तस्मिन् सलीलेन सविलासेन विभ्रमेण भङ्गिविशेषेण
अलसं मन्यरं सुराङ्गनाभा देवाङ्गनासदृशः या वल्लव्यः गोप्यः तासां करप्रपञ्चेन
यानि चामराणि धृतानीति शेषः तेभ्यः स्फुरन् यः समीरः वायुः तेन वीजितं तम्
अच्युतं कृष्णं सदा भजामि ।

(२४९) आविति । यस्य मगणभगणौ ततो नगणः तदनु नगणमगणौ ततश्च
गुरुः, तद्वृत्तं मदनललिता नाम स्यात् तत्र वेदैः चतुर्भिः षड्भिः पुनः षड्भिश्च
वर्णैः यतिः भवति ।

(२५०) उदाहरति विभ्रष्टेति । राधा अत्यर्थम् अतिशयेन मदनललितेन
कामव्यापारेण य आन्दोलः क्षोभः तेन अलसं मन्यरं वपुः शरीरं यस्यास्तथाभूत
अतएव विभ्रष्टा च्युता स्रक् माल्यं यस्याः तथोक्ता गलितचिकुरा खलितकेशा,
धौतं चालितं रागहीनमित्यर्थः अधरपुटं यस्यास्तथोक्ता अधररसपानादिति भावः,
तथा ग्लायन्त्यः ग्लानिं गच्छन्त्यः पत्रावल्यः ययोः मर्दनातिशयादिति भावः तथा-
भूतयोः कुचतटयोः पथीधरतटयोः उच्छासोर्मिभिः निश्वासभरचपला क्लान्ति-
जनितनिश्वासभरेण कम्पितपथीधरेति भावः सती कांसारातेः कृष्णस्य अतिचटुलम्
अतिचपलं रतिरसं रागातिरेकं चक्रे कृतवती अहो आश्चर्यं तादृशीं सुरतसृदितां
राधां दृष्ट्वा पुनरपि कृष्णः सन्मथवशंवदोऽभवदिति भावः ।

६ । नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ (२५१)

स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि ! नौतिरम्यं

तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।

भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं

सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवामि नित्यम् ॥ (२५२)

७ । यमौ नः स्त्री गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ॥ (२५३)

भुजोत्क्षेपः शून्ये चलबलयभङ्गारयुक्तो

मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः ।

स्मितं वक्त्रेऽकस्माद् दृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला

हरौ जीयादौटक् प्रवरललितं वल्लवौनाम् ॥ (२५४)

(२५१) नजिति । गयुक्तैः गुर्वचरयुतैः नजभजरैः नगणजगणभगणजगण-
रगणैः परं गुण्या वर्णेनेति यावत् यस्य पादौ भवति तत् वृत्तं सदा वाणिनी
नाम भवति ।

(२५२) उदाहरति स्फुरत्विति । ननु वाणि ! हे सरस्वति ! अद्य मम
आनने तव चरणयोः पादयोः प्रसादस्य कृपायाः परिपाकतः फलेनेत्यर्थः नीति-
रम्यं सुनयसम्पन्नं कवित्वं स्फुरतु येन अहं स्वरचितैः स्तवैः स्तुतिवचनैः भवजल-
राशिपारकरणक्षमं संसाराच्चित्तरणकरमित्यर्थः मुकुन्दं कृष्णं सततं नित्यं प्रति-
दिनं स्तवामि कीर्त्तयामि ।

(२५३) यमाविति । यस्य पादे यमौ नः यगणभगणनगणा इत्यर्थः ततः स्त्री
सगणरगणौ तदनु गश्च गुणश्च, तत् वृत्तं प्रवरललितं नाम भवति ।

(२५४) उदाहरति भुजोत्क्षेप इति । शून्ये आकाशे चलबलयभङ्गारयुक्तः
चलबलयध्वनिसहितः भुजोत्क्षेपः बाहुप्रसारणमित्यर्थः आक्षेपलौल्यादिति
भावः प्रकटितः प्रकाशितः तुलाकोटिनादः नूपुरध्वनिर्यच्च तथाभूतः मुधा
सिन्ध्या अकारणमिति यावत् पादन्यासः पदविक्षेपः, अकस्मात् अकारणं सहते-
त्यर्थः वक्त्रे वदने स्मितं मन्दहासः तथा दृशि नेत्रे पटुकटाक्षाणां चटुलापाङ्गदर्श-
नानां या क्षमिः परम्परा सैव लीला विलासः ईडक् इत्यभूतं वल्लवौनां गोपीनां
हरौ कृष्णे कृष्णं प्रतीत्यर्थः प्रवरम् उत्कृष्टं मनीहरमित्यर्थः ललितं विचित्रितं

- ८। द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ॥ (२५५)
 तरणिदुहितटरुचिरतरवसतिः
 अमरमुनिमुखजनविहितनुतिरिह ।
 मुररिपुरभिनवजलधररुचितनुः
 अचलधृतिरुदयति सुकृति हृदि खलु ॥ (२५६)
 ९। गरुडरुतं न जी भ ज त गा यदा स्युस्तदा ॥ (२५७)
 अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनिः
 गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्तासने ।
 धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः
 स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥ (२५८)

विशेषः जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । सुकुमारतयाङ्गानां वित्यासी ललितं
 विदुरिति दर्पणः ।

(२५५) द्विगुणितेति । इह यत्न्ये द्विगुणिताः द्वाभ्यां संख्याता वसवः अष्टौ
 लघवः लघुवर्णाः तैः षोडशभिर्लघुचरैः इत्यर्थः अचलधृतिर्नाम वृत्तं स्यात् ।
 (२५६) उदाहरति तरणीति । तरणिः सूर्यः तस्य दुहिता यमुना तस्यास्तटे
 रुचिरतरा अतिमनोहरा इत्यर्थः वसतिः आश्रयस्थानं कुञ्जगृहमिति यावत् यस्य
 तथोक्तः, अमरैः देवैः मुनिमुखैः ऋषिमुखैरित्यर्थः जनैः विहिता कृता नुतिः
 स्तुतिर्यस्य तथोक्तः देवमुनिभिः स्तूयमान इत्यर्थः अभिनवो यो जलधरो मेघः तद्वत्
 रुचिः कान्तिर्यस्यास्तादृशी तनुर्यस्य तथाभूतः नवनौरदकान्तिरित्यर्थः तथा अचला
 धृतिः सन्तोषो यस्य तथाभूतः वा अचले पर्वते गोवर्द्धने धृतिर्धारणं यस्य तथाविध-
 मुररिपुः कृष्णः इह जगति सुकृतिनां पुण्यवतां हृदि हृदये उदयति खलु
 तिष्ठत्येव ।

(२५७) गरुडेति । यदा पादे नजी नगणजगणौ ततो भजतगाः भगणजगण-
 तगणा गुरुय स्युः, तदा गरुडरुतं नाम वृत्तं स्यात् ।
 (२५८) उदाहरति अमरेति । अमरा देवा एव मयूराः तेषां मानसस्य
 चित्तस्य मुदे उल्लासाय पयोदध्वनिः मेघगर्जितं सुरादयः असुरा एव भुजगेन्द्राः

१० । संकथिता भरौ नरनगाश्च (धीरललिता) ॥ (२५८)

इति क० प०

११ । पञ्चभकारयुता (ऽश्वगति) यदि चान्यगुरुः ॥ (२६०)

इति क० प०

१२ । नजर भमेन गेन च स्यान् (मणिकल्पलता) ॥ (२६१)

इति क० प०

१३ । यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद् (रूपं) नाम ॥

(२६२) इति क० प०

१४ । भो रयना नगौ च यस्यां (वरयुवति) रियम् ॥ (२६३)

इति क० प०

नागेन्द्रास्तकादयः तेषां सन्नासने भीषणे गरुडरुतं गरुडस्य पचीन्द्रस्य रवः, तथा धरण्या भरावतारविधौ भारहरणव्यापारे डिण्डिमाङ्गवरः वाद्यविशेषनिस्सनः डिण्डिमः स्यादेकवादी गुरुमर्दल इत्यपीति शब्दरत्नावली कंसस्य रङ्गभुवि संग्रा-
माङ्गणे हरेः कृष्णस्य स प्रसिद्धः सिंहनादः जयति ।

(२५८) संकथितेति । यस्य पादे भरौ भगणरगणौ तदनु नरनगाः नगण-
रगणनगणेश्वरः परं गुरुवर्णः, तद्वृत्तं धीरललिता नाम संकथिता उक्ता ।

(२६०) पञ्चेति । यदि अन्यो वर्णः गुरुः स्यात् तदा पञ्चभिः भकारैः भगणैः
युता अश्वगतिर्नाम वृत्तं स्यात् ।

(२६१) यस्य पादः नजरभमेन गेन च नगणजगणरगणभगणइत्यात् परं गुरुणा
भवति, तत् वृत्तं मणिकल्पलता स्यात् ।

(२६२) यस्मिन्निति । यस्मिन् पादे सर्वे गा गुरवः राजन्ते तत् वृत्तं ब्रह्माद्यं
रूपं ब्रह्मरूपमित्यर्थः नाम स्यात् ।

(२६३) भो रयना इति । यस्यां भगणरगणयगणनगणाः ततश्च नगणौ गुरुश्च
इयं वरयुवतिर्नाम वृत्तं स्यात् ।

अत्यष्टिः । [१३१०७२]

(सप्तदशाक्षरा वृत्तिः)

१ । रसै रुद्रैश्छिन्ना य म न स भला गः शिखरिणी ॥ (२६४)

करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणीदृश्यतिशिरोः

विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।

इति तस्यज्ञोपानुचितनिभृतालापजनितं

स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥ (२६५)

२ । ज सौ ज स य ला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ (२६६)

दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुस्यपृथ्वीभरं

जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्याशु यः ।

स एष जगतां गतिर्दरितभारमस्मादृशां

हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥ (२६७)

(२६४) रसैरिति । यस्य पादे यमनसभलागः यगणसगणनगणसगणभमणेभ्यः परं लघुरेको गुरुश्चैकः, सा रसैः षड्भिः रुद्रैः एकादशभिश्च छिन्ना विच्छेदवती शिखरिणी नाम वृत्तं स्यात् ।

(२६५) उदाहरति करादिति । ननु भीः इंद्रश्च अतिमहत्त्वादतिदुर्बले शिखरिणि पर्वते गोवर्द्धने इत्यर्थः अस्य अतिशिरोः अतिबालकस्य करात् हस्तात् भ्रष्टे पतिते सति विलीनाः स्मः सत्यं वयं निषिष्टा भवान्मो निश्चितं, तद् तस्मात् अखिलैः सर्वैः अस्माभिः नियतम् अवश्यम् अवधेयम् अवहितैः भाव्यम् । इतीत्वं वस्यतां विभ्यतां गोपानाम् अनुचितैः अयुक्तैः निभृतैः आलापैः अन्योन्यसंलापैः जनितं स्मितं बिभ्रत् गोवर्द्धनधरो देवः कृष्णः जगत् अवतु रचतु ।

(२६६) जसाविति । यस्य पादे जसौ जगणसगणौ ततो जसयला जगण-सगणयगणा लघुः गुरुश्च स्यात् तत् वृत्तं वसुषु अष्टसु ग्रहेषु नवसु च यतियंसां तेषामृता पृथ्वी नाम स्यात् ।

(२६७) उदाहरति दुरन्तेति । यः यदुकुले अवतीर्य निजलीलया आशु शीघ्रं दुरन्तानां दनुजेश्वराणां दैत्येन्द्राणां प्रकरेण समूहेन दुस्सा या पृथ्वी यस्या भरः तं

३ । दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भ र न भ न लगैः ॥ (२६८)

नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं

पश्य सुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।

एष च तच्चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो

वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥ (२६९)

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः

पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥ *

इति भारवौ ।

वंशपत्रपतितैति केचित् ।

४ । मन्दाक्रान्तास्वधिरसनगैर्मी भनौ गौ ययुग्मम् ॥ (२७०)

जहार, जगतां गतिः नाथः स एष हरिः कृष्णः स्तुतयः सत्वाः स्मरणानि च चाटवः
प्रयोक्तव्यः तैः तोषितः तुष्टिः नीतः सन् अस्मादृशां दुरितभारं पापराशिं हरि-
ष्यति नाशयिष्यति ।

(२६८) दिङ्मुनीति । यस्य पादौ भरणभनलगैः भगणारगणनगणभगण-
नगराभ्यः परं लघुगुरुभ्यां भवति तत् वृत्तं दिङ्मुनि दशसु सप्तसु च विच्छिन्न-
मित्यर्थः वंशपत्रपतितं नाम भवति ।

(२६९) उदाहरति नूतनेति । हे सुकुन्द ! कृष्ण ! नूतनवंशपत्रेषु धतितं
रजनिजललवं निशाशिशिरविन्दुः उत्तममरकतगम् उत्कृष्टमरकतस्थितं मौक्तिक-
मिव पश्य अवलोक्य । एष च चकोरनिकरः मुदितः हृष्टः सन् चन्द्रकिरणैः
वान्तम् अमृतकणमिव अवेत्य विदित्वा प्रपिबति ।

* सम्प्रतीति । इहाद्वौ विविधाः नानाविधाः शिखरमणीनां शृङ्गस्थितानां
रत्नानां रुचः कान्तयः सम्प्रति शरत्कामये इत्यर्थः क्षीणपयसि जलशून्ये अतएव
लघुनि अतएव भिदां मेदम् उपेयुषि प्राप्तवति जलधरपटले मेघवन्दे कथमपि
शनकैः मन्दं मन्दं लब्धं जन्म यस्य तथोक्तम् उत्पन्नमित्यर्थः खण्डितविग्रहं द्विवि-
धविग्रहं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं सम्पादयितुं विभवः समर्थाः भवन्ति ।

प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यैः
मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वक्ष्यतामिति बाला ।
एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां
प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥ (२७१)
५। न स म र स ला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ॥ (२७२)
व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा भ्रुवं हरिणीगणादु
ब्रजसृगदृशां सन्दोहस्योत्तसन्नयनश्रियम् ।
यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
व्यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षे विलोलविलोचनम् ॥ (२७३)

(२७०) मन्दाक्रान्तेति । यस्य पादे मगणा भनौ भगणनगणौ ततो गुरुद्वयं
तदनु यगणद्वयं तत् वृत्तम् अम्बुधिरसनगैः चतुर्भिः षड्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं
मन्दाक्रान्ता नाम स्यात् ।

(२७१) उदाहरति प्रेमालापैरिति । बाला मुग्धा कान्ता प्रेमालापैः प्रेम-
व्यञ्जकवचनैः प्रियाणां वस्तूनां वितरणैः दानैः तथा आलिङ्गनाद्यैः प्रीणिता प्रीतिं
गमिता सन्तोषितेत्यर्थः तदनु तदनन्तरं मन्दं यथा तथा न तु दृढमिति भावः
आक्रान्ता आसक्तिं नीता सती वक्ष्यतां वक्ष्यवदताम् एति प्राप्नोति राधिकायाः
सखीनाम् एवम् इत्यं शिक्षावचनमेव सुधा अमृतं तथा प्रीतः अतएव स्मितेन
सुन्दरं वदनं यस्य तथाभूतः देवकीनन्दनः कृष्णः नः अस्मान् पायात् रचतु ।

(२७२) नसेति । यस्य पादे नसमरसलागः नगणसगणमगणरगणसगणास्ततो
लघुरेकी गुरुश्चैक इत्यर्थः तत् वृत्तं षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं हरिणी नाम
मता कथिता ।

(२७३) उदाहरति व्यधितेति । भ्रुवम् उत्प्रेक्षे स विधिः विधाता हरिणी-
गणात् नेत्रं नीत्वा ब्रजसृगदृशां ब्रजाङ्गनानां सन्दोहस्य समूहस्य उत्तमसन्ति यानि
नयनानि तेषां श्रीः शोभा तां व्यधित कृतवान् । यत् यस्मात् अयं ब्रजसृगदृशां
सन्दोहः दूर्वाश्यामे दूर्वावत् श्यामले अतएव बद्धा कृता आकाङ्क्षा यस्य तादृशे
मुरारिकलेवरे कृष्णदेहे अधिकं विलोलविलोचनं सटणनयनं व्यकिरत् व्यच्छि-
यत् । दूर्वासु लक्ष्मीणां दृष्टिः सख्युहं पततीति भावः ।

६ । यदि भवतो न जी भ ज ज ला गुरु नर्दटकम् ॥ (२७४)

ब्रजवनितावसन्तलतिकाविलसन्मधुपं
मधुमथनं प्रणम्यजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।

विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती सुदितेन हृदा
रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥ (२७५)

७ । हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम् ॥ (२७६)

लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमौदकरं

मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् ।

अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं

ननु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥ (२७७)

८ । वेदलंशैर्म भ न म य ला गच्छेत्तदा हारिणी ॥ (२७८)

(२७४) यदौति । यदि नजी नगणजगणौ भवतः, तथा भजजलाः भगण-
जगणा लघुगुरुश्रैकः प्रतिपादमिति शेषः तदा नर्दटकं नाम वृत्तं स्यात् ।

(२७५) उदाहरति ब्रजेति । ब्रजवनिताः गोपाङ्गना एव वसन्तलतिकाः
वासन्त्यो लताः तासु विलसन् मधुपः क्षमरः तं प्रणम्याणां जनानां वाञ्छितकल्प-
तरुम् अभीष्टप्रदमित्यर्थः विभुं कृष्णं कोऽपि सुकृती पुण्यवान् कविः रुचिरं
मनोज्ञेन पदावलीघटितेन नर्दटकेन छन्दोविशेषेण सुदितेन हृदा अभिनौति
अभिष्टौति ।

(२७६) हयेति । यदि नर्दटकं हय ऋतुसागरैः सप्तभिः षड्भिः चतुर्भिश्च
यतिर्विरामः तद्युक्तं भवति तदा कोकिलकं नाम स्यात् ।

(२७७) उदाहरति लसदिति । ननु सखि ! लसन्ती अरुणे रक्ते ईक्षणे यस्य
तथोक्तं मधुरेण भाषणेन वचनेन यः मौदः सन्तोषः तं करोतीति तथाभूतं मधु-
समयागमे वसन्तागमे सरसकेलिभिः मधुरविहारैः उल्लसितान् अलिर्क्षमरः तद्वत्
ललिता मनोहारिणी द्युतिर्यस्य तादृशं श्यामवर्णमित्यर्थः तथा रविसुतायाः यस्मि-
न्नायाः वने कोकिलकं कोकिलस्वरूपं तं नन्दसुतं कृष्णं हृदि मनसि कलयामि
स्मरामि ॥

(२७८) वेदलंशैरिति । चेत् यदि मभनमयला मगणभगणनगणयगणालती

यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने
रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा

सा कंसारेजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ (२७६)

६। भाराक्रान्ता म भ न र स ला गुरुः श्रुतिषड्द्वयैः ॥ (२८०)

भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरौन्दविधारणात्

कम्पं धत्ते अमजलकणं तथा परिमुञ्चति ।

इत्यावृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी-

संश्लेषीत्यं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥ (२८१)

लघुः, तदनु गुरुर्भवति प्रतिपादमिति शेषः तदा वेदलेशैः चतुर्भिः षट्भिः सप्त-
भिश्च वर्णैः विच्छिन्नं वृत्तं हारिणी नाम स्यात् ।

(२७६) उदाहरति । यस्यां श्रीशालिनी प्रिया सौन्दर्येण
शालिते शोभते इति तथोक्ते लोचने नित्यं सततं श्रुतिकुवलये कर्णयोर्नीलोत्पल-
भूते विभूषणे इत्यर्थः, अधरकिसलये अधरपल्लवे स्त्रीयः नैसर्गिकः रागः लाक्षा-
रसैरारञ्जनं तथा प्रकृतिरुचिरा स्वभावस्या गौरी कान्तिः रम्यस्य अङ्गरागस्य छटा
शक्तिः, सा राधा कंसारेः लक्षणस्य मनोहारिणी कथं न अजनि ? अपि तु मनो-
हारिण्येवाजनीत्यर्थः ।

(२८०) भाराक्रान्तीति । यस्य पादे मभनरसला मगणभगणनगणरगण-
सगणान्तवी लघुगुरुद्वयैकः तत् वृत्तं चतुर्भिः षट्भिः सप्तभिश्च वर्णैः विच्छिन्नं भारा-
क्रान्ता नाम स्यात् ।

(२८१) उदाहरति । हरिः कृष्णः गुरुं पितरं गुरुजनं वा विलोक्य दृष्ट्वा
गिरौन्दस्य गोवर्द्धनस्य विधारणात् मम इयं तनुः शरीरं भाराक्रान्ता मयरेत्यर्थः
कृती कम्पं धत्ते धारयति कम्पते इत्यर्थः तथा अमजलकणं खेदवारिविन्दुं परि-
मुञ्चति त्यजति खेदः स्रवतीति भावः इति इत्यं जलदस्वनेन मेघध्वनिना आक्रान्ता
मानां भीतानां वल्लवीनां गोपीनां संश्लेषीत्यम् आलिङ्गनजात स्मरविलसितं
कासविकारकम्पादिसालिकभावमिति भावः आवृण्वन् गोपयन् जयति सर्वान्
कर्णेषु वर्त्तते ।

१० । रसयुगहययुङ् नौ न्नौ सोलगी हि यदा (हरिः) ॥

(२८२) इति छ० प०

११ । भवेत् (कान्ता) युगरसहयै र्यभौ नरसालगी ॥ (२८३)

इति छ० प०

१२ । ससजै (रतिशायिनी) भजपरै गुरुभ्याम् ॥ (२८४)

इति छ० प०

१३ । अवेहि (पञ्चचामरं) जरौ जरौ जगौ लघुश्च ॥ (२८५)

इति छ० प०

वृत्तिः । [२६२१४४]

(अष्टादशाक्षरा वृत्तिः)

१ स्याद् भूतर्लक्षैः कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ न यौ यौ ॥ (२८६)

(२८२) रसिति । यदा नौ नगणौ न्नौ मगणरगणौ ततः सगणः ततश्च लघु-
गुरुश्चैकः प्रतिपादमिति शेषः तदा रसयुगहययुक् षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्च
विच्छिन्नमित्यर्थः वृत्तं हरिर्नाम स्यात् ।

(२८३) भवेदिति । यस्य पादे यमौ यगणभगणौ, नरसा नगणरगणसगणौ
ततो लघुगुरुश्चैकः, तत् वृत्तं युगरसहयैः चतुर्भिः षड्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थः
कान्ता नाम भवेत् ।

(२८४) ससजैरिति । यस्य पादः ससजैः सगणसगणनगणैः भजपरैः ततो
भगणजगणाभ्यां ततश्च गुरुभ्यां भवति तत् वृत्तम् अतिशायिनी नाम स्यात् ।

(२८५) अवेहीति । यस्य पादे जरौ जगणरगणौ ततश्च जरौ जगणरगणौ
ततो जगणै जगणौ गुरुर्लघुश्च, तद्वृत्तं पञ्चचामरम् अवेहि जानीहि ।

(२८६) स्यादिति । यस्य पादे मृतौ मगणतगणौ, नयौ नगण यगणौ ततो
यौ यगणौ क्षः, तत् वृत्तं भूतर्लक्षैः पञ्चभिः षड्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं कुसुमित-
लतावेक्षिता नाम स्यात् ।

क्रीडत् कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यैः
 वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् ।
 भृङ्गालौगीतैः किसलयकरोल्लासितैर्लास्यलक्ष्मीं
 तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥ (२८७)
 ग्रास्याजानूपं पिशितलवणं शुष्कशकं नवान्नं
 गौडं पिष्टान्नं दधि सकृशरं विज्जलं मद्यमज्जम् ॥
 धाना वल्लूरं समसनमथो गुर्वसात्मं विदाहि
 खप्राञ्चारादौ श्वयथुगदवान् वर्जयेदङ्गनाञ्च ॥ (२८८)
 इति वैद्यके ।

२ । न ज भ ज रेस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ॥ (२८९)

(२८७) उदाहरति क्रीडदिति । क्रीडन्त्यः उद्वेक्यः कालिन्द्याः यमुनाया
 या ललित लहयैः कचिरतरङ्गाः तासां वारिभिः जलैः सह खेलद्भिः वहद्भिरीत्यर्थः
 दाक्षिणात्यैः दक्षिणदिग्भवैः वातैः सलयसमीरणैरीत्यर्थः मन्दं मन्दं वेक्षिता कम्पिता
 तथा भृङ्गालीनां मधुकरनिचयानां गीतैः किसलयाः पल्लवा एव कराः तेषाम्
 उल्लासितैः उत्क्षेपणैः अभिनयैरिति भावः लास्यलक्ष्मीं नर्तनश्रियं तन्वाना विस्तार-
 यन्ती कुर्वतीत्यर्थः कुसुमितलता पुष्पितलता चक्रपाणेः कृष्णस्य चेतः मानसं रभस-
 तरलं हर्षलोलां चकार ।

(२८८) ग्रास्येति । पिशितं मांसं लवणमिति पिशितलवणं समाहारद्वन्द्वः ।
 ग्राम्यम् अजम् आनूपञ्चेति तद्योक्तं तथा च ग्राम्यं छागादिमांसं लवणञ्च यत्
 पाकेन निर्वाच्यम्, अजं जलजातं कच्छपादिमांसं लवणं सामुद्रञ्च तथा आनूपं
 सूकरादिमांसं समुद्रतीरभवं लवणञ्च सन्धरीति ख्यातं शुष्कं शकं नवान्नं नवौदनं
 गौडं गुडनिष्यन्नं पिष्टकं सकृशरं कृशरैः तिलतण्डुलादिकृतैः लड्डकादिभिः
 सहितमित्यर्थः दधि, विज्जलं पिच्छिलद्रव्यं पायसादीत्यर्थः मद्यम् अजम् धाना
 अङ्कुरितभृष्टयवान् वल्लूरं शुष्कमांसं समसनं गुरु दुष्पचम् असात्मम् असह्यं
 विदाहि अत्युष्णमित्यर्थः द्रव्यम् अरादौ दिवसे खप्रां निद्राप् अङ्गनां स्त्रियञ्च श्वयथु-
 गदवान् शोफव्याधियुक् नरः वर्जयेत् त्यजेत् ।

(२८९) नजेति । यस्य पादः नजभजरैः रेफसहितैः नगणजगणभगणजग-

तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलोलमान्दोलिलं

मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् ।

सुरहरचित्तचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं

क्षितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् ॥ (२८०)

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनम्

तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

विभवमदेन निङ्गुतक्रियातिमात्रसम्पन्नकं

व्यथयति सत्पथादधिगताथ वेह सम्पन्न कम् ॥ (२८१)

इति भट्टौ ।

३ । इह न न र चतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ॥ (२८२)

शेषः परं रगणयुगलेन भवति तत् वृत्तं शिवैरेकादशभिः हृद्यैः सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थः नन्दनं नाम स्यात् ।

(२८०) उदाहरति तरणीति । हे सखे ! तरणिसुताया यमुनायाः तरङ्ग-
पवनैः सलोलं यथा तथा आन्दोलितं वीजितं मधुरिपोः कणस्य पादपङ्कजरजीभिः
चरणपद्मरेणुभिः सुपूतम् अतिशयेन पवित्रीकृतं पृथ्वीतलं भूमिर्यस्य तादृशं तथा
सुरहरस्य कणस्य चित्रा मनीषा याः चेष्टितकलाः क्रीडाविलसितानि तासां कला-
पस्य समूहस्य संस्मारकम् अतएव क्षितितलनन्दनं पृथिव्या नन्दनकाननभूतं वृन्दा-
वनं सुखाय व्रज गच्छ ।

(२८१) आहतेति । यः युधि युद्धे समेतमायः मायावी सन्नित्यर्थः धनेश्वरस्य
कुर्वरस्य धनम् अहृत हतवान् विबुधैः देवैः कृतम् उत्तमम् अत्युत्कटम् आयोधनं
युद्धं येन तादृशं निङ्गुता निरस्ता क्लीर्लज्जा येन तथाभूतेन विभवमदेन ऐश्वर्यमत्तं
तथा अतिमात्रम् अतिशयेन सम्पन्न एव सम्पन्नकः तं सुक्तमित्यर्थः तं रावणं विलोक्य
इतः प्राप्तः आगत इत्यर्थः, अथवा अधिगता प्राप्ता सम्पद इह जगति कं जनं सत्प-
थात् साधुमार्गात् न व्यथयति न भ्रंशयति ? अपि तु सर्वमेव भ्रंशयतीत्यर्थः ।

(२८२) ननेति । इह कुन्दोयन्त्रे ननरचतुष्कसृष्टं क इयात् परं रगणचतु-
ष्टयेन सृष्टं रचितं वृत्तं नाराचम् आचक्षते कथयन्ति ।

दिनकरतनयातटीकानने चारु सञ्चारिणी
 अवणनिकुटकुष्टमेणेक्षणा कृष्ण ! राधा त्वयि ।
 मनु विकरति नेत्रनाराचमेषातिहृच्छेदनं
 तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्ता वधत्स्व द्रुतम् ॥ (२८३)
 रघुपतिरपि जातवेदो विशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
 प्रियसुहृदि विभीषणे संक्रमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
 भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (२८४)
 इति रघौ ।

४ । मन्दाक्रान्ता नयुगलजठरा कौर्त्तिता चित्रलेखा ॥ (२८५)

(२८३) उदाहरति दिनकरेति । मनु सम्बोधने हे कृष्ण ! दिनकरस्य सूर्यस्य
 वा तनया यमुनासंस्थाः तटीकानने तौरनिकुञ्जे चारु सविलासं यथा तथा सञ्चा-
 रिणी एणेक्षणा हरिणाची एषा राधा मदनविभ्रमेण कामविलसितेन उद्भ्रान्तं
 विचलितमित्यर्थः चित्तं यस्यास्तादृशी सती अवणनिकुटकुष्टम् आकर्णकष्टमित्यर्थः
 अतिहृच्छेदनम् अतिशयेन हृदयविधनं नेत्रनाराचं कटाक्षरूपमन्त्रविशेषं त्वयि
 विकिरति निक्षिपति, तत् तस्मात् द्रुतं शीघ्रम् अवधत्स्व अवहितो भव प्रति-
 कुर्वित्यर्थः ।

(२८४) रघुपतिरिति । रघुपतिरपि रामोऽपि जातवेदसि अग्नौ विशुद्धां
 प्रियां सौतां प्रगृह्य प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः रावणस्य श्रियं राजलक्ष्मीं
 संक्रमय्य समर्थेत्यर्थः रविसुतसहितेन सुग्रीवसहितेन ससौमित्रिणा लक्ष्मणेन तेन
 विभीषणेन अनुयातः तथा भुजाभ्यां विजितं यत् विमानरत्नं पुष्पाकाशं देवयान-
 मित्यर्थः तत्राधिरूढः सन् पुरीं राजधानीम् अयोध्यां प्रतस्थे ।

(२८५) मन्दाक्रान्तेति । मन्दाक्रान्ता मन्दाक्रान्ताम्भिरमनगैर्भीमनो गौ
 ययुष्मन्मित्युक्तलक्षणा नयुगलं नगणद्वयं जठरे यस्यास्तादृशी चेत् चित्रलेखा नाम
 कौर्त्तिता भवति । तथा च मन्दाक्रान्तायां पञ्चलपुत्र्यः परमेको लघुर्देव इति
 भावः । न परलघुयुतेत्यपि पाठः तत्र नगणात् परं लघुयुतेत्यर्थः ।

शङ्केऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासीत्

आकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि ।

नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य

प्रीतन्तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्गतायाम् ॥ (२८६)

५ । मः सो जः स त सा दिनेश ऋतुभिः शार्दूलललितम् ॥

(२८७)

कृत्वा कंससृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितम्

यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु ।

सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥ (२८८)

(२८६) उदाहरति शङ्के इति । शङ्के उत्प्रेक्षे, अमुष्मिन् जगति मृगदृशां संगनयनानां रमणीनां यत् साररूपं सौन्दर्यमित्यर्थः । आसीत् वेधसा विधाक्कां उद सारम् आकृष्य संगृह्येत्यर्थः सा व्रजयुवतिसभा व्रजाङ्गनासमाजः व्यधायि विहिता सृष्टेत्यर्थः । चेत् यदि एतादृक् एष प्रकारः न भवतीति शेषः, तदा कथम् उदधिसुतां लक्ष्मीम् अन्तरेण विना अच्युतस्य कृष्णस्य चित्रलेखा चित्र-लिखित तद्वत् अङ्गतायाम् आश्चर्यरूपायां तस्यां व्रजयुवतिसभायां नयनयुगं प्रीकम् अभूत् लक्ष्मीसौन्दर्यादपि व्रजाङ्गनानां सौन्दर्यमधिकमिति लक्ष्मीं विहाय कृष्ण-कासुं अनुरागी आसीदिति भावः ।

(२८७) म इति । यस्य पादौ मगणमगणजगणा ततः संगणतगणसंगणाः, तत् वृत्तं दिनेशैः सूर्यैः द्वादशभिरित्यर्थः ऋतुभिः षड्भिश्च वर्षैः विच्छिन्नमित्यर्थः शार्दूलललितं नाम स्यात् ।

(२८८) उदाहरति कृत्वेति । यः कंस एव मृगः कंसमृगः तस्मिन् शार्दूलः व्याघ्रः शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे इत्यमरः तद्वत् ललितं सुन्दरं पराक्रमविधिं विक्रान्त-व्यापारं क्षितिभारकारिषु चैद्यप्रभृतिषु शिशुपालप्रमुखेषु दुर्दान्तेषु राजसु दरं भयं तथा देवनिवहे देवहन्दे परमं सन्तोषं चक्रे कृतवान् त्रैलोक्यशरणं त्रिभुवन-गतिः अपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः श्रीपतिः सः कृष्णः नः अस्माकं श्रेयः कल्याणं लेनीतुं विस्तारयतु ।

६ । मात्सो जौभरसंयुतौ करिवाणखे (हरिणप्लुता) ॥ (२८६)

इति कृ० प०

७ । पञ्चभकारयुता (ऽश्वगति) र्यदि चान्त्य सरचिता ॥ (३००)

इति कृ० प०

८ । (सुधा) तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभि र्यो मो न सतसाः ॥

(३०१) इति कृ० प०

९ । वर्णाखे र्मननतत सकैः कौर्त्तिता (चित्रलेखेयम्) ॥

(३०२) इति कृ० प०

१० । भादुरनना नसो (भ्रमरपदक) मिदमभिहितम् ॥

(३०३) इति कृ० प०

११ । (शार्दूलं) वद मासषट्कयति मः सोजसो रोमश्चेत् ॥

(३०४) इति कृ० प०

(२८६) मात्स इति । मगणात् सगणः ततो जौ नगणौ तदनु भगणरगणौ यस्य पादे स्तुः, तत् वृत्तं करिवाणखैः अष्टभिः पञ्चभिः विरामैरुपलक्षितं हरिण-प्लुता नाम स्यात् ।

(३००) पञ्चेति । पञ्चभिर्भकारैः भगणैः युता यदि च अन्त्य सरचिता समणनिर्मिता स्यात् तदा अश्वगतिनाम वृत्तं भवति ।

(३०१) सुधेति । यस्य पादे यगणः तदनु नगणसगणतगणसगणाः, तद्वृत्तं तर्कैः तर्कैः षड्भिः षड्भिः तथा ऋतुभिः षड्भिः विच्छिन्नं सुधा नाम स्यात् ।

(३०२) वर्णाखैरिति । यस्य पादः मगणनगणयुगलतगणयुगलभगणैः तद्वृत्तं वर्णाखैः एकादशभिः सप्तभिश्च वर्णैः क्षिप्रं चित्रलेखा इयं कौर्त्तिता ।

(३०३) भादिति । यस्य पादे भात् भगणात् परं रगणनगणत्रयसगणाः स्तुः, इदं वृत्तं भ्रमरपदकम् अभिहितम् ।

(३०४) शार्दूलमिति । चेत् यदि मगणः, ततः सगणजगणसगणानुदनु रगणौ मगणश्च प्रतिपादमिति शेषः भवति, मांसेषु दादशसु षट्सु च र्यातिर्विरामो अत्र तद्वामुत्तं वृत्तं शार्दूलं नाम वद ।

१२ । अर्थाश्चाश्वै र्भनययुगेर्हत्तं मतं (केसरम्) ॥ (३०५)

इति क० प०

१३ । भौन् जो भौ चे (चल) मिदमुदितं युगेर्मुनिभिःस्वरैः

(३०६) इति क० प०

१४ । सेका वसुविरति स्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता (लालसा) ॥

(३०७) इति क० प०

१५ । भवति नयुगलं रभौ रौ दशभि (गजेन्द्रलता) ॥ (३०८)

इति क० प०

१६ । तदभूतत्वंश्वै र्मी भ्मौ विरति श्वेत् (सिंहविस्फूर्जितं यौ) ॥

(३०९) इति क० प०

१७ । सी जजौ भरसंयुतौ करिवाणखै (हरनर्त्तनम्) ॥ (३१०)

इति क० प०

(३०५) अर्थाश्चाश्वैरिति । यस्य पादः मगणभगणनगणमगणरगणयुगलैः भवति, तत् वृत्तं अर्थाश्चाश्वैः अर्थैः पुरुषार्थैः धर्मकामार्थमोक्षैश्चतुर्भिरिति भावः । अश्वैः सप्तभिः पुनश्च अश्वैः सप्तभिः विच्छिन्नं केसरं नाम मतम् ।

(३०६) भाविति । चेत् यदि मगणभगणनगणजगणभगणरगणाः भवन्ति, प्रतिपादमिति शेषः इदं वृत्तं युगैश्चतुर्भिः मुनिभिः स्वरैः सप्तभिश्च विच्छिन्नं चलं नाम उदितम् उक्तम् ।

(३०७) सैकेति । तनौ तगणनगणौ ततश्चलारौ गणाः यस्य पादे भवन्ति, सा एका वसुविरतिः षष्ट्यवयवविरामो लालसा नाम वृत्तं स्यात् ।

(३०८) यस्य पादे न युगलं रभौ रगणभगणौ ततश्च रगणद्वयं, सा दशभिः वर्णैर्विच्छिन्नेति शेषः गजेन्द्रलता नाम वृत्तं भवति ।

(३०९) तदभूतेति । यस्य पादे मगणौ ततो भगणमगणौ ततश्च युगलौ ततः तत् वृत्तं भूतत्वंश्वैः पञ्चभिः षड्भिः सप्तभिश्च विरतिश्चेत् तदा सिंहविस्फूर्जितं नाम स्यात् ।

(३१०) सांभिति । यस्य पादे रगणसगणौ ततो जगणद्वयं ततश्च भगणरगणौ, तत् वृत्तं करिवाणखैः षष्ट्यवयवपञ्चभिः विच्छिन्नं हरनर्त्तनं नाम स्यात् ।

१८ वृत्तिः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

१०८

१८ । इदं (क्रीडाचक्रं) सद्योऽर्चं समस्तै र्यकारैः समितम् ॥

(३११) इति छ० प०

१९ । वेदाङ्गान्तै र्भनययुगेः स्या दियं (चन्द्रलेखा) ॥ (३१२)

इति छ० प०

२० । (हीरक) मुदितं भसनजनै रिरहरगणौ ऽन्ततः ॥ (३१३)

इति छ० प०

अतिवृत्तिः । [५२४२८८]

(ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः)

१ । रसत्वं श्वैर्युं भौन्सी ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥

(३१४)

कदम्बामोदाद्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेकाः

विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः ।

निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत्

प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्त्रात्किमन्यत् ॥ (३१५)

(३११) इदमिति । यस्य पादे यगणः ततो सगणः तदनु यगणवत् तत् क्रीडा-
चक्रं नाम वृत्तं स्यात् ।

(३१२) वेदाङ्गान्तेरिति । यस्य पादः सगणभगणनगणयगणवयेण भवति इयं
चतुर्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्ना चन्द्रलेखा नाम स्यात् ।

(३१३) हीरकमिति । इह छन्दोग्रन्थे यस्य पादः भगणसगणनगणजगणनगणा-
स्ततो रगणः, तत् वृत्तं हीरकं नाम उदितं कथितं स्यात् ।

(३१४) रसति । यस्य पादे यगणसगणौ ततः नगणसगणौ ततो रगणद्वयं
ततश्च गुरुः, तत् वृत्तं रसत्वं श्वैः रसैः षड्भिः ऋतुभिः षड्भिः अश्वैः सप्तभिश्च
विच्छिन्नं मेघविस्फूर्जिता नाम स्यात् ।

(३१५) उदाहरति कदम्बेति । विपिनपवनाः वनवायवः कदम्बानां नीप-
कुसुमानाम् आसीदेन सौरभेण आद्याः युक्ताः, केकिनः मयूराः कान्ता रम्याः

उदञ्चत्कावेरौलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः

कुहकण्ठी कण्ठीरवरवलवत्तासितप्रोषितेभाः ।

अभी चैत्रे मैत्रावरुणितरुणी केलिकङ्केल्लिमल्ली

चलदल्लीहल्लीमकसुरभयश्चण्ड ! चञ्चन्ति वाताः ॥ (३१६)

इति कस्यचित् ॥

२ । भवेत्सैव क्वाया तयुगगयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा ॥ (३१७)

अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखीज्ज्वलः

स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालस्वितः ।

केकाः स्वरविशेषाः येषां तथाभूताः, कन्दल्यः भुनिकदलीविशेषाः विविद्राः विकसिताः, दर्दुराः मेकाः दिशि दिशि प्रतिदिशं दृप्त उद्वतः नादः ध्वनिः येषां तथाभूताः, निशा रजनी नृत्तन्तीनां विद्युतां सौदामिनीनां विलसितेन स्फुरणेन लसद्भिः दीप्यमानैः सेधैः विस्फूर्जिता ध्वनिता तदेवं समये चेत् यदि असौ दनुज-दलनः कृष्णः प्रियः स्नाधीनः वशे वर्तते इति भावः तदा अस्मात् सुखादिति शेषः अन्यत् परं राज्यं राजत्वमुखं किम् ? न किमपीत्यर्थः । कस्याचित् गोप्या उक्तिरियम् ।

(३१६) उदञ्चदिति । हे चण्ड ! अतिकोपने ! चण्डस्तत्पन्नकोपन इत्यमरः । चैत्रे सधौ उदञ्चल्यः उदञ्चल्यः कावेर्या नद्या या लहरयस्तरङ्गाः तासु परिष्वङ्गः आल्लेपः, स एव रङ्गः विलासः तस्मिन् तदर्धमित्यर्थः लुठन्तः एतेनैषां श्रैत्यं दर्शितम् । कुहकण्ठी कीकिला सेव कण्ठीरवः सिंहः तस्य रवलवेन शब्दलेशेनापि चासिता भीषिता प्रोषिता विरहिण्य एव इभा हल्लिनः यैः तथाभूताः एतेन उद्दीपकलीक्या वायूनां मान्द्यं सूचितम् । तथा मैत्रावरुणैः अगस्त्यस्य तरुणी कान्ता लोपामुद्रेति यावत् तस्याः केलिकङ्केलिः क्रीडाशोकतरुः मल्ली मल्लिका, चलदल्ली चञ्चला लता तासां हल्लीमकं नृत्यं कम्पनमित्यर्थः तेन सुरभयः सुगन्धाः एतेन सौगन्ध्यं सूचितम् । तदेवं विविधगुणशालिनी वाताः चञ्चन्ति वहन्ति तस्मात् मानं त्यजति भावः ।

(३१७) भवेदिति । सैव सेधविस्फूर्जितैव यदा यदि द्वादशान्ते द्वादशवर्षाब्दे लग्नादयेन ततो गुरुणा युता स्यात् तदा क्वाया नाम वृत्तं भवेत् ।

न यस्याङ्गुष्ठायामुपगतवतां संसारतीव्रातपः
 लनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥ (३१८)
 ३ । सूर्याश्वे र्मः स ज स्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥
 (३१९)

गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! तं घोषयाहर्निशं
 पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्मालयं गच्छतम् ।
 एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् भुवं
 न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥ (३२०)

(३१८) उदाहरति अभीष्टमिति । लसङ्गिर्विराजतिः दीभिः सुजैरेव चारु-
 आखाभिः उज्ज्वलः स्फुरद्भिर्दीप्यमानैर्नानारत्नैः स्तवकिता रञ्जिता तनुः मूर्तिर्यस्य
 लघाभूतः तथा चित्राङ्गुलैः विचित्रवसनैः आलम्बितः आवृतः यः जुष्टः सेवितः
 सन् अभीष्टं फलमिति शेषः । वितरति ददाति, यस्य अङ्गुः चरणस्य मूलस्य
 च क्वायां आययम् अनातपञ्च उपगतवतां प्राप्तवतां संसार एव तीव्रः उत्कटः
 आतपः सौरताप इत्यर्थः प्रोत्तापं प्रकटम् आध्यात्मिकादितापम् उतापञ्च न
 लनोति न विस्तारयति अपि तु निवारयतीति भावः स कंसारिः कृष्ण एव कल्प-
 द्रुमः जगत् अवतात् रचतु ।

(३१९) सूर्याश्वेरिति । यस्य पादे मसजस्तताः सगुरवः सगणसगणजगण-
 सगणसगणद्वयात् परं गुरुः, तत् इत्तं सूर्याश्वैः द्वादशभिः सप्तसिद्धि विच्छिन्नमित्यर्थः
 शार्दूलविक्रीडितं नाम स्यात् ।

(३२०) उदाहरति गोविन्दमिति । हे उत्तमाङ्ग ! शिर ! त्वं गोविन्दं कृष्णं
 प्रणम, हे रसने ! जिह्वे ! त्वं तं गोविन्दम् अहर्निशं सततं घोषय वद । हे पाणी
 भुजौ ! युवां गोविन्दं पूजयतं, हे मनः त्वं गोविन्दं स्मर चिन्तय, हे पाद !
 चरणौ ! युवां तस्य गोविन्दस्य आलयं मन्दिरं गच्छतः । हे शीर्षादयः ! उत्तमाङ्गा-
 दयः ! चेत् यदि ब्रूयम् एवम् इत्यं पूर्वाक्तप्रकारं मम हितं कुरुय, तत् तदा भुवं
 निश्चितं भवतां कृते साहाय्ये इति भावः भवः संसार एव महाशार्दूलः बहुद्व्याघ्रः
 तस्य विक्रीडितं विवेष्टितं न प्रेक्षे न पश्यामि ।

४ । स्रभौ यो नो गुरुखेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ॥

(३२१)

कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरभसात्

कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः ।

गोविन्दौ वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां

शङ्के दीयूषपानैः प्रचयकृतसुखं व्यस्मरदसौ ॥ (३२२)

५ । मो गौ नौ ती गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥

(३२३)

शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कांसं

हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसुक्तम् ।

मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाङ्गतभृङ्गं

मौली दैत्यारिर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥ (३२४)

(३२१) साविति । यस्य पादे मगणरगणौ भगणनगणौ ततो यमणनगणौ ततश्च चेत् यदि गुरुः भवति, तदा स्वरमुनिकरणैः सप्तभिः सप्तभिः पञ्चभिश्च विच्छिन्नं सुरसां नाम वृत्तम् आह कथयति ।

(३२२) उदाहरति कामक्रीडैति । असौ गोविन्दः कृष्णः मधुसमयस्य वसन्तकालस्य यः समारम्भः उदयः तेन यः रभसः हर्षः उल्लास इति यावत् रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । तस्मात् कामक्रीडायां सुरतविहारे सदृशः साभिलाषः अतएव कालिन्दी यमुना तस्याः कूले तीरे यत् कुञ्जं लतादिपिहितं वनं तस्मिन् निकुञ्जकुञ्जी वा लीवे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः । विहरणकुतुकेन विहारौत्सुक्येन आकृष्टं हृदयं यस्य तथाभूतः सन् वल्लवीनां गोपीनां सुरसां मधुरास्वादाम् अधररससुधां प्राप्य पीयूषस्य अस्तस्य पानैः प्रचुरम् अत्यन्तं कृतम् अनुभूतं सुखं व्यस्मरत् विसस्मार इति शङ्के उत्प्रेक्षे ।

(३२३) मोगाविति । यस्य पादे मगणौ गुरुद्वयं ततो नगणौ ततस्तमणौ ततश्च गुरुद्वयं भवति नत् वृत्तं शरहयतुरगैः पञ्चभिः सप्तभिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं फुल्लदाम नाम प्रसिद्धं विख्यातं भवति ।

६ । नयुगलगलघु निरन्तरो यदा स (पञ्चचामरः) ॥ (३२५)

इति छ० प०

७ । वृत्तं (विम्बाख्यं) शरमुनितुरगै र्मृती न्सो ततो चेद्गुरुः ॥

(३२६) इति छ० प०

८ । रसैः षड्भिर्लोकै र्यमनसजजा गुरु (मंकरन्दिका) ॥

(३२७) इति छ० प०

९ । इनाश्वैः स्याद् यभनयजजगाः कीर्तिता (मणिमञ्जरी) ॥

(३२८) इति छ० प०

(३२४) उदाहरति शब्ददिति । शब्दत् सततं लोकानां जगतां प्रकटितं कृतं कदनं पीडनं येन तादृशं कंसं ध्वस्तं निहतमालोक्य दृश्यत् हर्षं गच्छत् चेती चेष्टां तथोक्तैः प्रीतैरित्यर्थः व्योमसंस्थैः अन्तरीचचारिभिः विदिवं स्वर्गः वसतिर्येषां तैः स्वर्गवासिभिर्देवैः विमुक्तं वृष्टं सुम्धेन सुन्दरेण आसीदेन स्थगितः पूरितः दृष्टदिशानाम् आभोगः विस्तारः येन तथाभूतम् आभोगः परिपूर्णतैलमरः । आहता भङ्गा भमरा येन तथाभूतम् अनुपमम् अतुल्यं स्वस्तरीः स्वर्गतरीः पारिजातस्य फुल्लं विकसितं दामं माल्यं देव्यारैः कृष्णस्य मौली शिरसि न्यपतत् । निपपात ।

(३२५) न युगलेति । यदा न युगलगलघु नगणदयात् परं गुरुलघुश्च निरन्तरः तदा स पञ्चचामरः नाम वृत्तं स्यात् ।

(३२६) वृत्तमिति । यस्य पादे मृती नगणतगणौ नसी नगणसगणौ ततः तगणद्वयं तदनु गुरुयेत् भवति तत् वृत्तं शरमुनितुरगैः पञ्चभिः सप्तभिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं विम्बाख्यं विस्त्रं नाम स्यात् ।

(३२७) रसैरिति । यस्य पादे यगणसगणनगणसगणैश्च परं जगणद्वयं ततश्च गुरुर्भवति, तद्वृत्तं रसैः षड्भिः षड्भिः लोकैः सप्तभिश्च विच्छिन्नमित्यर्थः मंकरन्दिका नाम स्यात् ।

(३२८) इनाश्वैरिति । यस्य पादे यभनयजजगाः यगणसगणनगणयगणजगणदयात् परं गुरुः भवति तत् वृत्तम् इनाश्वैः इनैः सूर्यैः द्वादशभिरित्यर्थः तथा चतुर्भिः सप्तभिश्च विच्छिन्नं मणिमञ्जरी नाम कीर्तिता स्यात् ।

१० । गजाञ्चितुरगैर्जसौ जसतभागश्चेत् (समुद्रतता) ॥ (३२८)

इति छ० प०

कृतिः । [१०४८५०६]

(विंशत्यक्षरा वृत्तिः ।)

१ । ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुताभूौ गः सुवदना ॥

(३३०)

प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना

त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्थपुलका ।

आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका

कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सखी ॥

(३३१)

(३२८) गजेति । यस्य पादे जसौ जगणसगणौ ततो जसतभाः जगणसगण-
तगणभगणाः ततश्च चेत् यदि गुरुः, तदा तद्वृत्तं गजाञ्चितुरगैः अष्टभिः चतुर्भिः
सप्तभिश्च विच्छिन्नं समुद्रतता नाम स्यात् ।

(३३०) ज्ञेयेति । यस्य पादे नरभनययुता भूौ गः नगणरगणभगणनगणय-
गणेभ्यः परं भगणौ लघुगुरुश्च, तत् वृत्तं सप्ताश्वषड्भिः सप्तभिः सप्तभिः षड्भिश्च
वर्णैः विच्छिन्नमित्यर्थः सुवदना नाम ज्ञेया ।

(३३१) उदाहरति प्रत्याहृत्येति । ननु सखीधने । हे नरकरिपो ! क्वण !
सा मम सखी सुवदना राधा कामार्त्तिं नदनपीडां त्यक्तुकामा सती त्वत्तः इतरः
अन्यः यो विषयः इन्द्रियग्राह्यपदार्थः तस्मात् इन्द्रियाणि चित्तवृत्तीरित्यर्थः आहृत्य
निवार्येत्यर्थः नासाग्रं नयनं यस्यास्तथाभूता परतरपुरुषं परमात्मानं परपुरुषस्त-
त्वां निकुञ्जे ध्यायन्ती चिन्तयन्ती अतएव हर्षेण आनन्देन उत्फुल्लानि पुलकानि
यस्याः तथोक्ता रोमाञ्चितकलिवरित्यर्थः तथा आनन्दाश्रुभिः प्लुते आच्छन्ने अक्षिणी
यस्याः तादृशी अतएव योगः समाधिः तत्र यः एकोऽद्वितीयः रसः रागः तं वेत्तीति
तथाभूता वसति तिष्ठति ।

२ । स ज जा भ रौ स ल गा यदा कथिता तदा खलु
गौतिका ॥ (३३२)

करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा
रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा ।
बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिणं
विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगौतिका ॥ (३३३)
इति महाकाव्ये ॥

३ । वृत्तमौदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुलघुश्च ॥
(३३४)

चित्रवृत्तिलीलया निसर्गरम्यदेहरूपबिभ्रमेण
राजमानसद्वयो विलाससम्पदा कलाकुतूहलेन ।
यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य
विष्णुरुल्लास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥ (३३५)

(३३२) सजसा इति । यदा सजसाः सगणजगणमगणाः ततो भरौ भगण-
रगणौ ततश्च सलगाः सगणी लघुर्गुरुश्च प्रतिपादमिति शेषः तदा गौतिका नाम
वृत्तं कथिता खलु ।

(३३३) उदाहरति करतालिति । करतालैः चञ्चलानां कङ्कणानां करभूषण-
विशेषाणां स्वनेन भङ्गारेण यत् मिश्रणं सम्मेलनं तेन मनोरमा मनोहारिणी रम-
णीया यी वेणुनिनादः वंशीरवः तस्य रङ्गिमा लालित्यं तस्य सङ्गमेन योगेन
सुखावहा प्रीतिदायिनीत्यर्थः । वल्ललस्य समधिकस्य अनुरागस्य प्रेम्णः निवासेन
आश्रयेण यः रासः तेन समुद्भवा समुत्पन्ना वल्लवीजनानां व्रजाङ्गनानां चारुचामर-
गौतिका मधुरविचित्रगौतिका समवेतसङ्गीतमित्यर्थः चामरन्तु प्रकीर्णकमित्यमरः ।
हरिं कणं भवरागिणं संसारानुरागवन्तं विदधौ खलु चकारैव परमसुखस्थानं
संचार इति निर्धारयामासेति फलितार्थः ।

(३३४) वृत्तमिति । यस्य पादे रजौ रजौ रजौ रगणात् परं जगणः,
इत्थं वारचयं ततो गुरुः लघुश्च भवति, ईदृशं वृत्तं नामतः नास्ति वृत्तं स्यात् ।

(३३५) उदाहरति चित्तेति । यः चित्रम् अद्भुतं वृत्तं चरितं यस्यां तादृशी

४ । रसाश्वाश्वैः शोभानयुगगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥

(३३६)

सदा मूलोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां
तयोरुद्धं राजत्तरलकिसलयान्निष्ठसुस्निग्धशाखा ।

लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाञ्चिताग्रा

महाशोभा मौली मिलदलिपटलैः कृष्ण ! सा कापि वल्ली ॥

(३३७)

या लीला विलासः तथा राजमानस्य शोभमानस्य सद्यसः यौवनस्य विलास एव
सम्पद तथा, निसर्गरस्य स्वभावमनीहरं यत् देहस्य शरीरस्य रूपं सौन्दर्यं तस्य
विश्वमेण विलासेन, तथा कलासु चतुःषष्टिविद्यासु नृत्यगीतादिविद्यासु कुतूहलेन
सुराङ्गनानिभैः देवाङ्गनासदृशैः ब्रजाङ्गनाजनैः समं सह सुखं समेत्य सङ्गत्य उत्त-
लास विजहार, स विष्णुः कृष्णः सदा सततं मे मम चित्तस्य मनस एव पद्मकोषस्य
षट्पदः भ्रमरः अस्तु भवतु सदा मञ्चिचे तिष्ठत्विति भावः ।

(३३६) रसेति । चेत् यदि मेघविस्फूर्जिता रसत्वयैः यंमौ न्यौ ररगुरुयुतौ
मेघविस्फूर्जिता स्यादित्युक्तलक्षणा न युगगजठरा नगणद्वयं गुरुयु जठरे मध्ये
यस्यास्तादृशी भवति तदा तत् वृत्तं रसाश्वाश्वैः षड्भिः सप्तभिः सप्तभिश्च विच्छिन्न-
मित्यर्थः शोभा नाम स्यात् । तथा च मेघविस्फूर्जितायाः सगणस्थाने नगणः ततश्च
गुरुयेत् शोभा भवतीति भावः ।

(३३७) उदाहरति सदेति । सदा सततं मूलं उन्मीलत् सरसिजयुगलं पद्म-
द्वयं चरणयुगलमिति भावः यस्यास्तथोक्ता, फलाभ्यां तनाभ्यामिति भावः मध्ये नम्रा
विनता, तयोः फलयोः ऊर्ध्वम् उपरि राजन्तौ तरलकिसलयौ चञ्चलनवपल्लवौ
कराविति भावः यस्याः तथाभूता आन्निष्टे युक्ते सुस्निग्धे सुकीमले शाखे भुजाविति
भावः यस्याः तादृशी । लसन्ति मुक्ता रक्तोत्पलकुवलयानि दन्तौष्ठनेत्राणीति
भावः विद्यन्ते अन्निन्निति तथोक्तं यत् चन्द्रविम्बं मुखमिति भावः तेन अञ्चितं
शोभितम् अयं यस्याः तथाविधा तथा मौली शिरसि मिलद्भिः सङ्गच्छद्भिः
अलिपटलैः भ्रमरपुञ्जैः केशनिवहैरिति भावः महती शोभा यस्याः तादृशी
कापि अर्निर्धचनौया वल्ली लता सा राधेति भावः द्रष्टव्या त्वयेति शेषः ।
अनातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

५ । ख्याता पूर्वः (सुवंशा) यदि मरभना सद्यं गो गुरुश्च ॥

(३३८) इति छ० प०

६ । सभरा न्मी यलगा स्त्रयोदशयति (मत्तेभविक्रीडितम्) ॥

(३३९) इति छ० प०

प्रकृतिः । [२०८७१५२]

(एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः ।)

१ । अर्भूर्यानां तथेण विमुनियतियुता सग्धरा कौर्त्तिर्तयम् ॥

(३४०)

व्याकीर्षेन्दीवराभा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा

वर्हेरुचन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा ।

असत्यासक्तवंशोर्ध्वनिसुखितजगद्भवोभिलसन्ती

मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सग्धरा हारिहारा ॥

(३४१)

(३३८) ख्यातेति । यदि मरभना मरणरगणभगणनगणाः ततः सद्यं समर्थ-
युगलं ततश्च गुरुद्वयं प्रतिपादयति शेषः तदा तद्वृत्तं पूर्वः पण्डितैरिति शेषः
सुवंशा ख्याता कथिता ।

(३३९) सभरा इति । यस्य पादे सभराः सगणभगणरगणाः ततो न्मी नगण-
भगणौ ततश्च यगणः लघुगुरुश्च, तत् वृत्तं त्रयोदशसु यतिर्विरागो यत् तथाभूतं
मत्तेभ विक्लीडितं नाम स्यात् ।

(३४०) समैरिति । मरणरगणभगणनगणैः परं यगणद्वयं यस्य पादे
भवति, सा इयं विमुनि यति युता त्रिभिः सप्तभिः विच्छिन्नैत्यर्थः सग्धरा नाम
वृत्तं कौर्त्तिता कथिता ।

(३४१) उदाहरति व्याकीर्षेति । व्याकीर्षेन्दीवराभा विकसितनीलीपल्ल-
कान्तिः कनककषवत् कथितस्वर्णवत् लसत् विराजत् पीतं वासः वसनं यस्याः

२ । न ज भ ज जा ज रौ यदि तदा गदिता सरसी कवी-

श्वरैः ॥ (३४२)

चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसीर्मिषु

स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजबालमृणालवलिषु ।

कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगतासु कलाकुतूहली

व्यरंचयदच्युतो ब्रजमृगौनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥ (३४३)

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूमृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-

श्चिरगलितश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महुत् ॥ (३४४)

इति माघे ॥

तादृशी कनकरसेति पाठे तप्तकाञ्चनवदित्यर्थः । सहासा चारुहासिनी उच्चन्दैः
उदितचन्द्रकैः अतएव कान्तैः मनीजैः वह्नैः मयूरपिच्छैः वलयितः, वद्धः चिकुरः
केशः यस्याः तथाभूता चारुर्मनीजः कर्णावतंसः कर्णभूषणं यस्याः तद्योक्ता अंस
स्त्वन्देशे व्यासक्ता या वंशी वेषः तस्या ध्वनिना निनादेन सुखितं जगत् यथा
तादृशी वल्लवीभिः गीपाङ्गनाभिः लसन्ती स्रग्धरा मालाधारिणी हारी मनोहारी
हारी यस्याः तथाभूता गीपस्य गीपालकस्य विष्णोः कृष्णस्य मूर्तिः जगति वः
शुभान् अवतु रञ्जतु ।

(३४२) नजैति । यदि नजभजजा नगणजगणभगणजगणद्वयं ततः जरौ
जगणरगणौ तदा तद्वृत्तं कवीश्वरैः श्रेष्ठैः कविभिः सरसी नाम गदिता कथिता ।

(३४३) उदाहरति चिकुरेति । कलासु नृत्यादिकासु चतुःषष्टिविद्यासु कुतू-
हली कौतुकवान् अच्युतः कृष्णः चिकुरकलापाः केशपाशा एव शैवलानि तैः
कनितः प्रमदो हर्षातिशयः याभिः तद्योक्तासु लसन्त्यः रसा रागा एव ऊर्मयः
जलतरङ्गा आसां तासु कुचयुगान्वेव चक्रवाकमिथुनानि चक्रवर्त्तानि तैः अनुगतासु
धृक्तासु ब्रजमृगौनयनाः ब्रजाङ्गना एव सरस्यः तासु विभ्रमं विहारं व्यरंचयत्
विशेषेण कृतवानित्यर्थः । साङ्गरूपकमिदं तदुक्तं दर्पणे । अङ्गिनी यदि
साङ्गस्य रूपं यत् तत्तदेव ह्येति ।

आतिः । [४१८४३०४]

(द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः)

१ । मौ गौ ना श्वत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति
हंसी ॥ (३४५)

साङ्गं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिवन्ती

कामक्रीडाकूतस्फोतप्रमदरसरभमलघु रसन्ती ।

कालिन्द्यै पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे

कंसाराते ! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥

(३४६)

(३४४) तुरगैति । परितः सर्वतः तुरगशतैः अश्वसमूहैरित्यर्थः आकुलस्य व्यासस्य अपरिमिताश्वबलस्येति यावत् प्रतिपथं प्रतिमार्गं प्रमथिताः क्षोभिता दलिताश्च भूततः राजानः पर्वताश्च येन तथाभूतस्य सततं धृता श्रीः शोभा लक्ष्मीश्च येन तादृशस्य पुरः अग्रतः नगराद्या परिचलतः गच्छतः बलानुजः कृष्णः तस्य बलस्य सैन्यस्य बलं सैन्ये बली राम इति शश्वत् । परं केवलम् एकस्यैव तुरङ्गस्य अश्वस्य जन्म उत्पत्तिमात्रं यस्मात् तद्योक्तस्य एकोऽपि जात एव न तु साम्प्रतमस्तीति भावः सम्यजनसमये उच्चैःश्वस एव जातत्वादिति भावः । सहोभृता मन्दरेण मथितस्य आलीङ्गितस्य तथा चिरं विगता श्रीः लक्ष्मीर्यस्मात् सम्यजनकाले लक्ष्मीरुत्पद्यैव नारायणमाश्रितेति भावः तादृशस्य जलनिधेः समुद्रस्य तदा हरिप्रस्थानसमये महत् अन्तरं दूरगमनात् व्यवधानम् उत्तरीत्या प्रभेदश्च अभवत् । अञ्जीपमेयस्य बलानुजबलस्य उपमानभूताज्जलनिधेराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्यमुपमेयस्योपमानाभ्यूनताथवा । व्यतिरेक इति ।

(३४५) साविर्ति । यस्य पादे मगणद्वयं ततो गुरुद्वयं तदनु मगणचतुष्टयं ततश्च गुरुद्वयं तत् वृत्तं वसुषु अष्टासु भुवनेषु चतुर्दशसु यतिर्विरासो यस्यां तादृशी हंसी नाम भवति ।

(३४६) उदाहरति साङ्गमिति । हे कंसाराते ! कृष्ण ! पश्य अवलीकय, हंसी एकान्ते विजने कान्तेन प्रियेण हंसेन साङ्गं सुरभि सुगन्धं विकचकमलमधु विकसितपद्मसकरन्दं पिवन्ती कामक्रीडाया रतिविहारस्य आकूलेन आश्रयेन स्नीतः

३ । सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ॥ (३४७)

माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसन्मदिरामुदितै-

र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि ! कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरम्

तं भज माधविकाष्टदुनर्त्तकयामुनवातकृतोपगमा ॥ (३४८)

३ । भौनरना रना वथ गुरु दिगर्कविरमं हि (भद्रकामिदम्) ॥

(३४९) इति छ० प०

प्रवृद्धः प्रमदरसस्य आनन्दातिरेकस्य रभसः वेगः यस्मिन् तद् यथा तथा रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । अलघु तारं रसन्ती कूजन्ती तथा सरभसा सवेगा गतिर्यस्याः बादश्री त्वरमाणेति भावः इह अस्मिन् कालिन्दीये यामुने पवनस्य पतनेन सञ्चारेण परितरलाः परागाः कौसुमरजांसि यत्र तादृशे पञ्चारण्ये कमलकानने स्वेच्छं स्तुच्छन्दं यथा तथा विलसति विहरति । कस्याश्चित् गोप्याः स्वेरविहारार्थिना उक्तिरियम् ।

(३४७) सप्तेति । सप्तभिर्भकारैर्भगणैर्युतः एकगुरुर्यस्यां तथोक्ता इयम् उदा-
रतरा अतिमहती मदिरा नाम वृत्तं गदिता उक्ता ।

(३४८) उदाहरति माधवेति । हे आलि सखि ! त्वं माधवमासि वैशाखे मासि वैशाखे माधवी राध इत्यमरः । विकस्वराणि यानि केशरपुष्पाणि वकुल-
कुसुमानि तेषु लसन्तीभिः राजन्तीभिः मदिराभिर्नधुभिः मुदिताः हृष्टाः तत्पानै-
नेति भावः तैः शृङ्गाणां मधुकराणां कुलैः उपगीतं यत् वनं तस्मिन् माधविकाया
माधवीलताया ऋदुनर्त्तकेन मन्दमन्दं सञ्चालकेनैतथः यामुनवातेन यमुना-
समीरणेन कृतः उपगमः सान्निध्यं यस्याः तथोक्ता तद्वायुसेवितेति यावत्
कुञ्जमेव गृहं तस्य उदरे अभ्यन्तरे पल्लवेन कल्पितं रचितं तल्पं शय्या येन तथोक्तम्
अबल्यः गाढः मनोजरसः कामरसः यस्य तादृशं कलानिलयं चतुःपङ्क्तिरामविद्या-
निपुणमित्यर्थः वनमालिनं तं कृष्णं भज सेवस्व ।

(३४९) भाविति । यस्य पादे भगणरगणौ ततो नगणरगणनगणाः ततश्च
रगणनगणौ अथ अनन्तरं गुरुः, इदं वृत्तं दिगर्कविरमं दिक्षु दशसु अक्षेषु बादशसु
विरमः यतिर्यत्र तथाभूतं भद्रकं नाम स्यात् ।

४ । (लालित्यं) भुजगेन्द्रेण भाषित मेतच्चेन्नसरस्तजनगुभिः ॥

(३५०) इति छ० प०

५ । सजता नसौ ररौ गः फणितुरगह्यैः स्यात् (महास्रग्ध-
राख्या) (३५१) इति छ० प०

विकृतिः । [८३८८६०८]

(त्रयोविंशल्यक्षरा वृत्तिः)

१ । न ज भ ज भा ज भौ लघुगुरु बुधेस्तु गदितेयमद्रित-
नया ॥ (३५२)

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नदृप्तदनुजो
जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा ।
भुवनहितावतारचतुरश्वराचरधरोऽवतीर्ण इह हि
क्षितिवलयोऽस्ति कंस ! शमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥
(३५३)

(३५०) लालित्यमिति । चेत् यदि सगणसगणरगणसगणतगणजगणनगणेभ्यः
परं गुरुणा रचितं वृत्तं स्यात् प्रतिपादं तदैतत् लालित्यं नाम भुजगेन्द्रेण पिङ्ग-
लेन भाषितम् ।

(३५१) सजता इति । यस्य पादे सजताः सगणजगणतगणाः, नसौ नगण-
सगणौ ततो रगणद्वयं ततश्च गुरुः, तत् वृत्तं फणितुरगह्यैः अष्टभिः सप्तभिश्च
विच्छिन्नमित्यर्थः महास्रग्धराख्या महास्रग्धरा नाम स्यात् ।

(३५२) नजिति । यस्य पादे नगणजगणभगणजगणभगणाः ततो जगणभगणौ
ततश्च लघुस्तदनु गुरुश्च, इयं बुधैः पण्डितैः अद्रितनया नाम वृत्तं गदिता उक्ता ।

(३५३) उदाहरति खरतरिति । हे कंस ! खरतरं तीक्ष्णतरं यत् शौर्यं
वीर्यं तदेव पावकः अग्निः तस्य शिखासु ज्वालासु पतङ्गनिभः शूलभसदृशः मग्न
पतितः दृप्तः दानवः यस्य तथाभूतः जलधिसुताया लक्ष्म्या विलासवसतिः क्रीडा
निलयः सतां सज्जनानां गतिराश्रयः अशेषैः सर्वैः जगद्भिरिति भावः मान्यः प्रश-
सनीयः महिमा माहात्म्यं यस्य तथाभूतः भुवनानां जगतां हिताय यः अवतारः

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
 कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्द्रुमोत्कशकुनम् ।
 शकुननिनादनादितककुब्बिलोलविपलायमानहरिणं
 हरिणविलोचनाधिवसतिं बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥
 (३५४) इति भट्टौ ॥

अश्वललितमिदमन्यत ॥

२ । मत्ताक्रीडं वस्त्रिष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघु गुरुभिः ॥
 (३५५)

सुगन्धोन्मीलनमत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसाद्
 गाने गाने किञ्चित् स्यन्दत्यदमरुणनयनयुगलसरसिजम् ।
 रासोत्सासक्रीडत्कम्ब्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं
 सान्द्रानन्दं हृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥ (३५६)

जन्मग्रहणं तत्र चतुरः चराचरधरः विश्वभर इत्यर्थः इह चितितले अवतीर्णः
 सन् तत्र शमनः हन्त्यर्थः अस्ति इति अद्वितनया पार्वती तं कंसम् अवीचत् ।

(३५४) विलुलितेति । पवनात्मजः हनूमान् विलुलितानां भंगितानां पुष्पाणां
 रेणुभिः परागैः उत्पतद्गिरिति भावः कपिशं पिङ्गलं प्रशान्तानि पातितानीत्यर्थः
 कलिकाः कोरकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र तादृशं कुसुमानां निपा-
 तने विचित्रा रञ्जिता इति भावः वसुधा भूमिर्यत्र तथोक्तं सशब्दं यथा तथा निप-
 तद्भ्यः द्रुमेभ्यः वृक्षेभ्यः उल्काः उत्कण्डिताः शकुनाः पक्षिणी यत्र तथाभूतं शकु-
 नानां पक्षिणां निनादेन कूजनेन नादिताः पूरिताः ककुभः दिशः यत्र तथाविधं
 विलोलाः चञ्चलाः सन्तः विपलायमाना हरिणा यत्र तथोक्तं यथा तथा हरिण-
 विलोचनायाः स्मरणनयायाः सीतायाः अधिवसतिं वासभूमिं रिपोः शत्रो राव-
 णस्य वनम् अशोककाननमिति यावत् बभञ्ज भगवान् ।

(३५५) मत्ताक्रीडमिति । यस्य पादः मयुगेन मगणद्वयेन गयुगेन गुरुद्वयेन
 मगलवृत्तिः चतुर्दशलघुभिः ततश्च गुरुणा भवति, तत् द्वयं वसुषु अष्टसु इषुषु पञ्चसु
 आशासु दशसु यतिर्विरासी यत्र तथाभूतं मत्ताक्रीडं नाम स्यात् ।

(३५६) उदाहरति सुगन्धोन्मीलनमिति । हृन्दारण्ये सुगन्धं मनीजं यथा तथा

३ । इह (सुन्दरिका) पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्वयतो भसंताज्-
लभगाः ॥ (३५७) इति छ० प०

संस्कृतिः । [१६७७७२१६]

(चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः)

१ । भूतमुनौनैर्यतिरिह भतनाः स्मभौ भ न याश्च यदि
भवति तन्वी ॥ (३५८)

माधव ! सुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमौरैः
कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यविगततनुदाहा ।
पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनैः
निखसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
(३५८)

उन्मीलनी स्फुरन्ती मत्तस्त्रिव आक्रीडः विलासी यस्य तादृशं मधुसमये वसन्तकाले
सुलभं सुप्रापं यत् मधुरं मधु तस्य रसात् आस्वादात् गाने गाने प्रतिसङ्गीतमित्यर्थः
क्लिप्तित् ईषत् स्पन्दत् पदं खलज्वरणम् अरुणं रक्तं नयनयुगसरसिजं नेत्रपद्मद्वयं
यस्य तथाभूतं रसोज्ज्वलसेन रतिविहारकौतुकेन क्रीडन्तीनां कन्याणां कमनीयानां
व्रजयुवतीनां वलयेषु मण्डलेषु रचितः कृतः मुजयो रसः आलिङ्गनव्यापार इत्यर्थः
येन तद्योक्तम् अनघः निष्पापः पापनाशक इत्यर्थः चरणपरिचयः पादपद्मसेवा
यस्य तादृशं सान्द्रानन्दं घनानन्दं हरिं कृष्णं स्मरत यूयमिति भक्तान् प्रत्युक्तिः ।

(३५७) सुन्दरिकेति । यस्य पादे सद्वयतः सगणयुगलात् परमित्यर्थः भगव-
न्मण्यतगणजगणाः ततो लघुः ततश्च भगवन् गुरुश्च, तत् वृत्तं पिङ्गलमुनिना सुन्द-
रिका उक्ता ।

(३५८) भूतेति । यदि इह हृन्दीग्रन्थे भगवन्मण्यतगणजगणाः ततः सगणभगवौ
ततश्च भगवन्मण्यतगणजगणाः भवन्ति प्रतिपादं, तदा तद्वृत्तं भूतैः पञ्चभिः सुनिभिः
सप्तभिः इनैः सूर्यैर्द्वादशभिः विच्छिन्नं तन्वी नाम स्यात् ।

(३५८) उदाहरति माधवेति । हे माधव ! कृष्ण ! सा तन्वी कृष्णाङ्गी राधेति
शेषः सुग्धैः मनोहरैः मधुकराणां भमराणां विरुतैः युञ्जितैः तथा कोकिलानां

- २ । नाम (किरीट) मिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्र-
मतं किल ॥ (३६०) इति कृ० प०
३ । सगणै रिह वृत्तवरं वसुभिः किल (दुर्मिल) मुक्तमिदं
कविभिः ॥ (३६१) इति कृ० प०

अतिवृत्तिः । [३३५५४४३२]

(पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः ।)

- १ । क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभायेदिषुशरवसुसुनियति-
रिनलघुगैः ॥ (३६२)
क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा
फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरौ ।

कृजितानि रवाः मलयसमीरा मलयपवनाश्च तैः कम्पमुपेता भयात् कम्पितेत्यर्थः
मलयजसलिलैः चन्दनरसैः प्लावनतः सर्वाङ्गसेचनादपीत्यर्थः अविगतः तनुतापः
शरीरसन्तापः यस्यालाटशी, तथा देहजस्य कामस्य संज्वरभरः सन्तापातिशयः
तेन परिदूनैः स्नानैरित्यर्थः पद्मपलाशैः कमलदलैः विरचितं कल्पितं शयनं यस्या
यथा वा तथाभूता मुहुः पुनः पुनः अतिपरुषम् अतिरुचम् अत्युष्मित्यर्थः निःश-
सती तव ध्यानलये ध्यानयोगे निवसति त्वामिव ध्यायन्ती तिष्ठतीति भावः ।

(३६०) नामेति । यदि भगणाः अष्टाविति शेषः तदा पिङ्गलनागमुनीन्द्रस्य
मतम् इदं वृत्तं किरीटं नाम स्यात् ।

(३६१) सगणैरिति । वसुभिः अष्टाभिः सगणैः यस्य पादौ भवति इदं वृत्त-
वरं पद्यश्रेष्ठं कविभिः दुर्मिलमुक्तम् ।

(३६२) क्रौञ्चेति । चेत् यदि भगणमगणसगणभगणाः ततो द्वादशलघवः
शुद्धैकः प्रतिपादमिति शेषः तत् वृत्तम् इषु शरवसुसुनियतिः पञ्चसु पञ्चसु
अष्टसु सप्तसु च यतिर्विरासौ यत्र ताटशी क्रौञ्चपदा नाम स्यात् ।

(३६३) उदाहरति क्रौञ्चपदेति । हे हरे ! कृष्ण ! क्रौञ्चानां वक्त्रपञ्चिणां पदा-
लीभिः पदश्रेणीभिः चित्रितं तीरं यस्यास्तधीक्षा यस्यास्तौरि वकाश्चरन्तीति भावः ।
मदकलानां मदीत्कटानां खगकुलानां पक्षिसङ्घानां कीलकलैः कलाहलैः रुचिरा

फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः
 पश्य हरे ! ऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिमकिर-
 णजा ॥ (२६३)

उत्कृतिः । [६७१०८८६४]

(षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः ।)

१ । वस्त्रीशाश्वैश्छेदोपेतं म म त न नयुग र स ल गै-
 भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ (२६४)

हेलोदञ्चय्यच्चत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्कर-

त्तालकः

चारुप्रेङ्खञ्छूडावहः श्रुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गित-

हारधृत् ।

तस्यजागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तु-

तिरच्युतः—

पायान्निष्ठन्दन् कालिन्दीकदक्तनिजवसति वृहद्-

भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ (२६५)

मनीहारिणी फुलानिः विकसिताभिः सरोजानां पद्मानां श्रेणिभिर्विलासः विशेष-
 प्रीभा यस्यास्तादृशी सधुसुदितानां सधुपाननत्तानां सधुपानां समराणां रवेण
 रभसकरो हर्षजननौ फेनानां विलासः प्रकाश एव प्रोज्ज्वलहासः उत्कटहासः
 यस्यास्तथाभूता तथा ललितेन मनोज्ञेन लहरिभरेण तरङ्गातिशयेन पुलकिता
 लीलाञ्जिता शोभना तनुः अवयवः यस्याः तादृशी तरला चपला गतिर्यस्यास्तथा-
 भूता असौ अहिमकिरणजा यमुना कस्य चेतः चित्तं न हरति सर्वस्यैव हरती-
 त्यर्थः ।

(२६४) वस्त्रीशाश्वैरिति । यस्य पादे मगणमगणतगणनगणनगणयुगलरगण-
 सगणाः ततो लघुरेखकः, तत् वृत्तं वस्त्रीशाश्वैः अष्टाभिः एकादशभिः सप्तभिश्च
 विच्छिन्नं भुजङ्गविजृम्भितं नाम स्यात् ।

(२६५) उदाहरति हेनेति । हेतुया उदञ्चन्ती उत्पतन्ती न्यञ्चन्ती प्राद्वी

अथ दण्डकः ।

१ । यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो
भवेद्दण्डकः ॥ (३६६)

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं
गोकुलं,—

सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्धनं नाम
शैलं दधन्तीलया ।

कमलनयन ! रक्ष रक्षेति जल्पत् तस्यन्मुग्धगोपाङ्ग-
नालिङ्गनानन्दितो,—

गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु
प्रमोदाय वः ॥ (३६७)

यत्र तादृशः प्रकटः स्पष्टः विकटः उत्कटः उद्धतः नटनभरः वृत्तातिशयः यस्य
तथाभूतः रणन् करतालः यस्य तथोक्तः दत्तकरतलध्वनिरित्यर्थः चारु सनीजं
यथा तथा प्रेङ्खत् चलत् चूडावर्द्धं चूडायां निहितमयूरपिच्छं यस्य तथाभूतः, युत्योः
कर्णयोः तरली चञ्चलौ नवी किसलयौ पद्मवौ यस्य तथाभूतः तरङ्गितः अनेका-
वृत्त इति भावः यो हारः तं धरतीति तथोक्तः तस्यन्तीभिः विभ्यतीभिः नागस्य
कालियस्य स्त्रीभिः भक्त्या मुकुलितं करयोर्भुजयोर्गुगलं यस्मिन् तद् यथा तथा
कृता स्तुतिर्यस्य तथामृतः अच्युतः कृष्णः कालिन्द्या यः क्रुदः तस्मिन् कृता निज-
वसतिर्यस्मिन् तत् ब्रह्मतः भुजङ्गस्य विजृम्भितं चेष्टितम् उपद्रवं छिन्दन् सन् वः
युष्मान् पायात् रक्षतु ।

(३६६) यदिहेति । यत् यदि इह छन्दोग्रन्थे नयुगलं नगणद्वयं ततः सप्तरेफाः
रगणसप्तकं तदा चण्डवृष्टिप्रतापी नाम दण्डकी भवेत् ।

(३६७) उदाहरति प्रलयेति । प्रलये कल्पान्ते या घनघटा मेघाङ्गारः तस्या
इव महान् आरम्भः यस्याः तथाविधा या मेघावली तस्या चण्डवृष्टिप्रतापेन आकुलं
गोकुलं समवलोक्य सपदि तत्क्षणात् सव्येन वामेन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं
लीलया अवलीलया दधत् धारयन् । हे कमलनयन ! नलिननेत्र ! रक्ष रक्ष
इति जल्पन्तीभिः तस्यन्तीभिः सुग्धाभिः गोपाङ्गनाभिः आलिङ्गनेन आनन्दितः

२ । प्रतिचरणविहङ्गरेफाः स्युरर्णीऽर्णवव्यालजीमूतलीला-
करोद्दामशङ्खादयः ॥ (३६८)

जय जय जगदीश ! विष्णो ! हरे ! राम ! दामोदर !
श्रीनिवासाच्युतानन्द ! नारायण !,—

तिदशगणगुरो ! सुरारे ! सुकुन्दासुरारे ! हृषीकेश !
पौताम्बर ! श्रीपते ! माधव !,—

गरुडगमन ! कृष्ण ! वैकुण्ठ ! गोविन्द ! विश्वम्भरो-
पेन्द्र ! चक्रायुधाधोक्षज ! श्रीनिधे !

बलिदमन ! नृसिंह ! शीरे ! भवाश्लोधिघोरार्णसि त्वं
निमज्जन्तमभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥ (३६९)

एवमर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोध्यानि ॥

३ । प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नदया-
दुत्तरैः सप्तभिर्यैः ॥ (३७०)

मुरहर ! यदुकुलाश्लोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न !

तिलोकैकनाथ !,—

गलङ्गिः स्वङ्गिः अभिनवधातुधाराभिर्नैरिकादिनिस्तवैः विचित्रः अङ्गरागो यस्य
तथाभूतः सुरारातिः कृष्णः वः युक्ताकं प्रसीदाय अतु भवतु ।

(३६८) प्रतीति । यस्य दण्डकस्य प्रतिचरणम् एकी रगणः अधिकः सः

अर्णः, अर्णवः व्यालः, जीमूतः, लीलाकरोद्दामः शङ्खः इत्यादिसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(३६९) अर्णोनामकमुदाहरति जयेति । जगदीशेत्यादि शीरे इत्यन्तं सम्बो-
धनान्तं पदं जयजय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेत्यर्थः । भवः संसार एव अश्लोधिः समुद्रः
तस्य घोर भीषणे अर्णसि जले निमज्जन्तं निपतन्तं माम् उपेत्य अभ्युद्धर परि-
ताहि ।

(३७०) प्रचितकेति । यस्य पादः नदयात् नगणयुगलात् उत्तरैः परैः सप्तभिः
यैर्यगणैः भवति, स दण्डकः धीरधीभिः बुधैः प्रचितकं समभिधा संज्ञा यस्य
तथोक्तः स्मृतः ।

३ । प्रचितकपटसुरारित्रजोद्दामदन्तावलस्त्रोमविद्रावणे
केशरौन्द्र ! ।

चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतोनि-
विष्टान्धकार !

प्रणतजनपरितापोयदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद
प्रसीद ॥ (३७१)

४ । सगणः सकलः खलु यत्न भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः
कुसुमस्तवकम् ॥ (३७२)

विरराज यदौयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुं-
ञ्जलगः,—

भ्रमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुम-
स्तवकः ।

(३७१) उदाहरति सुरहरति । हे सुरहर ! सुरशत्रो ! यदुक्त्वमेव अन्धोधिः
समुद्रः तस्य चन्द्रः तत् सन्मुखौ, प्रसी ! निग्रहातुग्रहसनयं ! सर्वशक्तिसन्निवृत्त्यः
देवकौगर्भरव ! देवकौजठरमण ! विलोकैकनाथ ! त्रिभुवनैकाग्र्य ! प्रचितकपटा
मायाविन इत्यर्थः ये सुरारयः असुराः तेषां व्रजः समूह एव उद्दामः उत्कटः
मदीकृत इत्यर्थः दन्तावलस्त्रोमः गजनिबद्धः तस्य विद्रावणे ध्वंसने केशरौन्द्रः स्वग-
राजराजः तत् सन्मुखौ, चरणनखरा एव सुधांशवः तेषां छटा समूहः तस्य उन्म-
ेषेण प्रकाशेन निःशेषितं नाशितं ध्यायिनां योगिनां चेतोनिविष्टं चित्तस्थितम् अन्ध-
कारं येन तथाभूतः तत् सन्मुखौ, तथा प्रणतजनानां परितापः आध्यात्मिकादि-
तापत्रयमित्यर्थः स एव उग्रदावानलः भीषणवनाग्निः तस्य उच्छेदे निर्वापणे मेघः
तत्सन्मुखौ प्रसीद प्रसीद प्रसीद सततं प्रसन्नो भवेत्यर्थः ।

(३७२) यत्न दण्डके सकलः नवसंख्यक इति भावः सगणः भवेत्, इह कन्दो-
ग्रन्थे बुधाः तं कुसुमस्तवकं कुसुमाक्षरणमिति वा पाठः प्रवदन्ति ।

(३७३) उदाहरति विरराजिति । यदौयकरः यस्य भुज इत्यर्थः कनकद्युति-
बन्धुरायाः काञ्चनप्रभीन्नतानतयोः वामदृशः ऋगाद्याः राधाया इति भावः कुच-
कुञ्जलगः स्तनशुकुलगात्री सन् भ्रमरप्रकरेण गृह्णन्नेन आवृता मूर्तिर्ग्रन्थे तथोक्त

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभ्रदतीव विलोचन-
हारि वपुः ।

चपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज-
मध्यगतः ॥ (३७३)

५ । यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फतः स स्मृतो दण्डको
मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥ (३७४)

हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदि-
व्यानुलेपाङ्किते,—

तारहारांशुवक्षो नभश्चित्तमालाञ्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः
समं सीरिणा,—

अञ्जनाभास्वरेणन्दुकुन्दाभदेहेन लीलापरीहासहासो-
र्मिकौतूहलैः ।

कंसरङ्गाद्रिगः पातु वञ्चक्रपाणिर्गतिक्त्रौडया मत्तमा-
तङ्गलीलाकरः ॥ (३७५)

अशोकलताया विलसन् कुसुमस्तवकः यथा पुष्पगुच्छ इव विररान्शुभे, नवीनस्य
तमालदलस्य तमालपत्रस्य प्रतिमा सदृशी क्वविः कान्तियस्य तथाभूतम् अतीव
विलोचनहारि नेत्रयोरत्यानन्ददायीत्यर्थः वपुः शरीरं विभ्रत् दधत् तथा चपला
विद्युत् तद्वत् रुचिरा स्फुरन्ती या अंशुकवल्ली वसनलता तस्या धरतीति धरः
पदादित्वादन । स हरिः कृष्णः मदीयं मत्सम्बन्धि यत् हृदम्बुजं हृदयकमलं तत्र
गतः स्थितः अस्तु भवतु ।

(३७४) यवेति । यत्र दण्डके परं केवलं स्वेच्छया रेफः रगणः नवसंख्यक इति
भावः गुम्फतः रचितः, स दण्डकः मत्तमातङ्गलीलाकरः नाम स्मृतः कथितः ।

(३७५) उदाहरति हेमगौरमिति । शक्रनीलम् इन्द्रनीलं नीलकान्तमणि-
रित्यर्थः तद्वत् अस्मितं श्यामं तस्मिन् स्पष्टेन उज्ज्वलेन दिव्येन उत्कृष्टेन अनुलेपेन
अङ्गरागेण अङ्किते चित्रिते वर्ष्मणि देहे हेमगौरं पीतमित्यर्थः अंशुकं वसनं
वसानः दधानः तारी महान् हारस्य अंशुः प्रभा यत्र तादृशं यत् वच एव नभः
आकाशं तत्र चित्रा या माला वनमालित्यर्थः तथा अञ्चितः शोभितः, भव्याभिर्मनी-

। लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भव-
त्यनङ्गशेखरः ॥ (३७६)

उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विजृ-
म्भाणगौरदीधितिः,—

रतिस्त्रहस्तनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग-
शेखरः किमु ? ।

इति प्रमोददकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुद्गिरन्
सुरारिरङ्गताम्,—

प्रदोषकालसङ्गमोक्तसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु
वः कृतार्थताम् ॥ (३७७)

७ । यत्र दृश्यते गुरोः परोलघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोक-
पुष्पमञ्जरीति ॥ (३७८)

ज्ञाभिर्भूषाभिः उज्ज्वलम् अङ्गं यस्य तथाभूतः अञ्जनभं कज्जलप्रभं नीलमित्यर्थः
अम्बरं वस्त्रं यस्य तादृशेन इन्दुश्च कुन्दं साध्यकुसुमविशेषश्च तद्वत् आभा यस्य
तादृशः देहो यस्य तथाभूतेन श्रुतकान्तिनेत्यर्थः सीरिणा बलभद्रेण समं लीलया
परिहारस्य हासस्य च ऊर्मीणां परम्पराणां कोलाहलैः कलरवैः कंसस्य रङ्गः
संयामसमान एव अद्रिः पर्वतः तत्र गतः गतिक्रीडया विचरणव्यापारेण मत्तस्य
मातङ्गस्य हस्तिनः लीलाकरः मत्तगज इव विचरणकारीत्यर्थः चक्रपाणिः कृष्णः वः
युष्मान् पातु रक्षतु ।

(३७६) लघुरिति । यदा निजेच्छया लघुः ततः गुरुः निवेश्यते, तदा एष
दण्डकः अनङ्गशेखरी नाम भवति ।

(३७७) उदाहरति उदेतीति । हे राधिके ! अद्य पुरः अगतः विजृम्भाणा
उद्यन्तः गौराः दीधितयः यस्य तथोक्तः असौ सुधाकरः चन्द्रः कलासु शिल्पकर्मसु
कुतूहलेन कौतुकेन चारुचम्पकैः मनीहरचम्पककुसुमैः रत्या कामपद्मा स्त्रहस्तान्
निर्मितः लघुः अनङ्गस्य कामस्य शेखरः शिरभूषणं किमु उदेति ? विलोकय
पश्य इति इत्थं प्रमोदकारिणीम् आनन्दविधायिनीं प्रियायाः राधायाः प्रसादः
प्रसन्नता मानभञ्जनमिति भावः लक्षणम् आश्रय इति यावत् यस्याः तद्भाभूताम्

भूर्द्धिं चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारु-
चन्द्रिका कचेषु,—

कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च कान्तकेशरोप-
कृतदाम ।

फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्त-
वैश एष,—

केशवः पुनातु वः स्वपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमान्निवागतो
मधुर्विहर्तुमत्र ॥ (३७८)

८ । यकारैः कवौच्छानुरोधान्निवद्धैः प्रसिद्धौ

विशुद्धोऽपरो दण्डकः (सिंहविक्रीडनामा) ॥ (३८०) छ० प०

अङ्गतां मनीहारिणीं गिरं वाचं समुद्गिरन् कथयन् प्रदीपकाले रजनीमुखे यः
सङ्गमः तेन तदर्थम् उल्लसत् उत्सुकमित्यर्थः मनी यस्य तादृशः मनीजस्य कामस्य
केलौ क्रीडायां कौतुकी लालस इत्यर्थः सुरारिः कृष्णः वः युष्माकं कृतार्थतां
साफल्यं करोतु ।

(३७८) यत्रेति । यत्र दण्डके गुरोः परः क्रमात् लघुः दृश्यते, स बुधैः
पण्डितैः अशोकमञ्जरीति उच्यते ।

(३७९) उदाहरति मूर्द्धीति । मूर्द्धिं शिरसि चारुचम्पकस्रजा मनीजचम्पक-
मालया सलीलं सविलासं वेष्टनं कचेषु केशेषु लसन्ति विकसन्ति लवङ्गानि
लवङ्गकुसुमानि चारुचन्द्रिकाः मनीजमल्लिकाश्च, कर्णयोः वतंसको, भूषणम् अशोक-
पुष्पमञ्जरी, गले कण्ठे च कान्तं मनीहरं केशरैः वकुलकुसुमैः उपकृतं गुम्फितं
दाममाल्यं, तनौ शरीरे विचित्रं फुल्लानां विकसितानां नागकेशरादिपुष्पाणां
रेणुभिः परागैः रूपणं प्रसाधनम् इति इत्यम् उपात्तः गृहीतः वैशः येन तद्याभूतः
एष केशवः कृष्णः स्वैः स्वकालोद्भवैरित्यर्थः पुष्पैः भूषितः अलङ्कृतः अत्र हन्दावने
इति भावः विहर्तुम् आगतः मूर्त्तिमान् मधुर्वसन्त इव वः युष्मान् पुनातु पवित्री-
करोतु आनन्दयतु इत्यर्थः ।

(३८०) यकारैरिति । कवीनाम् इच्छानुरोधात् निवद्धैः रचितैः यकारैः
यगणैः दशभिरिति शेषः अपरः पूर्वोक्तेभ्यः अतिरिक्तः विशुद्धः निर्दोषः सिंहवि-
क्रीडनामा दण्डकः प्रसिद्धः ।

८ । स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेश्यत्युदारधीः

कविः स दण्डकः स्मृतो (जयत्यशोकमञ्जरी) ॥ (३८१) छ० प०

१० । यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया
रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको (मत्तमातङ्गलीलाकरः) ॥ (३८२)

इति छ० प०

११ । न युगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्

तदा यत्र वक्ष्यन्ते एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः (सिंह-
विक्रान्तनामा) ॥ (३८३) इति छ० प०

इति दण्डकप्रकरणम् ।

इति कुन्दोमञ्जरीं समवृत्ताख्यो नाम द्वितीयः स्तवकः ।

अथ तृतीयः स्तवकः ।

— ०० —

१ । विषमे यदि सौ स ल गा दले

भौ युजि भाङ्गुरुकानुपचित्रम् ॥ (१)

(३८१) स्वेच्छयेति । उदारधीः महाबुद्धिः कविः स्वेच्छया निजाभिप्रायेण
क्रमेण रजौ रगणजगणौ सन्निवेशयति यदीति शेषः स दण्डकः अशोकमञ्जरीति
स्मृतः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

(३८२) यवेति । यत्र कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया पाठसौन्दर्यानु-
रोधेनेत्यर्थः रेफान् रगणान् तयोदशेति शेषः रोपयति रचयति, धीरैः बुधैः
एव दण्डकः मत्तमातङ्गलीलाकरः नाम स्मृतः ।

(३८३) नेति । यत्र यदा कवीच्छानुरोधात् ।

(१) विषमे इति । यदि विषमे प्रथमे तृतीये चैत्यर्थः पादे सौ सगणौ ततः
सलगाः सगणौ लघुगुरुय युजि युग्मे पादे द्वितीये चतुर्थे इत्यर्थः भौ भगणौ,
ततः भात् भगणात् गुरुकौ गुरुद्वयमित्यर्थः तदवृत्तम् उपचित्रं नाम ।

द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः ।

सुरवैरिवपुस्तनुतां सुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।

गगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरेक्ष्यचित्तम् ॥ (२)

२ । विषमे प्रथमाचरहीनं दीधकमेव हि वेगवती स्यात् ॥ (३)

स्मरवेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिसुग्धा ।

रभसान्न गुरुन् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥ (४)

३ । अयुजि प्रथमेन विवर्जितम् ॥ (५)

द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता ।

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।

कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेभ्यः ॥ (६)

(२) उदाहरति सुरेति । हेमनिभं काञ्चनप्रतिसं पीतमित्यर्थः यत् शंशु वसनं तथा चन्दनं ताभ्यां लिप्तम् आच्छादितमित्यर्थः सुरवैरिणः कृष्णस्य वपुः शरीरं चपलमिश्रितं विद्युज्जड़ितं शारदनीरधरैः शरन्मेवैः उपचितं रक्षितमित्यर्थः गगनं यथा आप्लाशमिव सुदम् आनन्दं तनुतां विचारयतु ।

(३) विषमे इति । विषमे पादे पूर्वोक्ते प्रथमे तृतीये चेत्यर्थः प्रथमाचरेण हीनं दीधकं दीधकमिच्छति भञ्जितयाद्वाविलुक्तलक्षणं वेगवती नाम वृत्तं स्यात् ।

(४) उदाहरति स्मरेति । स्मरस्य कामस्य वेगवती उद्दीप्तकामित्वर्थः व्रजरामा व्रजाङ्गना केशवस्य कृष्णस्य वंशरवैः वेणुनिनादैः अतिसुग्धा हृतेत्यर्थः रभसात् वेगात् मदनखेति भावः गुरुन् पितृश्वरादीन् न गणयन्ती सती केलिनिकुञ्जमेव गृहं तस्यै जगाम गमेः कर्मणि चतुर्थी ।

(५) अयुजीति । अयुजि विषमे पादे प्रथमेन अचरेण विवर्जितं विहीनं द्रुतविलम्बितकं द्रुतविलम्बितमाह नभोभराविलुक्तलक्षणं हरिणप्लुता नाम वृत्तं स्यात् ।

(६) उदाहरति स्फुटेति । स्फुटाः प्रकटाः फेनानां चयाः समूहाः बलाः तद्योक्ता हरिणवत् प्लुतं गतिर्यस्यान्तादृशी बलिभिः पूजाद्रव्यैः कुसुमादिभिरित्यर्थः मनीजं मनीहरं तटं यस्यास्तथाभूता कलहंसकुलानाम् आरवेण निनादेन शालते शोभत इति तद्योक्ता तरणेः सूर्यस्य सुता यमुनेत्यर्थः विहरतः तटभूमौ क्रौडितः हरेः कृष्णस्य मनः हरति स्म जहार ।

४ । अयुजि न न र ला गुरुः समे

तदपरवक्त्रमिदं न जी ज रौ ॥ (७)

स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।

ऋग्यजुर्वेदगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥ (८)

वैतालीयं पुष्पिताग्राञ्चेच्छन्यपरवक्त्रकम् ।

५ । अयुजि नयुगरेफतो यकारो

युजि तु न जी ज र गाश्च पुष्पिताग्रा ॥ (९)

करकिसलयशोभया विभ्रान्ती

कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।

स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा

व्रजयुवतिव्रततिर्हरिर्मुदेऽभूत् ॥ (१०)

(७) अयुजीति । अयुजि विषमि पादे ननरला नगणौ ततो रगणः तदनु
खण्डः गुरुश्च, समे पादे द्वितीये तुल्यं चैत्यर्थः नजी नगणजगणौ ततो जरौ जगण-
रगणौ तत् इदं वृत्तम् अपरवक्त्रं नाम स्यात् ।

(८) उदाहरति स्फुटेति । स्फुटाभिः प्रकटाभिः सुमधुराभिः वेणुगीतिभिः
वंशीसङ्गीतैः तं माधवं कृष्णम् अपरवक्त्रम् असाधारणसुखम् अवेत्य ज्ञात्वा व्रज-
वनिता गोप्यः ऋग्यजुर्वेदगणैः ऋगीवन्द्यैरित्यर्थः समं तेषां गानप्रियत्वादिति भावः
धृतः चित्तस्य मनसः विभ्रमः विमोहनमित्यर्थः याभिः तथाभूताः सत्यः स्थिताः ।
वैतालीयमिति वक्ष्यमाणं वैतालीयं पुष्पिताग्राच्च वृत्तम् अपरवक्त्रकं नाम इच्छन्ति
अपरवक्त्रनाभं वैतालीयम् अपरवक्त्रनामिकां पुष्पिताग्राञ्च कवय इच्छन्तीत्यर्थः ।

(९) अयुजीति । अयुजि विषमि पादे नयुगरेफतः नगणद्वयात् रगणः तस्मात्
यकारः रगणः, युजि च युष्मि पादे नजी नगणजगणौ ततः जरगाः जगणरगणौ
ततश्च गुरुः, तत् पुष्पिताग्रा नाम वृत्तं स्यात् ।

(१०) उदाहरति करेति । करा एव किसलयो नवपल्लवाः तेषां शोभया
त्रिणा विभ्रान्ती राज्ञानां कुचाः स्तना एव फलानि तेषां भारेण विनम्रा विनता
देहयष्टिः द्रुमाः तथाभूता द्वितानां रुचिरा मनीषा विलासा एव पुष्पाणि यत्

६ । अयुजोर्यदिसौ ज गौ युजोः

स भ रा लौ यदि सुन्दरी तदा ॥ (११)

यद्वोचदुदीक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि कंसहरस्य दुर्वचं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ (१२)

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ (१३)

इति भारवी ।

७ । भवय भोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौच्ययुतौ

(द्रुतमध्या) ॥ (१४) इति छ० प०

८ । ओजि तपरौ जरौ गुरुष्वेन् मसौ जगौ ग् (भद्रविराड्)

भवेदनोजे ॥ (१५) इति छ० प०

तादृशम् अयं सुखम् उपरिभागश्च यस्याः तथामृता व्रजयुवतिव्रततिः व्रजाङ्गनागणः
हरे कृष्णस्य सुदे आनन्दाय अभूत् ।

(११) अयुजोरिति । यदि अयुजोः विषमयोः पादयोः प्रथमद्वतीययोरित्यर्थः
सौ सगणौ ततो जगौ जगणो गुरुष्वेत्यर्थः, यदि च युजोः द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः
सभराः सगणभगणरगणाः ततो लवगुंरुश्च तदा सुन्दरी नाम व्रजं स्यात् ।

(१२) उदाहरति यदिति । सुन्दरी राधा परितः सर्वतः स्नेहमयेन सस्नेहेन
चक्षुषा उदीक्ष्य विचार्येत्यर्थः यत् अवोचत् उक्तवती, दुर्वचम् अन्यैर्वक्तुमशक्य-
मित्यर्थः तत् वचनं कंसहरस्य कृष्णस्य विषयं विदधीत कुर्वीत ।

(१३) यदिति । मानिनी अभिमानवती द्रौपदी परितः सर्वतः स्नेहप्रचुरैश्च
चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्येत्यर्थः वीक्ष्य विविच्य यत् अवोचत उक्तवती, दुर्वचं वक्तुमशक्यम्
अन्यैरिति शेषः तत् वचनं वागधिपस्य बृहस्पतेरपि विषयं विदधीत जनयेत् ।

(१४) भवयमिति । ओजि विषम पादे गतं भवयं भगणवयं ततो गुरुणी
गुरुद्वयमित्यर्थः, युजि च सम पादे नजौ नगणजगणौ ज्ययुतौ ततो जगणसगणौ
वत् व्रजं द्रुतमध्या नाम स्यात् ।

(१५) ओजि इति । ओजि विषम पादे तपरौ तगणात् परौ जरौ जगणः

[८ । असने सजौ सगुरुयुक्तौ (केतुमती) समेभरनगाङ्गः ॥ (१६)

इति छ० प०

१० । (आख्यानकी) तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु
गुरुथेत् ॥ (१७) इति छ० प०

११ । जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्, तौजगौग एषा
विपरीतपूर्वा ॥ (१८) इति छ० प०

१२ । स्यादयुग्मके रजौ रथौ समे चेद् जरौजरौ गुरुर्जवात्-
परामतीयम् ॥ (१९) इति छ० प०

१३ । अयुजि जनभभाः समकेधितु नयुगरयुगलं तदा
(कौमुदी) ॥ (२०) इति छ० प०

रगणौ ततो गुरुथेत्, तथा अनोजे सने पादे मसौ मगणसगणौ जगौ जगणौ
गुरुश्च ततो गुरुथेत् तद्वृत्तं भद्रविराट् नाम स्यात् ।

(१६) असने इति । असने विषमे सजौ सगणजगणौ सगुरुयुक्तौ सगणौ
गुरुथेत्यर्थः, सने पादे भरनगात् भगणरगणनगणात् परं गुरुद्वयं तदा केतुमती
नाम वृत्तं स्यात् ।

(१७) आख्यानकीति । ओजे विषमे तौ तगणौ जगुरुगः जगणौ गुरुद्वय-
चेत्यर्थः, अनोजे सने जतौ जगणतगणौ जगह जगणौ गुरुः पुनश्च गुरुथेत् तदा
आख्यानकी नाम वृत्तं स्यात् ।

(१८) जताविति । विषमे जतौ जगौ गः जगणतगणाभ्यां जगणौ गुरुद्वय-
चेत्यर्थः, सने पादे चेत् यदि तौ जगौ गः तगणजगणाभ्यां परौ गुरु, भवतः
तदा एषा विपरीतपूर्वा नाम वृत्तं स्यात् ।

(१९) स्यादिति । अयुग्मके विषमे रजौ रथौ रगणजगणरगणयगणा
इत्यर्थः, सने पादे चेत् यदि जरौ जरौ जगणरगणौ पुनश्च जगणरगणौ ततश्च
गुरुर्भवति तदा द्वयं जवात् परामती नाम वृत्तं स्यात् ।

(२०) अयुजीति । अयुजि विषमे पादे जनभभाः नगणौ ततो भगणौ, समके
सने पादे अपि तु किन्तु नयुगरयुगलं नगणौ रगणौ चेत्यर्थः तदा कौमुदी नाम
वृत्तं स्यात् ।

१४ । यदि विषमे भवतो नजौजरौ सजयाः समेतु जगुरु
(मञ्जुसौरभम्) ॥ (२१) इति छ०प०

१५ । विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येनतु (मालभा-
रिणीयम्) ॥ (२२) इति छ०प०

इति कन्दमञ्जर्यामर्षसमाख्यस्तृतीयः स्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ विषमवृत्तम् ।

१ । प्रथमे स जौ यदि सलौ च
न स ज गुरुकाण्यनन्तरम् ।
यद्यथ भ न भ गाः स्युरथो
स ज सा ज गौ च भवतीयमुद्गता ॥ (१)

(२१) यदीति । यदि विषमे पादे नजौ जरौ नगणजगणौ ततश्च जगण-
रगणौ, समेतु किन्तु समे पादे स जयाः सगणजगणयगणाः रलघु रगणौ लघु-
रुश्च तत् वृत्तं मञ्जुसौरभं नाम स्यात् ।

(२२) विषमे इति । विषमे पादे यदा ससजा गुरु, सगणौ जगणौ गुरुद्वय-
श्च त्वर्थः, चेत् समे पादे सभरा येन तु, किन्तु सगणभगणरगणास्ततो यगणः इयं
मालभारिणी नाम वृत्तं स्यात् ।

(१) प्रथमे इति यदि प्रथमे पादे सजौ सलौ च सगणजगणसगणा
लघुश्चेत्यर्थः, अनन्तरं द्वितीये पादे इत्यर्थः अनन्तरं द्वितीये पादे इत्यर्थः नसजगुरु-
काणि नगणसगणजगणा गुरुश्चेत्यर्थः, यदि अथ अनन्तरं तृतीये पादे इत्यर्थः
भनभगाः भगणनगणभगणा गुरुश्चेत्यर्थः स्युर्भवन्ति, अथो अनन्तरं चतुर्थे पादे

विललास गोपरमणीषु तरणितनया प्रभोदता ।

क्षणनयनचकीरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्मिबिभ्रमम् ॥ (२)

२ । प्रथमे स जी यदि स लौ च

न स ज गुरुकाण्यनन्तरम् ।

यद्यथ भ न ज ल गाः स्थिरथो

स ज सा ज गौ च भवतीयमुदता ॥ (३)

अथ वासवस्य वचनेन

रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं

विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥ (४)

इति भारवावुदताभेदः ।

सजसा जगौ च सगणजगणसगणा जगणी गुरुय भवति, इयम् उदता नाम वृत्तं स्यात् ।

(२) उदाहरति विललासिति । प्रभया कान्त्या उदता समुदिता समुज्ज्वलित्वर्थः तरणितनयना यमुना गोपरमणीषु व्रजाङ्गनासु सतीषु अपिरवाध्याहार्यः अनादरे समी । ताः अपि अनादृत्येत्यर्थः क्षणस्य नयने एव चकीरौ पक्षि-विशेषौ तजौर्युगे युगले सुधांशीः चन्द्रस्य किरणानाम् 'उर्मिबिभ्रमं' तरङ्गभ्रान्तिं दधती कुर्वतीत्यर्थः विललास विरराज क्षणस्य यमुना अतिमनोहारिणी अभूदिति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः ।

(३) प्रथमे इति । प्रथमे आद्ये पादे यदि सजी सलौ च सगणजगणसगणा लघुश्चेत्यर्थः अनन्तरं द्वितीये पादे इत्यर्थः नसजगुरुकाणि नगणसगणजगणा गुरु-श्चेत्यर्थः, अथ अनन्तरं तृतीये पादे इत्यर्थः यदि भनजलगाः भगणनगणजगणा लघुगुरुयः स्युः अथो चतुर्थे पादे सजसा जगौ च सगणजगणसगणा जगणी गुरुय भवति, इयम् उदता नाम स्यात् ।

(४) उदाहरति अथेति । अथ इन्द्रान्तर्धानानन्तरं रुचिरं प्रसन्नं वदनं यस्य तथाभूतः धनञ्जयः अर्जुनः वासवस्य इन्द्रस्य वचनेन उपदेशेन त्रिलोचनं हरम् अभिराधयितुं क्लान्तिरहितम् अक्षममित्यर्थः अक्षमविगण्येति भावः विधिवत् यथाविधि तपांसि विदधे कृतवान् ।

३ । त्रयमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रनभगैर्यथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥ (५)

परिभूतफुल्लशतपत्रवनविस्तृतगन्धविभ्रमा ।

कस्य हृन् हरतीह हरे ! सुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥ (६)

४ । नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके ।

तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि श्रेष्ठमस्य सकलं यथोद्गता ॥ (७)

व्रजसुन्दरीसमुदयेन

सुदितमनसा स्म पीयते ।

हिमकरगलितमिवाऋतकं

ललितं मुरारिसुखचन्द्रविद्रुतम् ॥ (८)

भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्वयोरुपान्तेऽत्र हृन्दस्तदधुनोच्यते ॥ (९)

(५) त्रयमिति । इह हृन्दोऽन्ये त्रयं पदं प्रथमद्वितीयचतुर्थपादा इत्यर्थः उद्गतायाः पूर्वाक्तायाः सदृशं तृतीयं तृतीयपाद इत्यर्थः रनभगैः रगणनगणभगणैः गुरुणा च अन्यथा यथितं जायते यदीति शेषः, तदा ईदृशमेतत् वृत्तं सौरभकं कथयति ।

(६) उदाहरति परोति । हे हरे ! कृष्ण ! परिभूतः तिरस्कृतः फुल्लानां विकसितानां शतपत्रवनानां पद्मसमूहानां विस्तृतः विस्तारं गतः गन्धविभ्रमः सौरभविलासः यथा तादृशी तव अद्भुता सुखपद्मस्य सौरभकला, सौगन्ध्यलेशः इह जगति कस्य जनस्य हृत् हृदयं न हरति ? सर्वस्यैव हरतीत्यर्थः ।

(७) नेति । यदि तृतीये चरणे नयुगं सकारयुगलञ्च भवति, अस्य पदस्य श्रेष्ठं सकलं प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणा इति भावः उद्गता, यथा उद्गतासदृशमित्यर्थः भवति तत् उरुमतिभिः महामतिभिः विद्वद्भिः ललितम् उदितम् उक्तम् ।

(८) उदाहरति व्रजिति । व्रजसुन्दरीसमुदयेन गोपीगणेन सुदितमनसा प्रीतमनसा सता हिमकरात् चन्द्रात् गलितमिव निःसृतमिव ललितं मनीहरं मुरारिः कृष्णस्य सुखचन्द्रात् विद्रुतं विगलितम् अमृतमेव अमृतकं रस इत्यर्थः पीयते स्म पीतम् ।

५ । वक्त्रं युग्मां म गो स्यातामब्धे र्योऽनुष्टुभिख्यातम् ॥ (१०)

वक्त्राभोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलीत्पलं फुल्लम् ।

वल्लवीनां मुरारातेष्टेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥ (११)

६ । युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ (१२)

रासकेलिसट्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।

आसीन्नोपमृगाचीणां पथ्यावक्त्रमधुस्रुतिः ॥ (१३)

७ । पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठश्च पादानां श्लेषेध्वनियमो मतः ॥ (१४)

(८) भवतीति । वक्त्रं नाम अष्टाक्षरं वृत्तं कदाचन अर्द्धसमं विषमञ्च द्विविधं भवति तयोः द्वयोरर्द्धसमविषमयोः वक्त्रयोः उपान्ते सप्तमवर्णपथ्यन्ते इत्यर्थः यत् छन्दः अक्षरनियमः, अत्र छन्दोयस्य अधुना तत् उच्यते कथ्यते ।

(१०) वक्त्रमिति । अनुष्टुभि अष्टाक्षरवृत्ते युग्मां समपादाभ्यां द्वितीय-चतुर्थाभ्यामित्यर्थः तौ प्राप्येत्यर्थः यवर्णे पञ्चमी । मगो मगणौ गुरुयेत्यर्थः स्यातां ततः अन्त्येष्टतुथात् परं यगणः, तदा वक्त्रं नाम वृत्तं ख्यातम् ।

(११) उदाहरति वक्त्राभोजमिति । मुरारातेः कृष्णस्य स्मेरं विकस्तरं वक्त्रं वदनमेव अभोजं पद्मं तथा फुल्लं विकसितं चक्षुरेव नीलीत्पलं सदा सततं वल्लवीनां गोपीनां चेतोभृङ्गं चित्तमधुकरम् उच्चैः जहार ।

(१२) युजोरिति । युजोः समपादयोः द्वितीयचतुर्थयोरित्यर्थः चतुर्थतः चतुर्थवर्णात् परतः जेन जगणेन पथ्यावक्त्रं नाम वृत्तं प्रकीर्त्तितं कथितम् । तथा चास्य द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः पञ्चमसप्तमवर्णौ लघू, षष्ठश्च गुरुर्भवत्येव तदन्यत्र नास्ति नियम इति भावः ।

(१३) उदाहरति रासेति । मधुवासरे वसन्तदिवसे रासकेलौ रासक्रीडायां सट्णस्य साभिलाषस्य कृष्णस्य वक्त्रात् मधुस्रुतिः सुधानिखवः गोपमृगाचीर्चा गोपीनां पथ्या अनुकूला मनोहारिणीति भावः आसीत् ।

(१४) पञ्चममिति । सर्वत्र सर्वत्रिन् वक्त्रे अष्टाक्षरे वृत्ते वा द्विचतुर्थयोः पादयोरिति श्लेषः पञ्चमं पञ्चमीवर्णं इत्यर्थः लघु, षष्ठश्च षष्ठी वर्णश्च गुरु पादानां श्लेषेण भवेति श्लेषः, श्लेषेषु वर्णेषु अनियमः मतः गुरुलघुनियमो नास्तीत्यर्थः ।

प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वृत्तलक्षणम् ।

लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता कृता ॥ (१५)

इति छन्दोमय्या विषमवृत्ताख्यचतुर्थः स्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ मात्रावृत्तम् ।

१ । लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमाङ्गे नियतमार्थायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परकेन्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽङ्गे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥ (१)

(१५) प्रयोग इति । केऽपि पण्डिताः प्रयोगे श्लोकानामिति शेषः एतत् पूर्वोक्तं वृत्तलक्षणं प्रायिकं वृत्तं प्राहुः कथयन्ति, लोके च अनुष्टुभ्वृत्तमेतत् ख्यातं प्रसिद्धं तस्य अनुष्टुभ्वृत्तस्य अष्टाक्षरता मता उक्ता । एतदतिरिक्तान् गाथां नाम कथयति वृत्तरत्नाकरः । यथा विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छब्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वसूरिभिः प्रोक्तमिति विषमाक्षरपादं यथा । मधुकैटभौ दुरात्मानाविति । देवीमाहात्म्यम् । पादैरसमं चतुष्पादतिरिक्तमित्यर्थः यथा । दशधर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्रनिबोध तान् । सत्तः प्रमत्त उन्मत्त आन्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीतश्च लुब्धः कानौ च ते दश ।

(१) लक्ष्मैतदिति । आर्यायाः प्रथमाङ्गे सप्तगणाः ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादि-
गुरवोऽत्र चतुष्का इत्युक्तलक्षणाः गोपेता मात्राद्वयसहितेति भावः नियतं भवन्ति ।
इह आर्यायां विषमे प्रथमे तृतीये च पादे जः जगणः न भवति, षष्ठो गणः जश्च
जगणो वा नलघु वा चतुर्लघुरूपो वा भवतीति शेषः । एकमात्रो भवेद्बुद्धो द्विमात्रो
दीर्घ उच्यते । इति नयेन एकमात्रया एकीलघुः एकेन च गुरोः मात्राद्वयं बीज-

कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।

क्षेममपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठां यशोदार्या ॥ (२)

अम् । तथाच खलुचतुष्टयम् एकेन गुरुणा सहितं लघुद्वयं गुरुद्वयं वा चतुर्मात्रो
गणो बोध्यः । केचित्तु दीर्घान्ता इत्यवश्यम्भावि, मात्रादयेन न भवतीत्याहुः । अत्र
वति नियममाह षष्ठे इति षष्ठे गणे नू नगणलघुरूपे सति द्वितीयं लात् द्वितीय-
लघोः परमिति शेषः तथा परके सप्तमे गणे नू नलघुरूपे सति सुखलात् प्रथम-
लघोः परं स यतिपदनियमः पदविच्छेदव्यवस्था । इह चरमेऽर्धे पञ्चमके गणे
नू चतुर्लघुरूपे सतीत्यर्थः तस्मात् सुखलात् आय लघोः परं स यतिपदनियमः
नष्टश्च नष्टः एकलघुर्भवति । तथाच आर्यायाः पूर्वाद्धे' त्रिंशन्मात्राः पराद्धे' सप्त-
विंशतिमात्रा इति तस्मात् सप्तपञ्चाशन्मात्रा आर्येति फलितम् । अन्ये तु अस्याः
पादान्ते एव सतिरित्याहुः । अस्याथ गुरुलघुभेदेन संज्ञामेदः यथा । यत्र सप्त-
विंशतिगुरुव लघवश्च त्रयः, सा त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीर्नामार्या सर्ववन्द्या । यत्र षड्-
विंशतिगुरुवः पञ्चलघवश्च, सा ऋद्धिर्नाम एकविंशदक्षराऽर्या । यत्र पञ्चविंशति-
गुरुवः सप्तलघवश्च सा बुद्धिर्नामार्या । यत्र चतुर्विंशतिगुरुवः लघवश्च नवसंख्यकाः
सा लज्जा नाम । यत्र त्रयोविंशतिगुरुवः लघवश्चैकादश, सा विद्या नाम ।
यत्र द्वाविंशतिगुरुवः लघवश्च त्रयोदश सा क्षमा नाम । इत्यं क्रमेण एकैक-
गुरुकासैन द्विद्विलवृद्ध्या देवी २१ । गौरी २० । रात्रिः १९ । चूर्णा
१८ । छाया १७ । कान्तिः १६ । महामाया १५ । कीर्त्तिः १४ । सिद्धा
१३ । मनीरमा १२ । गार्हिणी ११ । विश्वा १० । वासिता ९ । शोभा ८ ।
हरिणी ७ । चक्री ६ । सारसी ५ । क्रूरवी ४ । सिंही ३ । हंसी २ । वदेवं
षड्विंशतिमामान्यार्यायाः । एकगुरुका आर्या न भवेदिति तज्ज्ञानं नोक्तम् ।
अस्याः पाठकसौ यथा । प्रथमपादो हंसपदवत् मन्थरं पठ्यते, द्वितीयः शिङ्गपद-
क्रमवत् उद्धतं पठ्यते, तृतीयो गजेन्द्रपदवत् सलीलं पठ्यते, चतुर्थः सर्पगतिवत्
चपलं पठ्यते । अस्या जातिभेदो यथा । त्रयोदशलघुर्विंश्र । एकविंशतिलघुः
क्षत्रिया । सप्तविंशतिलघुर्वैश्या । तदन्या शूद्रा । अस्याः कौलीन्यादिबन्धा ।
एकनायका कुलीना । दिनायका संगृहीता । हीननायका रक्ता । बह्वनायका-
विश्या । नायको जगण इति बोध्यम् । यस्याः प्रथमतोयपञ्चसप्तनक्षत्रानेषु जननी
भवति सार्या दोषायेति पिङ्गलाचार्यः ।

हन्दावने सलीलं वल्लुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।

स्मरेमुखार्पितवेषुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥ (३)

पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।

गौत्थुपगौत्थुहीतय आर्यांगीतिश्च नवधार्या ॥ (४)

२ । प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्तिता पथ्या ॥ (५)

जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकाच्युतानन्त !

कुरु करुणामिति भणितिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥ (६)

३ । संलङ्घ्यगणत्रयमादिभं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ (७)

(२) उदाहरति कृष्ण इति । कृष्णः मे मम शिशुः सुतः असौ बल्लवकुलटाभिः नष्टाभिर्गोपीभिः आहृतः आकृष्टः सन् गृहे क्षणमपि न वसति इति आर्यां साध्वी यशोदा गोष्ठ्यां वल्लवसमाजे जगाद । अत्र जगणषट्कार्या ।

(३) हन्दावन इति । हन्दावने वल्लुद्रुमकाण्डे मनीहरतस्त्रयं निहिता अर्पिता तनुयष्टियेन तथोक्तः सलीलं सविभ्रमं स्मरे मुखे अर्पितः निहितः वेषुः वंशी येन तथाविधः कृष्णः मनसि यदि स्यादिति शेषः तदा कः स्वर्गः ? नातः परं स्वर्गमुखमिति भावः । अत्र न लघुयुक्ताः ।

(४) आर्याया नवविधत्वं दर्शयति पथ्येति पथ्यादयः आर्यांगीत्यन्ता नव आर्याभिन्दा इत्यर्थः ।

(५) पथ्यां लक्षयति प्रथमेति । उभयोर्दलयोरुभयोः प्रथमगणत्रये विरतिर्यस्यां तादृशी आर्या पथ्या नाम प्रकीर्तिता ।

(६) उदाहरति गयेति । हे नाथ सुरारे ! केशव ! कंसान्तक ! अच्युत ! अनन्त ! कर्णं कृपां कुरु, इति भणितिः उक्तिः भवः संसार एव रोगः तेन दुःस्थानां पीडितानां पथ्या अनुकूला हितकारिणीत्यर्थः भवतीति शेषः ।

(७) विपुलां लक्षयति संलङ्घ्येति । यस्या आर्यायाः द्वयोः शकलयोः खण्ड-योरुभयोरित्यर्थः आदिभं गणत्रयं संलङ्घ्य अतिक्रम्य पादो भवति पिङ्गलनागस्तां विपुलाम् इति नाम्ना समाख्याति कीर्तयति । अत्र गणत्रयान्ते यत्र कचित् पादा-न्ततेति बोध्यम् ।

पुंसां कलिकालव्यालहतानां नास्त्युपहतिरपि ।

वीर्याविपुला मुखे चेत् स्याद् गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥ (८)

४ । दलयोर्द्वितीयतुर्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ॥ (९)

द्विराहत्या श्लोकः पूरयितव्यः ।

चपला न चेत् कदाचित् नृणां भवेन्नक्तिभावना कृष्णे ।

धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्या न सन्देहः ॥ (१०)

५ । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।

शेषः पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ (११)

नन्दसुत ! वच्चकद्वयं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।

यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥ (१२)

६ । प्राक्प्रतिपादितमर्द्धं प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धौभिर्जघनचपला ॥ (१३)

(८) उदाहरति पुंसांमिति । कलिकाल एव व्यालः सर्पः तेन हतानां दष्टानां पुंसां चेत्, यदि मुखे वीर्येण प्रभावेण विपुला अतिसहती गोविन्द आख्या यस्य तस्य कृष्णस्येत्यर्थः मन्त्रकला मन्त्रविन्दुः स्यात्, तदा अस्यापि किञ्चिदपीत्यर्थः उपहतिः क्षतिः नास्ति ।

(९) चपलां लक्षयति दलयोरिति ! अत्रार्थाभां दलयोः पूर्वोपराहंयोः द्वितीयतुर्यौ गणौ जकारौ, सा चपला नामार्था ।

(१०) उदाहरति लक्षयति । चेत् यदि नृणां कृष्णे भक्तिभावना कदाचित् चपला न भवेत् तदा धर्मार्थकाममोक्षास्तदुर्वर्गाः करस्याः करतलवर्तिनः न सन्देहः, संशयो नास्तीत्यर्थः ।

(११) मुखचपलां लक्षयति आद्यमिति । यस्या आर्यायाः समस्तम् आत्मं दलं पूर्वाहंमित्यर्थः चपलागतं लक्ष्म लक्ष्मं भजेत आश्रयेत्, शेषः परार्द्धमित्यर्थः पूर्वजलक्ष्मा आर्या पूर्वाहंलक्षणाक्रान्ता, सा मुनिना पिङ्गलेन मुखचपला उदिता उक्ता ।

(१२) उदाहरति नन्दसुतेति । हे नन्दसुत कृष्ण ! त्वं वच्चकः धूर्तः, ते तव प्रेम दृढं स्थिरं न, यत्र यस्यां ते तव रागः अनुरागः प्रेमैत्यर्थः भवति तत्रैव गच्छ, मुखचपला अतिमुखरा कापि सुन्दरी इति जगाद उवाच ।

शृङ्गारपटुयौवनमदरागचपलललितलङ्काः ।
 आसीद् ब्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥ (१४)
 आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ॥ (१५)
 केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।
 प्रीमानग्रन्थे विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्या ॥ (१६)
 आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राङ्मुखगीतिम् ॥ (१७)
 नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे सुरारातिम् ।
 आचार्यदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः ॥ (१८)

(१३) जघनचपलां लक्षयति प्रागिति । या प्रथमेऽर्द्धे प्राक् प्रतिपादितं कथितं
 आर्यापूर्वार्द्धलक्षणमित्यर्थः प्रथमात् इतरे अन्यस्मिन् अर्द्धे परार्द्धे इत्यर्थः चप-
 लाया लक्ष आश्रयेत्, विशुद्धधीभिः शुद्धमतिभिः पण्डितैः सा जघनचपला उक्ता ।
 (१४) उदाहरति कृष्ण इति । शृङ्गारे निधुवनव्यापारे पटुः निपुणः तथा
 जीवनस्य मदः तेन यो रागः विषयवासना तेन चपलं लीलं ललितं मनोहरम्
 यस्य तथाविधः कृष्णः जघनचपलानां नृत्यकारिणीनामिति भावः ब्रजाङ्ग-
 नानां मनोहरः आसीत् ।

(१५) गीतिं लक्षयति आर्येति । यस्या अपरार्द्धम् आर्यायाः प्रथमार्द्धेन
 समं तां गीतिम् आह ब्रवीति पिङ्गलनाग इति शेषः ।

(१६) उदाहरति केशवेति । लोकानां जगतां लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः ।
 मनांस्येव हरिणास्तान् हरतीति तथाभूता गोपीनां मानः प्रणयकोपः स एव ग्रन्थिः
 प्रेमप्रतिबन्धः इत्यर्थः तस्य विमोचनी विध्वंसनी मानहारिणीत्यर्थः दिव्यं गायतीति
 तद्योक्ता अतएव आश्रय्या अपूर्वा केशवस्य कृष्णस्य वंशीगीतिः केशवङ्गीतं जयति
 सर्वात्कर्षेण वर्त्तते ।

(१७) उपगीतिं लक्षयति आर्येति । आर्यायाः परार्द्धेन तुल्ये दलद्वये
 समयाङ्गे सति उपगीतिं प्राङ्गः बुधा इति शेषः ।

(१८) उदाहरति नवेति । नवानां नवीनानां तरुणीनामित्यर्थः गोपसुन्द-
 रीणां रासोल्लासे रासमहोत्सवे उपगीतिः स्वसन्निधौ गीतं सुरारातिं कृष्णं स्वर्ग-
 कुरङ्गीदृशां सुरसुन्दरीणां गीतेः कर्मणि षष्ठी गीतिमित्यर्थः आचार्यत् ।

८ । आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ॥ (१८)

नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।

अर्चयामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥ (२०)

१० । आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृग् परार्द्धमार्यागीतिः ॥

(२१)

द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरणीयः ।

हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।

आर्या गीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्वरितसम्बद्धाम् ॥ (२२)

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावली सविलासा ।

आवद्धराममोहा वेलामूले विभावरी परिहीनेति भट्टौ ॥ (२३)

इत्यार्या ।

(१८) उद्गीतिं लक्षयति आर्येति । आर्यायाः शकलद्वये खण्डद्वये विपरीते पूर्वार्द्धे परार्द्धेण तुल्ये परार्द्धे च पूर्वार्द्धतुल्ये इत्यर्थः इह अन्ये उद्गीतिः कथ्यते इति शेषः ।

(२०) उदाहरति नारायणस्येति । सन्ततम् अनवरतं नारायणस्य कृष्णस्य भक्त्या उद्गीतिः उच्चैः कीर्तनं संस्मृतिः सम्यक् स्मरणं तथा अर्चयाम् आराधने आसक्तिः अनुरागः दुस्तरे तरीतुमशक्ये संसारसागरे भवाच्चौ तरणिः नौका ।

(२१) आर्यागीतिं लक्षयति आर्येति । आर्यायाः प्राग्दलं पूर्वार्द्धम् अन्ते अधिकगुरु, परार्द्धञ्च तादृक् अधिकगुरु चेदिति शेषः तदा आर्यागीतिर्नाम ।

(२२) उदाहरति हर्षेति । हर्षाश्रुभिः आनन्दवारिभिः स्तिमिताः स्तिक्ता दृशो येषां तद्योक्ताः प्रमोदेन आनन्देन यः रोमाञ्चः स एव कञ्चुकः गावावरण-विशेषः तेन अञ्जितः अलङ्कृतः इत्यर्थः देही येषां तथाभूताः सन्तः भक्त्या श्रीपतेः कृष्णस्य चरितसम्बद्धाम् आर्यागीतिं साधुसङ्गीतं गायन्ति बुधा इति शेषः ।

(२३) चार्विति । चारुणा मनोज्ञेन समीरणेन वायुना मलयजेनेति भावः रमणे मनोहरे वेलामूले समुद्रतीरे हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावलीभिः सवि-

अथ वैतालीयम् ।

- १ । षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रली गुरुः ॥ (२४)
घुसृणेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके ! कुचम् ।
मुदमातनुतेऽत्र पाकिमं वैतालीयमिदं फलं हरेः ॥ (२५)
२ । तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रद्वयम् ॥
(२६)

द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः ।

आतन्वानं सुरारिकान्तास्त्रीपच्छन्दसकं हृदी विनोदम् ।

श्लोको शोभितेत्यर्थः अतएव आवृत्तः जनितः रामस्य मोक्षी मूर्च्छा बला तादृशी
विरहिणामुद्दीपकत्वादिति भावः विभावरी रजनी परिहीना मता प्रभातेत्यर्थः ।

(२४) षडिति । विषमे प्रथमे तृतीये च पादे षट्कला मात्राः, समे पादे
द्वितीये चतुर्थे चेत्यर्थः अष्टौ कलाः स्युः । अत्र वैतालीये समे पादे ताव कलाः
अष्टाविति शेषः निरन्तराः केवललघुरूपाः केवलगुरुरूपा वा नो भवन्ति, अपि तु
चतुर्गुरुमित्रा एवेत्यर्थः । अत्र आसु कलासु मध्ये समा द्वितीयाप्रभृतिः कला
पराश्रिता न स्यात् द्वितीयतृतीयकलयोः चतुर्थोपचमकलयोस्तथा षष्ठीसप्तमकलयो-
रेकगुरुर्न कार्य इति भावः । अन्ते षट्कलान्ते अष्टकलान्ते च रली गुरुः रमणी
चतुर्गुरुश्च दातव्य इति शेषः तथा च विषमे पादे चतुर्दशमात्राः, समे च षोडश-
मात्राः स्युः तत् वैतालीयं नाम भवतीति फलितम् ।

(२५) उदाहरति घुसृणेनेति । हे राधिके ! त्वत् तालीयं फलं घुसृणेन कुङ्कु-
मिन् कुङ्कुमं घुसृणं रक्तमिति शब्दरत्नावली । मदेन मृगमदेन मदी रेतसि कक्षूर्त्या-
मिति मेदिनी । चर्चितम् अनुलिप्तं तव कुचं निन्दति अनुकरोतीति भावः तद्विदं
पाकिमं पाकेन निष्पन्नं पक्कमित्यर्थः इदं तालीयं फलं तालफलं हरेः लक्ष्मणस्य हृदे
प्रसीदम् आतनुते करोति वैशब्दीऽत्र पादपूरणार्थः । वै स्यात् सम्बोधने पाद-
पूरणेऽनुक्येऽपि चेति मेदिनी । तत्रैतालीयमित्यपि पाठः ।

(२६) औपच्छन्दसकं लक्षयति तत्रैवेति । तत्रैव वैतालीये जन्ते अधिके गुरौ
स्वति औपच्छन्दसकं स्यात् तत् कवीन्द्राणां द्वयं मनोरमम् ।

कंसं यौ निर्जघान देवो तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥

(२७) इति वैतालौयम् ।

अथ पञ्कटिका ।

१ । प्रतिपद्यमकितषोडशमात्रा

नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।

पञ्कटिकापुनरत्र विवेकः

क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥ (२८)

तरलवतं सान्निष्टस्कन्ध-

चलतरपञ्कटिकाकटिवन्धः ।

मौलिचपलशिखिचन्द्रकवन्दः

कालियशिरसि ननर्त्तं मुकुन्दः ॥ (२९)

नवमगुरुत्वं व्यभिचरति च ।

रणधरणीजितरजनिविहारीति ॥ (३०)

(२७) उदाहरति आतन्वानमिति । यः देवः सुरारिकान्तासु सुराङ्गनासु औपच्छन्दसकम् आशयानुरूपं यादृच्छिकमित्यर्थः हृदो विनोदं चित्तसन्तोषम् आतन्वानं कुर्वाणं कंसं निर्जघान, जगतां स्थितिं दधानं तं देवं कण्ठं वन्दे प्रणमामि ।

(२८) प्रतिपदं प्रतिपादमित्यर्थः यस्य कित्ता युष्मद्विच्छिन्नाः षोडशमात्रा बस्यां तथोक्ता तथा नवममात्राया गुरुत्वेन विभूषितं रञ्जितं गात्रम् अवयवः यस्याः त्रया-
मृता पञ्कटिका नाम स्यात् अत्र पुनः विवेक एव यत् क्वापि कुत्रापि मध्यगुरुः
एकोऽपि गणी न स्यादिति शेषः ।

(२९) उदाहरति तरलेति । तरलेन चञ्चलेन वतंसेन कर्णकुण्डलेन सान्निष्टः
स्पृष्टः स्कन्धः यस्य तादृशः तथा चलतरा अतिचञ्चला पञ्कटिका सुद्रव्यटिका
कटिवन्धे यस्य तथाभूतः मौलिषु धन्विजेषु चपलानि शिखिनः मयूरस्य चन्द्रक-
वन्दानि वर्हनिचयाः यस्य तथाविधः मुकुन्दः कण्ठः कालियस्य शिरसि ननर्त्तं ।

मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं लघुकविरामि ।

पञ्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणे ॥ (३१)

प्राक्तभाषायां प्रचारः ।

राईदोहड़िपठण सुणि हसिअ काणुगोआल ।

बिन्दावणघणकुञ्जचलिओ कमण रसालः ॥

इति हन्देमञ्जर्यां मात्रातत्ताव्यः पञ्चमः स्तवकः ।

षष्ठः स्तवकः ।

अथ गद्यप्रकरणम् ।

१ । पद्यं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।

प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं सम्प्रति गद्यते ॥ (१)

(३०) नवमगुबलं व्यभिचरति च यथा रणधरणी जितरजनि विहारतीति ।

(३१) नात्रेति । पूर्वं प्रथमे पादे इत्यर्थः मात्रात्रयोदशकं लघुकविरामि
अन्त्यलघु, पञ्चाब् द्वितीये पादे एकादशकम् एकादशमात्रा इत्यर्थः अत्रापि लघु-
कविरामोति योज्य सा द्विगुणेन द्विरावृत्तेन दोहड़िका नाम ।

(१) गद्यमिति । बुधाः पण्डिताः वाक्ये शास्त्रं पद्यं गद्यमिति द्विविधं
प्राहुः । पद्यं प्राक् पूर्वम् उक्तं लक्षणं वक्ष्ये तथाभूतम् । सम्प्रति गद्यमुच्यते ।
पद्यं चतुष्पदीत्युक्तं प्राक् द्विपद्यादीनां वेदादिष्वेव प्रायशी दर्शनात् काव्यादावेव
पादचतुष्टयलाभिधानाच्च वस्तुतस्तु छन्दो बद्धानां वाक्यानामेव पद्यत्वव्यवहारः तदुक्तं
छन्दो नियमवद्वाक्यं पद्यमित्यभिधीयते । इति छन्दो बद्धपदं पद्यमित्यपि च ।

२ । अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।

चूर्णकीत्कलिकाप्रायं वृत्तगन्धि प्रभेदतः ॥ (२)

३ । अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।

तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ (३)

४ भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् ।

वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥ (४)

चूर्णकं यथा—

स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो
दृप्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गी मवनि मवलोक्य करुणार्द्रहृदयः
तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे

एतेन न्यूनाधिकपादात्मकगाथाया अपि पद्यत्वसिद्धिः । तच्च पञ्चधा, यथा जीतां
छन्दो बद्धपदं पद्यं तेनैकेन च सुक्तकं द्वाभ्यां युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कालापकं चतुर्भिः स्यात् पञ्चभिः कुलकं मतमिति पञ्चभिरिति न्यूनसंख्याव्यव-
च्छेदायम् । तेन पञ्चातिरिक्तसंख्यकैरपि कुलकं वेदितव्यम् । केचित्तु एका-
शीकी सुक्तकं स्यात् द्वाभ्यां युगलकः स्मृतः । त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिश्च
प्रभद्रकम् । बाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिश्च करहाटकः ॥ इति ।

(२) गद्यं तद्वेदांथाह अपाद इति । अपादः चरणागिवद्ध इत्यर्थः पदसन्तानो
वृत्तिङ्गन्तानां सन्तानः समूहः गद्यं, तत्तु त्रिधा मतं कथितं चूर्णकं १ उत्कलि-
काप्रायं २ वृत्तगन्धि ३ ।

(३) चूर्णकं लक्षयति अकठोराक्षरमिति । अकठोराणि अककंशानि कौन-
द्यानीत्यर्थः अन्नराणि यव तादृशं स्वल्पः अवच्छलः समासो यत्र तथाविधं वाक्यं
चूर्णकं विदुः । तत्तु गद्यं वैदर्भरीतिस्थं वैदर्भरीत्या रचितमित्यर्थः वैदर्भीमाह
दर्षणः । माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना खलितान्तिका । अवतिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी-
रीतिरिष्यते इति । हृद्यतरं अतिमनोहरं भवेत् ।

(४) उत्कलिकाप्रायं वृत्तगन्धि च लक्षयति भवेदिति । समासाद्यं समास-

अवततार । यस्तु प्रसङ्गेनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो वा गृहीतनामा
पुंसां संसारसागरपारमवलोकयति । (५)

उत्कलिकाप्रायं यथा—

प्रणिपातप्रवणसप्रधानाशेषसुरासुरादिबृन्दसौन्दर्यप्रकटकि-
रीटकोटिनिविष्टस्यष्टमणिमयूखच्छटाक्षुरितचरणनखचक्र !
विक्रमोहामवामपादाङ्गुष्ठनखरशिखरखण्डितब्रह्माण्डविवर-
निःसरच्छरदम्बतकरकरप्रकरभासुरसुरवाहिनौप्रवाहपवित्रौ-
कृतपिष्टपवितय ! कैटभारै ! क्रूरतरसंसारसागरनानाप्रका-
रावर्तविवर्तमानविग्रहं मा मनुगृह्णाण । (६)

वृत्तगन्धि यथा—

अथिष्ठं दृढाचरं कठोराचरकुक्कं गद्यम् उत्कलिकाप्रायं भवेत् । वृत्तेकदेशस्वभाव-
बन्दीवडवाक्यैकादेशसत्त्वाद्धेतोरित्यर्थः । वृत्तस्य पद्यस्य गन्धो विद्यतेऽनेति व्युत्पत्त्या
वृत्तगन्धि स्मृतं कथितम् ।

(५) चूर्णकमुदाहरति स हीति । भङ्गुराङ्गीम् अवतताङ्गीं चयीन्मुखीलिखितः
अवनिं पृथ्वीम् । गृहीतनामा गृहीतं कीर्तितं लोकेरिति भावः । नान यस्य तन्म-
भूतः । संसारसागरपारम् अवलोकयति संसारार्थवतरणाय कृपादृष्टिं श्रित-
तीति यावत् ।

(६) उत्कलिकाप्रायमुदाहरति प्रणिपातेति । प्रणिपातप्रवणानां प्रणामपुस्तकां
सप्रधानानां प्रधानसहितानां सुरासुरादिबृन्दानां देवदानवदेव्यादिनिचयानां सौन्द-
र्यं प्रकटाः समुज्ज्वला ये किरीटा तेषां कोटिषु उपरिभागेषु निविष्टाः निविष्ट-
स्यष्टा दौष्यमाना मणयः रत्नानि तेषां मयूखच्छटाभिः किरणसमूहैः कुरितं रत्नं
चरणनखानां चक्रं समूहः यस्य तथाभूतः तत्सन्तुष्टौ । विक्रमेण उहामस्य वान-
पादस्य अङ्गुष्ठनखस्य शिखरेण अशमागेन खण्डितं विदीर्यं वत् ब्रह्माण्डं तस्य त्रि-
रात्रं रक्षात् निःसरन्ती शरदम्बतकरप्रकरभासुरा शरदचन्द्रकिरणनिभमव-
भासमाना वा सुरवाहिनी मन्दाकिनी तस्याः प्रवाहेण स्रोतसा पवित्रीकृतं पिष्ट-

जय जय जनादेन ! सुकृतिमनस्तडागविकस्वरचरणपद्म !
 पद्मपत्रनयन ! पद्मापद्मिनीविनोदराजहंस ! भास्वरयशः-
 पटलपरिपूरितभुवनकुहर ! हरकमलासनादिवन्दारकहृद-
 वन्दनीयपदारविन्दद्वन्द्व ! हृदनिर्मुक्तयोगीन्द्रहृदयमन्दिरा-
 विष्कृतनिरञ्जनज्योतिःस्वरूप ! विश्वरूप ! अनाथनाथ !
 जगन्नाथ ! मा मनवधिभवदुःखव्याकुलं रक्ष रक्ष । (७)
 ८ । व्यवहारोचितं प्रायो मया छन्दोऽत कौर्त्तितम् ।

प्रस्तारादि पुनर्नोक्तं केवलं कौतुकं हि तत् ॥ ८ (८)

पञ्चितयं भुवनत्रयं येन तथाभूतः तत्सम्बन्धने । हे कैटभारे ! कैटभासुरनिन्दन !
 क्रूरतरस्य अतिभौषणस्येत्यर्थः संसारसागरस्य नानाप्रकारैरावर्तैः घटनाभिरित्यर्थः
 विवर्तमानः व्यथमानः विश्वः शरीरं यस्य तथाभूतं माम् अनुगृह्णाण इत्यर्थः ।

(७) वृत्तगन्धुदाहरति जयेति । सुकृतिनां पुण्यवतां मनांस्वेव तडागाः सरांसि, तेषु
 विकस्यन्ते चरणपद्मे यस्य तथाभूतः तत्सम्बन्धौ सज्जनमनोनिवास इत्यर्थः । पद्मा
 लक्ष्मीरेव पद्मिनी कमलिनी तदाख्यकामिनी च तत्र विनोदो मनसः प्रीणने राजहंसः
 तत्सम्बन्धने । राजहंसी यथा पद्मिनीं विनोदयति तथा त्वं लक्ष्मीं विनोदयसीति भावः ।
 भास्वरेण विराजता यशसां पटलेन राशिना परिपूरितं व्याप्तं भुवनकुहरं जग-
 हन्तराजं येन तथाभूतः तत्सम्बन्धौ । हरकमलासनादिवन्दारकाणां शिवविराट्-
 प्रणतिदेवानां हृदैः गणैः वन्दनीयम् अर्चनीयं पदारविन्दद्वन्द्वं चरणकमलयुगलं
 यस्य तत्त्वाविधः तत्सम्बन्धौ । हृदनिर्मुक्तानां शीतोष्णादिवन्दयुक्तानभिभूतानामित्यर्थः
 योगीन्द्राणां महायोगीश्वरानां परमहंसानामित्यर्थः हृदयमन्दिरेषु चित्तसमस्त
 आविष्कृतं प्रकटितं निरञ्जनं निष्कलुषं ज्योतिःस्वरूपः तेजो रूपं येन तथाभूतः
 तत्सम्बन्धौ । नास्ति अवधिः शेषो यस्य तादृशं यत् सबहुःखं संसारकेशः तेन
 व्याकुलं व्यथितं मां रक्ष रक्ष परिवाहि परिवाहि ।

(८) उपसंहरति व्यवहार इति । अत्र गद्ये मया व्यवहारोचितं छन्दः प्रायः
 प्राञ्जल्येण कौर्त्तितम् । प्रस्तारादि प्रसार्यन्ते खण्डगुरुमेदात् विसार्यन्ते छन्दांसि

सर्गैः प्रोङ्गशभिः समुज्ज्वलपदैर्नव्यार्थभव्याशयैः
येनाकारि तदद्युतस्य चरितं काव्यं कविप्रीतिदम् ॥
कंसारैः शतकं दिनेशशतकद्वन्द्वं तस्यास्त्वसौ ।
गङ्गादासकवेः श्रुती कुतुकिनां सच्छन्दसां मञ्जरी ॥

इति छन्दीमञ्जरी गद्यप्रकरणाख्यः नाम षष्ठः स्तवकः ।

सम्प्रसीयं ग्रन्थः ।

अनेनेति प्रस्तारः तदादि पुनः किन्तु न उक्तं हि यतः तत् प्रस्तारादिकथनं केवलं
कौतुकम् औत्सुक्यमयं तादृशप्रयासे प्रयोजनाभावादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता छन्दीमञ्जरीव्याख्या समाप्ता ।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्यासबीध व्याकरणम्	२	३५ भानिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः १०	
२ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	३६ चम्पूरामायणम् सटीक	१
३ उणादिसूत्रम् सटीक	२	३७ (चम्पूरामायणम्) भोजनचम्पू	॥०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	३८ शतकावलिः	॥०
५ कलाषव्याकरणं वा कातक	२	३९ माधवचम्पूकाव्य	१०
६ धातुपादशः	१॥०	४० मेघदूत मङ्गिनाथकृत टीकासहिता	१०
७ परिभाषिन्दुशेखर सटीक	१	४१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	१०
८ मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीक	१॥०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचरैः)	१०	४३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः	१०
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीक	१
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	४५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	२
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	१०	४६ गद्यकथासरितागर सम्पूर्ण	६
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विसृतव्याख्यासहिता	३
१४ शब्दार्थरत्नम्	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाह्नम्	१	४९ चातुर्ग्रन्थतुलिकासिंहासन	१
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तरार्द्धम्	२	५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	५१ कङ्कविवाहवाद	१०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक	१०	५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)	॥०
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	५४ शङ्करविक्रम	१॥०
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	५५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य	॥०
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	५६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२॥०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०	५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	१
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥०	६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः	१०
२६ गीतगोविन्द काव्य सटीक	॥०	६० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः	॥०
२७ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	३	६१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः	१०
२८ मल्लीद्वय काव्य सटीक	१०	६२ हिनोपदेश सटीक	॥०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	६३ अमरकोष	॥०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीकर	॥०	६४ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१००
३१ पुष्पवाणविलास काव्य सटीक	॥०	६५ मेदिनीकोष	१
३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥०	६६ शब्दसीमन्तानिधिः	८
३३ भट्टिकाव्य टीकासहित	२	६७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सुरारि]	२
३४ लक्ष्मिनीविलासकाव्य सटीक	॥०	६८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र	३

१

१६ स

१७ सिद्ध

१८ स

१९